

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА
ФІЛОСОФІЯ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВО**

**ТОМ 17
2026**

Науковий журнал ♦ Виходить двічі на рік ♦ Заснований у 1996 р.

Київ
2026

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

«Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство» (англ. NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies) — науковий рецензований журнал відкритого доступу, що публікує оригінальні статті та дослідницькі матеріали в галузі філософських наук і релігієзнавства.

У 1996–2017 рр. виходив друком як частина багатосерійного видання «Наукові записки НаУКМА» (серія «Філософія та релігієзнавство»). З 2018 р. — «Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство». Виходить двічі на рік.

Пропонований том містить добірку праць, присвячених історії та сучасним підходам у філософських студіях з онтології, філософської антропології, феноменології культури, історії філософської думки в Україні та світоглядним аспектам релігієзнавчих досліджень. У статті В'ячеслава Циби та Нікити Почепцова обґрунтовано концепцію «онтологічного мінімуму» як найзагальнішого й неспростовного фундаменту філософського мислення та розглянуто проблему необхідності існування вічного сущого як підстави онтологічних і епістемологічних суджень. Олександр Бондаренко, звертаючись до аристотелівської концепції «форми форм», аналізує проблему людської природи крізь призму тези Протагора про людину як міру всіх речей і пропонує інтерпретацію людини як особливої «метаформи» мімезису. Стаття Андрія Стахіва присвячена феноменологічному аналізу кінематографічного досвіду: автор обґрунтовує розуміння фільму як нестабільної події, що конститується у взаємодії технічного апарату та свідомості глядача. У розділі «Історія філософської думки в Україні» представлено статтю Марини Ткачук та Ярини Юринець, присвячену джерелознавчим і методологічним проблемам дослідження радянської філософії в Україні 1920–1930-х років. На основі архівно-слідчих справ репресованих авторки демонструють значний потенціал цього типу джерел для біографічних реконструкцій та вводять до наукового обігу нові матеріали з історії української філософії. У статті Сергія Головащенко, що становить другу частину циклу матеріалів до курсу «Релігійні етноси господарювання та підприємництва», простежено еволюцію уявлень про взаємозв'язок релігійних переконань і господарської діяльності від доби Реформації до сучасних процесів глобалізації, а також розглянуто роль різних релігійних традицій у формуванні господарської етики та сучасних моделей економічного розвитку.

Журнал адресовано науковцям, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрантам, усім, хто цікавиться філософією та релігієзнавством.

Мови видання: українська, англійська

Редакційна колегія

Вадим Менжулін, д-р філос. наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія») — голова редколегії, головний редактор

Марія Грація Бартоліні, PhD (Міланський університет, м. Мілан, Італія)

Сергій Йосипенко, д-р філос. наук (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)

Віктор Козловський, канд. філос. наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Світлана Кузьміна, д-р філос. наук, професор (Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)

Олена Лейтнік, канд. філос. наук (Державний університет Сема Г'юстона, м. Гантсвіл, Техас, США)

Віта Титаренко, д-р філос. наук, професор (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)

Марина Ткачук, д-р філос. наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Віталій Туренко, д-р філос. наук, доцент (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Засновник і видавець:
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа:
R40-04351

Внесено до Переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії,
категорія «Б» (наказ МОН України від 02.07.2020 № 886)

УДК 111.1:165

DOI: 10.18523/2617-1678.2026.17.3-9

Циба В. М.

<http://orcid.org/0000-0003-4107-3778>

Почепцов Н. О.

<http://orcid.org/0009-0008-6886-6915>

ПРО «ОНТОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ» ЯК ФУНДАМЕНТ ФІЛОСОФІЇ ТА ДОВЕДЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ ІСНУВАННЯ ВІЧНОГО СУЩОГО

Цю розвідку присвячено проблемі пошуку фундаменту філософії та обґрунтуванню концепції «онтологічного мінімуму» як такого неспростовного засновку, а також доведенню необхідності існування вічного суцього. У статті розглянуто твердження «щось є» (яке становить зміст «онтологічного мінімуму») як найзагальніше неспростовне положення, яке є мінімально можливим і водночас необхідним засновком для побудови будь-якої онтологічної та епістемологічної системи суджень. Доведено, що твердження «онтологічного мінімуму» має аподиктичний характер і є цілком невразливим щодо скептичних або інших подібних контраргументів, тим самим забезпечуючи можливу достовірність знання щонайменше на найфундаментальнішому рівні міркування. Спираючись на беззаперечність основоположного засновку, яким є «онтологічний мінімум», у статті продемонстровано, що без нього доведення необхідності існування вічного суцього стає неможливим. Показано, що заперечення факту існування подібного суцього з необхідністю призводить до логічної суперечності, що підважує істинність вихідної преміси. Розглядаються також онтологічні наслідки, до яких веде виснування, отримане під час аналізу онтологічного мінімуму. Особливе значення припущення про наявність неусувного «вічного суцього» полягає у його несуперечливості та тотожності поняттю підстави судження. На прикладі міркування про онтологічний мінімум окреслено глибоке відношення між поняттями онтології, епістемології та метафізики. Критика цих понять і положень, які можна побудувати на них з урахуванням базового твердження «щось є», пояснює тяглість західної філософської традиції.

Ключові слова: епістемологія, метафізика, пропозиційні змісти, концептуалізація, сприйняття, референція, онтологічний мінімум, фундамент філософії, вічне суще, скептицизм, необхідне існування, можливий світ, доведення, способи існування, причина.

Вступ

Однією з ключових проблем епістемології є проблема існування, або проблема реальності. З одного боку, доведення існування зовнішніх речей, які ми маємо можливість сприймати, прямо пов'язане з обґрунтованістю наших переконань, а з іншого, змісти цих переконань, на яких базується емпіричне знання, вимагають наявності предметної кореляції. Якби речі поза нами не існували, ми не могли б сприймати та інтерпретувати сприйняте. Якби речі поза нами були *всього лише* екстеріо-

ризацією наших уявлень, ми не мали б змоги вияснити, на яких засадах будуються пропозиційні змісти наших висловлювань. Адже будь-яка когнітивна пропозиція, хоча і є завжди результатом *чисієсь* когнітивної активності, все ж містить у собі загальне, яке робить певне твердження істинним або хибним, підставовим або, навпаки, безпідставним не тому, що особа висловлює ту чи ту пропозицію в певний спосіб, а якраз тому, що «правильно зрозуміти» означає продукувати речення з адекватним пропозиційним змістом (Chisholm, 1989, p. 62). Отже, семантичний критерій знання з

необхідністю вимагає наявності об'єктів, з якими ми зіставляємо сказане, кажучи, що ми «знаємо» (Russell, 1940, pp. 71–73). Інша справа — існування фікційних об'єктів, які в той чи той спосіб відсилають до матеріальної предметності.

У кожному разі проблематика умов набуття знання виводить дослідника на суміжну проблему: *що* може існувати і, властиво, *що існує*? Коли особа заявляє «я знаю, що р», вона тим самим приписує тому, про що вона «знає», статус реального. І справа не тільки в етимологічному аспекті поняття «реальний»: латинський іменник *res* вказує на зовнішній відповідник сприйнятного, тоді як *realitas* — на множинність предметів чуття, не обмежених лише фізично-наявними речами (Х'юмер, 2024, с. 132).

Якби проблема існування (тобто незалежності речей від сприймача) була лімітована з'ясуванням семантичної коректності кожного з наших висловлювань про речі, значний масив утруднень епістемолог міг би без докорів сумління передати на розсуд логіка і тим самим звільнити себе від зайвих клопотів. Але, як відомо, так просто це не відбувається. Повноваження логіка та епістемолога мусять уживатися в одній особі, одному методологічному баченні. Реальність відсилає до того, що вже існує як тотожне собі, а проблема існування охоплює питання про те, що може мати статус реального. Отож ці дві теми нероздільні і навіть рівновалентні (Alston, 1999, pp. 227, 231).

Великим (хоча й позірним) полегшенням вказаного утруднення було би відокремити проблему реальності від проблеми існування на рівні сумісності концептуальних статусів цих понять. Припустімо, дехто каже:

A. Є щось, яке «не існує»;

a. Є таке щось, якому неможливо приписати постійне існування;

a'. Є образ Страшного суду, який не існує як об'єкт фізичного сприйняття.

Отже, про будь-яке дещо, яке «існує», можна висловитись так: існує *тільки* те, що має *x*-властивості, незалежні від *u*-властивостей сприймача. При цьому окреслені властивості повинні мати особливий онтологічний статус, адже є його фундаментальними (отже, неусувними) властивостями — такими, не припускати які ми не маємо права, якщо прагнемо зберегти досвід сприймання речі як не випадковий і повторюваний. Фундаменталь-

ність вказаних властивостей, своєю чергою, означає їхню просторово-часову визначеність (Strawson, 1985, pp. 90–91). Саме це і є передумовою існування будь-чого сприйманого людьми.

Це твердження можна розкласти на логічні пункти:

- 1) *x*-властивості є властивостями фізичними;
- 2) тільки фізичні властивості розпізнаються нашими чуттями щоразу як до певної міри *уже знайомі* та водночас як у дечому *незнайомі*;
- 3) ці *x*-властивості належні самим речам, а не нашому способу взаємодії з речами, інакше-бо різні сприймачі по-різному сприймали б тверде і м'яке, видиме і невидиме тощо;
- 4) *x*-властивості вказують на присутність свого субстрату в актуальному перцептивному полі;
- 5) втрата речами *x*-властивостей веде до унеможливлення сприймання.

У кожному з цих пунктів *x*-властивість є маркером самототожності предмета (Zagzebski, 1999, p. 98). Скажімо, без форми річ не буде доступною для сприйняття у фізичному просторі, без ваги річ не матиме придатності в доступі до неї чуттів і т. п. Як впливає зі сказаного, під базовими властивостями речей ми схильні розуміти їхні первинні характеристики, незалежні від позиції та епістемічних настанов того, хто перцепіює їх.

А проте, відношення сприймача до сприйманої речі є не менш важливим, зокрема в переході від *події* сприйняття до *концептуалізації* сприйняття. Цей перехід від дечого, що просто наявне перед нашим умом, витворює «цей дерев'яний стілець», «цю засмучену людину» тощо. У межах короткого вступу не час удокладнювати, чи є концептуалізація включеною до серії перцептивних актів як їх осереддя і яким саме чином; чи можливо мати до-концептуальний (до-предикативний) досвід ознайомлення з предметним світом і низку споріднених проблем (Williams, 2001, p. 109). Наразі важливо те, що питання про існування є засадничим і разом із тим, скажімо так, фоновим питанням усіх подальших розміркувань про змісти наших уявлень, пов'язаним із обстоюванням певної позиції в дискусії про каузальність референції (Плентінга, 2025, с. 198).

Викладання у НаУКМА в осінньому семестрі 2025/2026 навчального року дисциплі-

ни «Епістемологія» загострило означені вище питання з новою силою. Спробою бодай почасті відповісти на них, зокрема скориставшись апаратом формально-логічного опису та керуючись поняттєвою строгістю, є ця стаття. Вважаємо, що цей текст зацікавить не лише фахівців-філософів. Написаний здебільшого загальнодоступною мовою (виняток становить лише частина доведення), він закликає до дискусії та відмови від ілюзії розв'язаності проблеми по суті.

Авжеж, заявлений у статті підхід скидається на фундаменталістський (у розумінні сучасної епістемології), попри те, що сьогодні цей інтелектуальний тренд уже не є панівним. Але таке рішення, по-перше, є свідомим і впливає з базової настанови проти скептицизму, а до того ж, воно відповідає способові доведення основної тези; по-друге, пропонує поглянути на поняття фундаменту як остаточно недискредитоване та рятує, якщо воно щонайменше здатне відповісти на питання «як досягти нерандомних засад у теорії знання». За задумом авторів, зроблено крок назад — від покладення предметного існування до тези про існування як формальну умову предметності. Надаючи цьому поняттю мінімалістського забарвлення, ми хотіли б наголосити на неусувності онтологічного засновку у будь-якому твердженні про об'єкти. Спробуймо перевірити це припущення на прикладі аналізу поняття «онтологічний мінімум».

Про «онтологічний мінімум» як фундамент філософії

Філософія, будучи, безперечно, одним із найвищих і найгідніших занять людського розуму, водночас стикається з фундаментальною проблемою, що перешкоджає її перетворенню на те, чим вона мала б бути насправді — науку про «сущє як таке». Незважаючи на тривалу історію розвитку, філософське знання сьогодні (як і тисячі років тому) стоїть перед викликом радикального, «абсолютного» скептицизму. Постійна присутність цього виклику, не маючи, схоже, можливості його подолати, занурює епістемологію у стан, який Дункан Прічард у своїй однойменній роботі назвав «епістемічною тривоною» (epistemic angst), тобто станом дискомфорту від неможливості віднайти сталє філософське опортя (Pritchard, 2016, p. 11). Незадовільним виглядає такий стан

справ у філософії, в якому спроба дати їй надійне епістемічне опертя виявиться марною через наявність згаданого скептичного виклику. Однак віднаходження подібного «фундаменту філософії» не видається неможливим. Навпаки, ми можемо вказати на положення, яке має всі підстави вважатися неспростовним, ба більше, чия істинність є самоочевидною. Саме це положення, що його ми назвали «онтологічним мінімумом», і становить предмет подальшого розгляду.

Визначення «онтологічного мінімуму»

Оскільки, як було зазначено, предметом цієї статті є «фундамент філософії», слід дати йому визначення. «**Фундаментом філософії**» ми називатимемо таке твердження, яке неможливо заперечити, спростувати і яке одночасно є «мінімально необхідним» для всякого подальшого міркування. Разом із тим, «**мінімально необхідним**» ми називатимемо таке твердження, щодо якого неможливо навести жодне інше твердження, що було б так само беззаперечним і передувало б шуканому мінімуму з погляду його онтологічної необхідності.

Отже, таким фундаментом, на наш погляд, не може бути жодне інше положення, крім положення про «**онтологічний мінімум**», сформульоване у вигляді твердження: **щось є**. Краще розуміння змісту цього твердження спонукає до його уточненого формулювання: [щонайменше одне] **певне найзагальніше, неопредметнене сущє, що не вимагає уточнення ані формальних, ані якісних характеристик, є дійсно наявним, тобто — існує**.

Справді, на перший погляд, важко не погодитись з істинністю твердження: **щось є**. Проте необхідно розглянути й можливі контраргументи, спрямовані проти нього, аби ясным чином довести неспроможність скептичних заперечень підважити запропонований нами фундамент знання. Почати це спростування може впливати із заперечення нашого положення, зробленого давньогрецьким софістом Горгієм Леонтінським (у перефразуванні пізніми доксографами, зокрема Секстом Емпіриком): «**нічого не існує**» (Sext. Emp., M VII, 65). Цей аргумент було висунуто проти тези Парменіда та інших елеатів. Судячи з реконструкції задуму Горгія, його трактат був глибоко полемічною працею (Kerferd, 1955, p. 3), справжнім онтологічним викликом самій

можливості мислити суще (Billings & Moore, 2023, pp. 200–214).

Щоби не потрапити в софістичну пастку, «розставлену» Горгієм, ми не будемо сперечатися зі змістом його аргументів (адже тоді ми почали б грати на «софістичному полі»), а вкажемо на перформативну природу його контрдоказу. Виходить так, що принаймні теза самого Горгія, як і його аргументи, «існує», тим самим безперешкодно підтверджуючи висунуте нами положення: щось є. Щоправда, Горгій пропонує тезу (Sext. Emp., M VII, 83–86) про те, що слово не є ні субстратом, ні сущим, зазначаючи водночас, що якби слово було субстратом, то воно відрізнялося б від інших субстратів. Варто зауважити, що в положенні про онтологічний мінімум немає вказівки на необхідну належність того, що існує, до категорії *лише* матеріальних речей, а тому, визнаючи слово сущим, тезу Горгія також необхідно визнати тією, що існує.

Наступною групою контраргументів, яку нам слід розглянути, є заперечення з боку скептиків, які, тим не менш, не є «остаточними». Скептики, вважаючи себе шукачами істини, яку вони ще не знайшли (Sext. Emp., PH I, 1), за допомогою скептичних тропів руйнують, починаючи із самої основи, будь-яке доведення (Sext. Emp., PH I 36–186), висунуте з недостовірних засновків (а разом і самі ці засновки). Одним із п'яти головних тропів, якими вони оперують, є троп «регресу в нескінченність» (circulus vitiosus) (Sext. Emp. PH I, 164–167). Суть цього тропу полягає ось у чому: будь-який доказ на користь предмета обговорення потребує іншого доказу, а той, своєю чергою, іншого, тож втрачається очевидність того, як можливо стверджувати, що дещо взагалі піддається доведенню (Sienkiewicz, 2019, pp. 77–103). Проте, як уже було показано вище, заперечення тези онтологічного мінімуму або ж навіть сумнів щодо неї парадоксальним чином підтверджують її істинність, оскільки сумнів в істинності цього твердження тягне за собою новий сумнів (у виправданості попереднього закиду), а той, своєю чергою, стає сумнівом щодо сумніву. Отож скептик неминуче потрапляє до «хибного кола» самозаперечення, до якого веде вжиток цього тропу.

На можливе запитання скептики «Звідки ми можемо знати, що існує твердження або думка, або ж навіть і самі ми?» — можна з лег-

кістю відповісти: все, чого стосувалися попередні запитання, дається нам у формі «феноменів», існування яких не береться заперечувати й сам Секст Емпірик (Sext. Emp., PH I, 10), коли каже про те, що неочевидною є істинність змісту феномену (а не його наявність). Таким чином, хай би яким був сумнів, долаючи себе, він доводить своє власне існування. Припущення скептики про можливе існування універсальної для всіх ілюзії (такого собі злого генія, *genius malignus*, у розумінні Декарта (Med. I, 22(24)–23(7))), як і наш стосюнок до цієї ілюзії, теж неспроможні спростувати тезу онтологічного мінімуму, інакше-бо неспростовним буде, принаймні, існування ілюзії як такої, про природу якої ми не прагнемо щось стверджувати з впевненістю.

Про доведення необхідності існування вічного сущого

Проблема доказу існування вічного сущого, належить, безумовно, до центральних і найдавніших питань філософії. Першою відомою нам спробою подібного доведення слід вважати докази Парменіда, наведені в його поемі «Про природу», де представлено першу онтологічну систему, яка стверджує існування «буття», заперечуючи існування «небуття» (Пері Фύσσεως, В 8). Фактично Парменід і ставить питання про те, що слід вважати таким, що існує, і яким чином це «суще» влаштоване. Далі, Арістотель визначає філософію як «науку про суще як таке» (Aristot. Met., IV, 1), вибудовуючи свою систему поглядів, відмінну від елейської. Середньовічна філософія в особі Томи Аквінського, спираючись вже на аргументи Арістотеля, зайнята доведенням існування деякого роду «Сущого», або ж «Першопричини», ототожненої з Богом (ST I, q 2. a. 3). А втім, навряд чи докази Томи, які він сам вважав строгими, є загальноприйнятим консенсусом, адже головні його опори — причиново-наслідкові зв'язки та необхідне покладання «Першорухія» — стали предметом критики (інколи справедливої) з боку тих, хто не мав на меті довести існування Бога, стверджуючи існування сущого.

Отже, незважаючи на численні спроби відповісти на запитання «що існує?» та «в який спосіб влаштоване те, що існує?», кожна з них виявлялася вразливою до закидів скептиків через необов'язковість визнання засновків, на

яких ці обґрунтування будувалися. Натомість ми рухатимемося іншим шляхом і спиратимемося на аподиктичний засновок у формі онтологічного мінімуму. Він слугуватиме для нашого міркування «нульовою премією». Відповідно до нього, ми ще раз розглянемо наведені вище основоположні запитання.

Перше запитання: в який спосіб те, що існує, може бути влаштоване?

Що все «сущє» влаштоване відповідним йому чином — очевидно, бо ж під влаштуванням ми розуміємо той спосіб, в який сущє існує. Способів існування може бути лише два: сущє або існує вічно, тобто з необхідністю та без джерела, або невічно, без необхідності, отже маючи певне джерело. Таким чином відмінність між вічним і невічним є першим та необхідним принципом розрізнення.

Друге запитання: що впливає з існування одного сущого?

Слід визнати, що в разі, якщо існує лишень одне сущє (не вдаючись до питання про визначення його конкретних ознак), воно за необхідністю матиме вічний спосіб буття. Це стає зрозумілим з того, що якщо воно, будучи єдиним, є невічним, тоді таке сущє мало б виникнути з небуття і в нього, зрештою, зникнути. Однак це неможливо, оскільки перший засновок був би істинним не завжди, але лише за певних умов.

Третє запитання: що впливає з існування багатьох сущих?

У випадку, якщо сущих існує багато (а можливість доведення цього надійним шляхом виглядає неочевидною), одне з них з необхідністю має бути вічним. Довести це доволі просто: кожне невічне сущє за своєю властивістю матиме початок або причину, під якою ми розуміємо те, завдяки чому річ, якої не існувало актуально, набуває буття, тобто виникає. Причина, отже, має передувати тому, причиною чого вона є. Якщо уявити, що серед великої кількості речей, що існують, усі без винятку виявляться невічними, тоді ми прийдемо до суперечності з першим засновком, який ми поклали як необхідно істинний; у цьому випадку існування тільки невічних сущих не гарантує нам «неперервності» буття. Що це так, очевидно з того, що було б можливим існування світу, в якому одне сущє зникло, а друге — не виникло, тобто «постало» небуття. Якщо ж уявити, що невічні речі породжуються іншими невічними речами до нескінченності, то і в

цьому випадку ми отримаємо суперечність, адже тоді виходить, що нічого вічного *немає*, а проте, сама вічність *є*. Визнати ж це — означає визнати дещо безглузде.

Четверте запитання: чи можливе існування багатьох вічних сущих?

Щодо цього запитання, ми пропонуємо таке судження: ми називаємо різними такі сущі, способи існування та властивості яких відмінні. Якщо уявити собі, що в дійсності існує багато вічних сущих, то неочевидним стає підстава, на основі якої ми розділяємо їх. Тоді той, хто стверджує існування багатьох таких сущих, має довести і показати відмінності в модусах їхнього існування. Однак скидається на те, що розрізнити між собою сущі, які є вічними й такими, що існують за необхідністю, за своєю власною природою, якщо й не є неможливим, то, принаймні, є проблематичним, адже якщо два сущі мають тотожні властивості, то вони є чимось одним, тобто **єдиним вічним сущим**.

Продемонструймо наше доведення необхідності існування вічного сущого у формалізованому вигляді, аби унаочнити його явно та просто. Але спершу дамо визначення елементів цього доведення:

$E(x)$ — x існує (x є сущим);

$E^*(x)$ — x існує вічно (x є вічно сущим), тобто $E^*(x) \equiv \Box E(x)$.

\Box — модальний оператор необхідності, що позначає існуюче необхідно (незалежно від будь-яких обставин, тобто — вічно), а також істинне за необхідністю (істинне за будь-яких обставин), в усіх можливих світах.

\Diamond — модальний оператор можливості, що позначає існуюче можливо (тобто те, що може як існувати, так і не існувати), на противагу існуючому необхідно.

Формалізований виклад доведення є таким:

P1) $\Box(\exists x E(x))$

P2) $\neg\Box(\exists x E^*(x)) \rightarrow \Diamond\neg(\exists x E(x))$

Ergo: $\Box(\exists x E^*(x))$

Пояснення до засновків та висновку попереднього судження:

P1) За необхідністю, в кожному з можливих світів існує принаймні один x , що є сущим, тобто не може існувати «порожній світ».

P2) Якщо в жодному можливому світі не є необхідним існування такого x , що є вічним сущим, тобто x , який існує необхідно та не може не існувати, тоді це означає, що можливим є такий світ, в якому існують лишень не-

вічні суцї, отже — світ, у якому не виконується умова першого засновку.

Отже, необхідно існує такий *x*, що є вічним суцим.

Висновки

У результаті виконання доведення ми дійшли важливих висновків.

По-перше, ми запропонували спосіб розв'язання проблеми відсутності сталої онтологічної (і епістемологічної опори), а також можливий спосіб спростування закиду з боку абсолютного скептицизму, через ужиток концепту «онтологічний мінімум», чю аподиктичну істинність було продемонстровано обґрунтуванням його невразливості його до

можливих контраргументів. Крім того, було надано мінімально необхідне поняттєве опертя для побудови онтологічної (та епістемологічної) системи шляхом ствердження тези, яка слугує прикладом аподиктичного знання.

По-друге, доведення необхідності існування вічного суцого було здійснено послїдовно та несуперечливо на основі аподиктичності базового положення про фундамент філософії. Спроба заперечити отриманий висновок веде до появи внутрішньої суперечності у самому судженні, а отже, вказує запереченню на його безпідставність. Спростування ж отриманого висновку, як стає зрозуміло з суті нашого доведення, можливе лише через обґрунтування можливості «існування» небуття, тобто «первності» буття.

Список посилань

- Декарт, Р. (2021). Медитації про першу філософію. У «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун (О. Хома, Пер. з фр. і лат., Упор.) (с. 115–293). Дух і Літера.
- Плентінга, Е. (2025). Підґрунття і належна вимога. Дух і Літера.
- Х'юмер, М. (2024). Знання. Реальність. Цінність. Вступ до аналітичної філософії майже для всіх. Дух і Літера.
- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica* (Fathers of the English Dominican Province, Transl.). Benziger Brothers.
- Alston, W. (1999). Perceptual Knowledge. In J. Greco & E. Sosa (Eds.), *The Blackwell Guide to Epistemology* (pp. 223–242). Blackwell Publishing Ltd.
- Bett, R. (2005). *Sextus Empiricus: Against the Logicians*. Cambridge University Press.
- Billings, J., & Moore, C. (2023). *The Cambridge Companion to the Sophists*. Cambridge University Press.
- Chisholm, R. (1989). *The Theory of Knowledge*. 3d ed. Prentice-Hall Inc.
- Coxon, A. H. (2009). *The Fragments of Parmenides: A critical text with introduction, translation, the ancient testimonia and a commentary*. (Revised and expanded edition with new translations by Richard McKirahan). Parmenides Publishing.
- Kerferd, G. B. (1955). Gorgias on Nature or That Which is Not. *Phronesis*, 1, 3–25.
- Mates, B. (1996). *The Skeptic Way: Sextus Empiricus's Outlines of Pyrrhonism*. Oxford University Press.
- Pritchard, D. (2016). *Epistemic Angst: Radical Skepticism and the Groundlessness of Our Believing*. Princeton University Press.
- Reeve, C. D. C. (2016). *Aristotle Metaphysics* (Translated with introduction and notes). Hackett Publishing.
- Russell, B. (1940). *An Inquiry into Meaning and Truth*. George Allen and Unwin Ltd.
- Sienkiewicz, S. (2019). *Five Modes of Scepticism: Sextus Empiricus and the Agrippan Modes*. Oxford University Press.
- Strawson, P. (1985). *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. Methuen.
- Williams, M. (2001). *Problems of Knowledge. A Critical Introduction into Epistemology*. Oxford University Press.
- Zagzebski, L. (1999). What is Knowledge? In J. Greco & E. Sosa (Eds.), *The Blackwell Guide to Epistemology* (pp. 92–116). Blackwell Publishing Ltd.

References

- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica* (Fathers of the English Dominican Province, Transl.). Benziger Brothers.
- Alston, W. (1999). Perceptual Knowledge. In J. Greco & E. Sosa (Eds.), *The Blackwell Guide to Epistemology* (pp. 223–242). Blackwell Publishing Ltd.
- Bett, R. (2005). *Sextus Empiricus: Against the Logicians*. Cambridge University Press.
- Billings, J., & Moore, C. (2023). *The Cambridge Companion to the Sophists*. Cambridge University Press.
- Chisholm, R. (1989). *The Theory of Knowledge*. 3d ed. Prentice-Hall Inc.
- Coxon, A. H. (2009). *The Fragments of Parmenides: A critical text with introduction, translation, the ancient testimonia and a commentary*. (Revised and expanded edition with new translations by Richard McKirahan). Parmenides Publishing.
- Dekart, R. (2021). Medytatsii pro pershu filosofiiu. In *Medytatsii "Dekarta" u dzerkali suchasnykh tлумachen: Zhan-Mari Beysad, Zhan-Lyuk Maryon, Kim San On-Van-Kun [Descartes' Meditations on the First Philosophy in the Mirror of Contemporary Interpretations]* (O. Khoma, Transl., Ed.) (pp. 115–293). Duh i Litera [in Ukrainian].
- Kerferd, G. B. (1955). Gorgias on Nature or That Which is Not. *Phronesis*, 1, 3–25.
- Mates, B. (1996). *The Skeptic Way: Sextus Empiricus's Outlines of Pyrrhonism*. Oxford University Press.
- Pritchard, D. (2016). *Epistemic Angst: Radical Skepticism and the Groundlessness of Our Believing*. Princeton University Press.
- Reeve, C. D. C. (2016). *Aristotle Metaphysics* (Translated with introduction and notes). Hackett Publishing.
- Russell, B. (1940). *An Inquiry into Meaning and Truth*. George Allen and Unwin Ltd.
- Sienkiewicz, S. (2019). *Five Modes of Scepticism: Sextus Empiricus and the Agrippan Modes*. Oxford University Press.

- Strawson, P. (1985). *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. Methuen.
- Williams, M. (2001). *Problems of Knowledge. A Critical Introduction into Epistemology*. Oxford University Press.
- Zagzebski, L. (1999). What is Knowledge? In J. Greco & E. Sosa (Eds.), *The Blackwell Guide to Epistemology* (pp. 92–116). Blackwell Publishing Ltd.
- Plentinga, E. (2025). *Pidgruntia i nalezhna vymoha [Warrant and Proper Function]* (O. Panych, Transl.). Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Khyumer, M. (2024). *Znannia. Realnist. Tsinnist. Vstup do analitychnoi filosofii dlia vsikh [Knowledge, Reality, And Value. A Mostly Common Sense Guide to Philosophy]* (M. Bystrytskii, Transl.). Dukh i Litera [in Ukrainian].

Viacheslav Tsyba, Nikita Pocheptsov

ABOUT “ONTOLOGICAL MINIMUM” AS THE FOUNDATION OF PHILOSOPHY, AND THE PROOF OF THE NECESSITY OF THE EXISTENCE OF AN ETERNAL BEING

This essay deals with an inquiry into the foundations of philosophizing through the concept of the “ontological minimum” as its irrefutable premise, as well as a ground for proving that the existence of an eternal being must necessarily underlie any possible philosophical reasoning. The statement “something exists” (which is the content of the “ontological minimum”), as a very general irrefutable proposition and the minimal required premise for any ontological or epistemological judgment system, is considered. It is proved that the statement of the “ontological minimum” has an apodictic character; hence, it is completely invulnerable to skeptical or similar counterarguments, thereby ensuring the possibility and reliability of knowledge at least at the most fundamental stage of reasoning. Based on the irrefutability of such a fundamental basis, which is precisely what the “ontological minimum” constitutes, the essay demonstrates that, if this basis is denied, any proof of the necessity of the existence of an eternal being would be impossible. Moreover, denying the existence of such a specific kind of being could necessarily bring about a logical contradiction within a proposition if the initial premise were undermined. The ontological consequences arising from the conclusion obtained in the analysis of the ontological minimum are also examined. The significance of the assumption of an ineradicable “eternal being” lies in its self-consistency and its identity with the concept of the basis of judgment. A profound relation between ontological, epistemological, and metaphysical concepts is outlined by the example of reasoning concerning the ontological minimum. Critical objections to the use of the aforementioned terms and the tenets associated with them, given the basic statement “something exists”, explain the continuity of the Western philosophical tradition.

Keywords: epistemology, metaphysics, propositional attitudes, conceptualization, perception, reference, ontological minimum, foundation of philosophy, eternal being, skepticism, necessary existence, possible worlds, proof, modes of existence, cause.

Подано до редакції / Submitted: 16 квітня 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 18 травня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Бондаренко О. С.
<http://orcid.org/0009-0007-0874-840X>

ФОРМА ФОРМ АРИСТОТЕЛЯ ЯК ПІДХІД ДО ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ З ПОГЛЯДУ ТЕЗИ ПРОТАГОРА ПРО ЛЮДИНУ ЯК МІРУ

У статті розглянуто проблему відношення людини та світу у світлі тези Протагора про людину-міру як екземпляр загальнішого питання про природу людини. Спираючись на свою попередню статтю, автор досліджує імплікації Аристотелевого феномену та поняття форми форм (метаформи) для зазначеної проблеми. В огляді літератури відзначено джерела цього феномену в західній та східній філософії, зокрема хора Платона та ніщо буддизму махаяни. Далі автор запроваджує структурне розуміння міри через пару понять *περας-ἄπειρον*. Для більш наочного розуміння метаформи розглянуто два класичні її приклади — метаформи дзеркала та простору, звернуто увагу на властивості, що дають змогу говорити про метаформу як відносне ніщо. Маючи перед оком розуму сутність метаформи, автор переходить до виявів цієї структури в людині. Формуються як метаформи такі складові людини, як свідомість, рука та мова, чим показується, що фундує ці потенції людини саме структура метаформи. Ба більше, різноманітні конструкції вигляду *homo* також фундовані у подібний спосіб. Зрештою, для людини в цілому автор доходить висновку, що вона і сама є метаформою, а саме метаформою мімесису, своєю ж чергою, відношення людини зі світом може трактуватися як відношення імітації, де остання розуміється не як утворення чогось ідентичного, а як творче поєднання зі внеском від обох сторін відношення.

Ключові слова: філософська антропологія, міра, теза Протагора про людину-міру, відношення людини та світу, історія філософії, природа людини, ніщо, Аристотель, людина, світ, довід, мімесис, мова, свідомість, сутність.

...Звусь я Нікто на ім'я,
і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші,
звичайно, усі називають.
Гомер. «Одіссея»¹

...душа подібна до руки:
як рука є знаряддям знарядь,
так і розум — формою форм,
відчуття — формою відчуваного»
Аристотель. «Про душу»²

Вступ

Як відомо, основним питанням філософської антропології є питання «що таке людина?», або «якою є природа людини?» (Scheler, 1929,

¹ Докладніше див. пісню IX, рядки 366–367 у перекладі Бориса Тена (Гомер, 2004, с. 202).

² Трактат Аристотеля *De Anima*, або «Про душу», не має видання українською. Тому в тексті використовую власний переклад з оригіналу (Aristotle, 1907) з урахуванням наявних перекладів. Цитата з Ш.8 432a2-3, р. 144. Єдине місце в корпусі Аристотеля, де з'являється «форма форм».

S. 7). Останніми десятиліттями проблема природи людини ввійшла у фокус навіть³ англійської філософії (Roughley, 2023). Тут слід одразу помітити відмінність між аспектами вивчення цього питання в згаданих сферах. У першій ідеться власне про відповідь на питання про природу, в другій же вивчається саме питання людської природи, її різноманітні теорії, проблеми та властивості. Іншими словами, це як відмінність, до прикладу, між метафізикою та метаметафізикою або етикою та метаетикою, де об'єктом другої дисципліни в кожній з пар є перша⁴ (Sayre-McCord, 2023; Tahko, 2015, pp. 4–6). Ця стаття буде присвячена саме

³ Слово «навіть» тут позначає ту загалом відсутню увагу до філософської антропології в англійській філософії. Прикладами цього можуть бути кількість і контекст згадувань цієї дисципліни в Stanford Encyclopedia of Philosophy та пошуковнику Google Scholar.

⁴ Як назвати відповідну метадисципліну для філософської антропології — метафілософська антропологія, філософська метаантропологія чи в інший спосіб, здається, ще не відрефлексовано. Я зупинюся на першому варіанті.

питанню природи людини і лежить на перетині згаданих двох областей⁵. Оскільки історія вивчення природи людини є майже такою самою довгою, як і історія філософії, то я не зупинятимусь на ній тут, а дам лише деякі репрезентативні посилання (Hübner, 2022; Kronfeldner, 2018; Landmann, 1962). Утім, слід пояснити, що ж мається на увазі під природою людини у цій статті. Таким розумінням природи людини будуть ті її властивості, що роблять її тим, ким вона є, а саме поведінково сучасною людиною (d'Errico, 2007, p. 122). В такому розумінні поняття природи збігається з поняттям сутності, як вона відома нам від Арістотеля (Koslicki & Raven, 2024, pp. 1–2). Водночас, слід мати на увазі, що природа людини може мати й інші трактування, зокрема, як постесенціалістська концепція людської природи в згаданій вище книжці Марії Кронфельднер.

Підійти до питання природи людини я маю намір від знаменитої тези Протагора про людину-міру — «всіх речей мірою є людина» (Zaborowski, 2017). Спершу розглянемо останню як дефініцію, або твердження сутності людини, утворену за принципом найближчого роду та видової ознаки (Kühne & Berg, 2022, p. 20). Це певною мірою традиційна практика — подавати сутність людини саме в такій формі, найбільш поширеним прикладом якої є Арістотелеве означення «людина, що має мовлення» (ζῷον λόγον ἔχον, animal rationale) (Kietzmann, 2019, p. 26). У тезі Протагора (ТП) найближчим родом може вважатися міра, а «всіх речей» — видовою ознакою. Якщо підібрати одне слово на позначення останньої, то я би зупинився на слові «універсальний». Таким чином, згідно з ТП людина є універсальною мірою.

У своїй статті (Бондаренко, 2025) я запропонував антропологію універсальної міри, вбудовану в метафізику мір, як вирішення протагорівської проблеми відношення людини та світу, яку, своєю чергою, можна розглядати як екземпляр більш загального питання про природу людини. Під цією проблемою мається на увазі проблема відношення людини та світу у світлі тези Протагора про людину-міру. Зазначена антропологія полягає в тому, що людина виокремлюється зі світу — що складається цілком із мір — тим, що є універсальною мірою в межах регіональної онто-

логії концептуальних форм. Іншими словами, все є міра, людина також є міра, та не просто міра, а міра всіх речей у один специфічний спосіб — у межах уже згаданої онтології. Буття людини мірою всіх речей, або її універсальність як міри, я пропоную в тій статті пояснювати формою форм, що згадується в епіграфі (далі цей уривок називатиму «аналогія з рукою»). Таке пояснення впливає з того припущення, що бути мірою всіх речей — це в деякому сенсі бути всіма речами. Схоже твердження (надалі — теза тотожності) робить Арістотель в *De Anima*: «певним чином душа є все суще»⁶. Зазначу, що теза тотожності може трактуватися як ідентифікація душі, психіки або навіть людини в цілому з формою форм, що, власне, і буде зроблено в подальшому.

Ставлячи собі за мету дослідити трактування людини як форми форм, наступним кроком є з'ясування історії питання. Першим філософом, що звернув увагу на феномен форми форм, був Платон. У своєму діалозі «Тімей» він говорить про «третій рід», потрібний при утворенні з ідей чуттєво даних речей. Цей третій рід він іменує хора (χορα, χόρᾱ), або приймальниця (receptacle, ὑποδοχή). Проте присвячує він йому зовсім невеликий уривок — 48e-52d⁷ — зокрема, через що і до сьогодні дослідники губляться в здогадках щодо «справжньої природи» цієї речі (Algra, 1994, p. 72). Також формою форм у Платона називають його ідею блага (Sellars, 1974, p. 6). Наступним, хто приділяє увагу формі форм, був Арістотель. Власне, він робить це в тому контексті, який цікавить мене тут найбільше, — в контексті людини. У своєму психологічному трактаті «Про душу» він говорить про розум як про форму форм. Схожий вираз трапляється в тій самій книзі трактату — місце форм (τόπος εἰδών)⁸. Прийнято вважати (Polansky, 2007, p. 441), що його джерелом є Платон або його послідовники. Слід зазначити, що сама спроба говорити про цей феномен за допомогою терміна «форма форм» є ознакою слідування традиції Арістотеля. Ба більше, термін часто вживають на позначення Бога Арістотеля (Hintikka, 2004, p. 49), що набуло найбільшого поширення в європейському Середньовіччі завдяки потужним впливам арістотелізму (Marenbon, 2024).

⁶ Див. (Aristotle, 1907, p. 144), III.8 431b21.

⁷ Див. (Plato, 2000, pp. 37–42).

⁸ Див. (Aristotle, 1907, p. 130), III.4 429a27-29.

⁵ Детальніше про метафілософсько-антропологічний аспект див. наприкінці вступу.

У ранній модерний час аристотелізм у цілому зазнає нищівної критики від Рене Декарта, Томаса Гоббса та інших представників філософії цього періоду (Martin, 2014, pp. 1–2), а розуміння психології піддається трансформації (Vidal, 2024, pp. 74–76). Проте в подальшому *De Anima* продовжують коментувати. Займаються цим, природно, історики філософії, що спеціалізуються на Арістотелі. Відомі також і філософи, яких зазвичай вивчають історики філософії, що коментували цю працю. Це Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у «Лекціях з історії філософії» (Hegel, 1908, S. 513–515) і Мартін Гайдеггер у «Бутті та часі» (Heidegger, 1967, S. 14). Проте вони роблять лише згадки форми форм (або тези тотожності, як у М. Гайдеггера), без подальшого заглиблення в її зміст. Усе ж література з таким заглибленням існує, і це або коментарі на *De Anima*, або окремі монографії, присвячені розумінню інтелекту в цьому творі Арістотеля (Corcilius et al., 2025, pp. 191–210; Kelsey, 2021).

Утім, існує окрема традиція, в якій говорять про форму форм⁹, (майже) не називаючи її так. Це традиція буддистської філософії, в якій аспекти метаформи називають ніщо, або порожнеча¹⁰. Що цікаво, деякі західні філософи першої половини ХХ ст., такі як М. Гайдеггер і Жан-Поль Сартр, роблять ніщо наріжним каменем своїх філософій. Перший прирівнює буття до ніщо — «ніщо і буття одне й те саме»¹¹ («Nichts und Sein das Selbe») (Krummel, 2018, p. 254), а другий говорить, що людина або її свідомість є ніщо — «Буття, через яке ніщо приходить у світ, мусить бути своїм власним ніщо» (Sartre, 1963, p. 59). Важливим тут є те, що вони говорять за багатьма ознаками саме про ніщо філософії махаяни. Значущим автором, що масштабно розвиває ідею метаформи, або хори за його власними словами, є Кітаро Нісіда (Wargo, 2005, p. 93). Власне, його теорія башо (basho, 場所), або місця, і є такою удосконаленою хорою.

Слід зазначити, що всі вищенаведені роботи, присвячені метаформі в Арістотеля, є істо-

рико-філософськими, окрім хіба що М. Гайдеггера, проте він приділяє лише два абзаци обговоренню тези тотожності. Це, однак, означає, що більшість авторів намагається реконструювати той сенс, який вкладав у свої тексти сам Арістотель. Ця ж стаття не є історико-філософською і не ставить собі за мету віднайти той сенс, який закладався в текст автором. Що ж до традиції філософії махаяни в контексті метаформи, то тут остання отримала оригінальний розвиток у багатьох авторів, зокрема і в питанні відношення людини до світу. До останніх я би відніс уже згаданих К. Нісіду, М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра.

І декілька слів про метафілософсько-антропологічні аспекти цієї роботи. Багатоманіття розумінь ТП можна подати як всесвіт, у центрі якого розташована сама ТП. Об'єктами цього всесвіту є інтерпретації ТП. Від центру йдуть промені з різноманітними загальними класами інтерпретацій, а далі вже різні спеціалізації. На одному зі шляхів спеціалізації від ТП лежить запропонована тут теорія, один із наслідків якої можна позначити як homo x, у сенсі загального способу конструювання описів природи людини, а від нього відгалужуються теорії homo faber, homo symbolicus, zoon logon echon у формі homo sapiens та інші подібні. Отже, тою мірою, якою запропонована тут теорія дозволяє пояснювати інші класи розумінь ТП, вона долучена до метафілософської антропології. Сам же всесвіт ТП є одним із дуже багатьох можливих у метавсесвіті розумінь (ідей, інтерпретацій) природи людини.

У рамках цієї статті я ставлю собі за мету поглибити розуміння метаформи як структурного розуміння міри, на відміну від функціонального розуміння, запровадженого в (Бондаренко, 2025, с. 177–181), а також тих імплікацій, що передбачаються таким розумінням для протагорівської проблеми відношення людини та світу.

1. Міра і *πέρας-ἄπειρον*

Поняття міри хоча й не походить від *πέρας* (Kerferd & Borchert, 2006), проте з ним безпосередньо пов'язане: міра як засіб вимірювання — це в деякому сенсі *ἄπειρον* (Gregory, 2016, pp. 85–102), безмежне, що дозволяє з'явитися *πέρας*, межі, або мірі як результату, тобто міра це *ἄπειρον περαῖνον* — необмежене,

⁹ У подальшому вживатиму синонім «метаформа», оскільки у формі одного слова він зручніший у користуванні.

¹⁰ Про це див. нижче в другому розділі.

¹¹ Аналогічне твердження робив і І. В. Ф. Гегель, але вкладаючи зовсім інші сенси. Див. (Krummel, 2018, p. 254).

що обмежує¹². Такі означення міри потребують пояснення. Питання, які тут можуть виникнути, це який стосунок має:

ἄλειρον до міри як засобу вимірювання
або міри-засобу,
πέρας до міри-результату, та
міра-засіб до міри-результату.

Серед цих питань найлегше відповісти на останнє. Загалом, у словниках міру тлумачать багатьма способами, проте всі її значення можна поділити на два класи — клас міри-засобу і клас міри-результату. Візьмемо, до прикладу, СУМ-20¹³. У статті «Міра» третій і п'ятий пункти позначають результат застосування загальної системи вимірювання, а саме величина, розмір, ступінь, а решта пунктів — саму цю систему, себто одиницю вимірювання, предмет, яким вимірюють, і основу вимірювання, критерій. Подібна ситуація спостерігається і в англійських тлумачних словниках, зокрема Merriam-Webster та Cambridge Dictionary¹⁴. Locus classicus тлумачень окремих складових тези Протагора є (Huss, 1996). Тлумачення міри, наведені в останньому джерелі, можна розбити за тим самим принципом. Коротко сформульований список цих тлумачень містить: критерій, тілесну міру, панування, межу / норму, «повну міру» як позначку, на якій міра стає повною. З першого до третього пункти позначають систему вимірювання, решта два — результати вживання такої системи. У відомих афоризмах «знай міру», «дотримуйся міри», під мірою розуміється скоріше конкретна межа, за яку небажано виходити, тобто йдеться про чесноту поміркованості. Припускаючи, що значення міри-засобу з'явилося історично раніше за міру-результат, можна стверджувати, що зв'язок між двома поняттями метонімічний, себто відбувся переніс імені між пов'язаними явищами.

Також легко дати відповідь і на друге питання. Результат застосування міри — це, зазвичай, конкретне значення, не множина значень. Саме ж значення має сенс межі, визначеності, виміряна річ стає визначеною у певному

відношенні, займає певні межі. Навіть якщо ми лише оцінили значення, тобто визначили лише певний інтервал, в якому воно міститься, ми все одно приписуємо йому межі, обмежуємо його.

У цілому, ту діалектику межі та необмеженого, яку я тут вбачаю, можна описати в такий спосіб. Передусім, я припускаю, що розглянуті вище значення міри, міра-засіб і міра-результат, визначають необмежене та межу, відповідно. Це означає, що в подальшому викладі для мене з багатьох можливих підходів до πέρας-ἄλειρον вирішальним є той, що ґрунтується на викладеному розумінні міри. Тепер дещо детальніше поясню, що мається на увазі під мірою. Міра-засіб — це певна цілісна система, що може перебувати у станах, навіть якщо цей стан один. Ці стани являють собою міри-результати. Вимірювання в такому разі постає взаємодією міри-засобу зі своїм середовищем, результатом якого є входження першої у певний стан. Маючи тепер деяку зафіксовану модель міри перед очима, природно, що необмежене є системою зі станами, а межа відповідає станам цієї системи. В такому розумінні межа та необмежене — відносні поняття, що означає, що стан системи сам може утворювати складну систему, а система бути станом у системі вищого порядку або метасистемі. Наприклад, як уже згадано раніше, інтервал — це і межа, але це і необмежене, що містить подальші межі. Також системи зі скінченними множинами станів можуть викликати сумніви щодо застосування до них поняття необмеженого. Здавалося, чому б не взяти пару одне-багато або якимось іншим способом уникнути згадки про безмежне. Справді, в таких випадках цілком можна було б зупинитися на парі одне-багато (Priest, 2014, р. xv), та оскільки для мене є важливим підкреслити єдність невизначеності міри-засобу, взятої до події вимірювання, та визначеності міри-результату, як наслідок колапсу невизначеності першої, я зупинюся саме на парі πέρας-ἄλειρον.

Отже, давши певне пояснення попередньому питанню, може бути запропоноване і таке феноменологічне до нього доповнення. Звернімо увагу на певну неосяжність міри як засобу, особливо як системи вимірювання, як із боку людини, так і щодо окремого значення як міри-результату (в очах людини, звісно). Сама людина через свою скінченність не має спроможності, бажання та потреби запам'ятовувати чи персоналізувати бодай якийсь інтер-

¹² Саме так можна було б характеризувати ἄλειρον Анаксимандра або нерухомий першорухій Арістотеля, див. (Арістотель, 2022), XII (Λ), розділи 6 і 7.

¹³ Словник української мови у 20 томах. Відповідна стаття: <https://sum20ua.com/?page=1643&searchWord=miра&wordid=51590>.

¹⁴ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/measure>; <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/measure>.

вал значень міри. Міра для людини неосяжна, *ἄπειρον*. Хоча часто і сама скінченна, і досить осяжна для теоретичного розуму.

2. Властивості метаформ на прикладах

Для кращого розуміння метаформ є сенс виокремити сутність цього явища шляхом розгляду окремих його зразків. Перше і найприродніше, що може спасти на думку, це дзеркало. У певному сенсі, справді, дзеркало є метаформою. Проте метаформою, що уможливило існування всіх інших метаформ, трансцендентальною, первісною метаформою є простір: сам він є нічим, а дає місце всьому. Метаформа у формі дзеркала або простору — це ніщо з того, чим є її форми. Дзеркало само по собі не є жодною з тих форм, а точніше візуальних образів, що ми в ньому можемо побачити. Простір сам по собі також. Це порожнеча, що набуває будь-якої матеріальної / протяжної форми. Як бачимо, класи форм різні: перші, візуальні, є похідними від других, протяжних. Метаформи не являють собою ніщо з поміж своїх форм-об'єктів. Через це називати форму форм так, як вона називається, потрібно пам'ятаючи, що перша форма у цій фразі неідентична другій. З іншого боку, якби простір не був протяжним, що є також ознакою і матеріальної форми, він би не зміг стати формою підпорядкованих собі форм. Простір має ту саму властивість протяжності, що і матерія, але це протяжність зі знаком мінус. Це протяжність, що дає, а протяжність матформ¹⁵ така, що бере простір.

У випадку дзеркала та видимих у ньому речей спільним є те, що вони відбивають світло. Для того щоб тіло було ідеальним дзеркалом, необхідно, щоб воно не поглинало, не пропускало і не розсіювало, а тільки відбивало світло. Іншими словами, ідеальне дзеркало ніяк не змінює випромінювання, що падає на нього, а лише відбиває його. Хоч би як ми вдивлялися і прагнули зрозуміти, бажано з певної відстані, яким візуально є дзеркало само по собі, ми побачимо тільки, якими є речі, що в ньому відбиваються¹⁶. Звідси — дзеркало є ніщо з того, що 1) потенційно від-

биває світло і 2) потенційно відбивається у дзеркалі. Ось ця от властивість відбиття є єдиною, що впливає на рух світла та є спільною для всіх тіл, що беруть участь у цьому русі. Дзеркало не має власної візуальної форми, а лише вертає форми, що приходять до нього разом зі світлом. Отже, тут прослідковується чітка аналогія з простором: своєї форми вони не мають, але можуть набувати форми будь-якої зі своїх форм-об'єктів, а також поділяють з останніми властивість, що є, очевидно, їхньою сутністю як відповідних форм, протяжність у випадку простору і відбиття світла у випадку дзеркала. Як бачимо, в обох випадках наявні дві властивості, одна з яких є спільною для метаформи та її форм, а друга — це відношення обох до самої метаформи. Відповідно, при замиканні метаформи на собі утворюються такі відношення. У випадку дзеркала — можливість відбиття дзеркала в самому собі або в інших дзеркалах. У випадку простору — можливість займати простір самим простором. Чи є можливим виконання таких відношень? Чи пов'язані ці відношення з тим, що обидва феномени постають як ніщо, відносно щодо своїх форм? Пропоную розібратися.

Звернімо увагу на те, що спільна властивість не є однаковою для двох типів своїх елементів, метаформи та її форм. Ба більше, вона є, в певному сенсі, протилежною. Раніше на прикладі протяжності для простору я зазначав про її протилежні знаки: протяжність простору дає місце, а протяжність матформ його забирає. У випадку ж дзеркала це відбиття світла, яке може бути невласним або дзеркальним, тобто таким, що дає місце відбиттю інших, і власним або дифузним, тобто таким, що відбиває себе. Властивість метаформ в обох випадках «дає», протяжність чи відбиття, і навпаки щодо форм. Виходячи з того, що протяжність матформ є чимось позитивним і має знак +, нехай форми, забираючи, матимуть властивість +, а метаформи, віддаючи, властивість –.

Задля більшої ясності всі суттєві елементи вищенаведених міркувань можуть бути подані у вигляді такої моделі. Нехай μ — клас метаформ, φ — клас відповідних форм, κ_0 ($\{\mu, \varphi\}$) — властивість, спільна для всіх форм та відповідних метаформ і яка конститує форми та метаформи як форми, κ_+ (φ) — властивість, спільна для всіх форм, що не є метаформами, κ_- (μ) — властивість, спільна для всіх мета-

¹⁵ Скорочення від «матеріальних форм».

¹⁶ Подібна також ситуація зі склом (і самим простором за деяких застережень), яке ідеально пропускає світло: ми знову не побачимо, чим є саме скло, але лише те, що розташоване за ним. Можна сказати, що така структура є симетричною до дзеркала.

форм, яка конститує метаформи як метаформи, κ_+ і κ_- — конкретизації κ_0 , π_0 (φ , μ) — асиметричне бінарне відношення, в якому форми перебувають із метаформами, π_1 (μ , μ) — симетричне бінарне відношення, в якому метаформи перебувають із метаформами. Властивість κ_0 становить проєкцію відношень π_0 та π_1 зі зменшенням арності до одного.

Виконання властивості π_1 (μ , μ) не є однозначним. Чи відбивається одне дзеркало в іншому? І так, і ні. Так, світло першого дзеркала відбивається в другому. Ні, саме перше дзеркало не відбивається в другому. Аналогічні міркування можна застосувати до простору, якщо розглянути його як місце. З одного боку, місця не перетинаються і є нерухомими. З іншого, місце — це ніщо, то чому б його і не перенести в інше місце, але, в цьому випадку, хоч би скільки порожніх місць ми занесли у це місце, воно не заповниться жодною своєю частиною. В обох випадках таке розходження з подібними діями для звичайних форм викликано не чим іншим, як властивістю метаформ κ_- . Аналогічною буде відповідь і на друге питання. Властивість метаформ κ_- десубстантивує їх відносно звичайних форм, оскільки субстанцією, тим, що робить останні формами, є властивість κ_+ .

Зважаючи на усе сказане вище в цьому розділі, природним є поставити питання про відношення викладеного до вже відомого в літературі. І тут справді є що сказати. По-перше, та формула, що метаформа є ніщо відносно своїх форм. Її вже можна помітити в Платона в «Тімеї»: «безформна ($\alpha\mu\omicron\rho\nu\nu$) і всеприймальна природа ($\epsilon\iota\delta\omicron\varsigma$)» (51a). В Арістотеля в «Про душу»: «ніщо в дійсності перед тим, як він (розум) мислить». Говорять про це К. Нісіда, М. Гайдеггер і Ж.-П. Сартр (Krummel, 2018, pp. 244, 246, 257; Wargo, 2005, pp. 95, 96). Оскільки все, що приймає метаформа, це форми, то будши ніщо щодо останніх, вона є безформна, і не абсолютно безформна, а лише щодо своїх форм. Акцентую увагу на цьому моменті відносності, оскільки в «Тімеї» він ніяк не артикулюється. По-друге, як показують приклади, для визначення форми або сутності потрібно вказати властивість, іншими словами, в моделі «метаформа-форми» як форми мають бути аспекти речей, а не речі в повноті своїх властивостей. Отже, «форма» є необхідною складовою цієї моделі. Щось подібне можна розгледіти, хоча і дещо імплі-

цитно наявне, в трактуванні басьо через домен дискурсу (Wargo, 2005, pp. 95–96) та в цілому через аксіому Архіта «все, що існує, має бути в певному місці» (Casey, 1993, pp. 176–177; Nishida, 2012, p. 49). По-третє, невласний спосіб буття метаформи давно відомий як шуньята, або порожнеча, у філософії буддизму махаяни. По-четверте, такий поділ на сенс, що дає, і сенс, що бере, відомий у літературі як трансцендентальний та емпіричний сенси інтенційного акту (Rowlands, 2010, p. 177). Отже, як можна бачити, майже всі пункти вже описав К. Нісіда, крім, хіба що, останнього, втім трансцендентальність метаформи щодо своїх форм можна вважати простим наслідком Архітової аксіоми. Чого немає в літературі, це пояснення моделі «метаформи-форм» через формалізацію у формі властивостей κ_0 , κ_+ і κ_- .

Існує також певна інтуїція, яка дає змогу говорити про метаформу як про конкретну універсалію. Якщо коротко, то універсалія є синонімом форми (а метаформа — це форма форм). Якщо розгорнутіше, ця інтуїція ґрунтується на тому розумінні, що метаформа може стати кожною зі своїх форм, якщо матиме загальну для них властивість. Мати властивість своїх партикулярів — це, власне, і є характеристична ознака *конкретної* універсалії. Якщо ж така властивість ще і спільна для всіх партикулярів, то метаформа є універсалією. У прикладах, що ми розглядали — простір і дзеркало, такою властивістю є κ_0 . Проте, як показують приклади, κ_0 має специфічну реалізацію: κ та κ_+ , для універсалій і партикулярів відповідно. Специфічність реалізації, своєю чергою, є свідченням відмінних ролей кожного з елементів моделі. Властивість κ_- , яка, як уже зазначено, має характер такої, що дає, виявляє себе необхідною, трансцендентальною умовою існування форм. Іншими словами, метаформа є трансцендентальною умовою існування форм. Саме поняття «конкретна універсалія» походить від Г. В. Ф. Гегеля (Stern, 2007, pp. 130–131), хоча і має у нього інший зміст. Значну роль це поняття відіграє в логіці басьо К. Нісіди (Wargo, 2005, p. 100). Поняття японського філософа в основних рисах збігається з наведеним тут, проте не має формалізованого опису. Також поняття конкретної універсалії вивчалось у зв'язку з теорією категорій (Ellerman, 1988, p. 412), де якраз основною рисою конкретної універсалії є те, що вона сама має властивість,

яку мають її партикуляри, або, в термінах процитованого автора, самопредикативний характер універсалії.

Важливо помітити, що в термінах першого розділу цієї статті метаформа відповідає міри-засобу, або *ἄλειρον*, а її форми — мірам-результатам, або *λέρας*. Враховуючи вищезгаданий відносний характер обох цих мір, а з ними пар *λέρας-ἄλειρον* та метаформа-форма, всі вони як поняття збігаються за обсягом (все є мірою(-засобом), все є *λέρας* тощо) та відрізняються за змістом. Також ці три пари можна поділити на дві трійки — міра-засіб, *ἄλειρον*, метаформа — і — міра-результат, *λέρας*, форма, де кожна трійка позначає різні аспекти одної речі. Крім того, варто порівняти розуміння міри як того, чим все досвідчується, та запроваджене тут — вони співвідносяться як функціональне та структурне розуміння одного явища.

3. Деякі метаформи в людині

Переходячи ближче до живих істот і, зокрема, людей, розгляну, яку роль відіграє метаформа в цій сфері. Як уже зазначено, метаформі, а точніше, систему «метаформа-форми», можна розглядати як структуру міри, тобто того, чим все досвідчується. Показовими мірами в живих істот є органи чуття, та загалом органи для отримання інформації про зовнішній або внутрішній світ тварини. Та оскільки функціональне розуміння міри я визначаю через досвід, то метаформи тут не обмежуються когнітивними органами та здібностями, а охоплюють також і різноманітні моторні можливості та вміння. Насправді, ті та інші (когнітивні й моторні здібності) залежать одне від одного і можуть бути відокремлені лише в мисленні. Отже, спробуємо побачити метаформу у різноманітті досвідів людини. Для цього я звернуся до другого епіграфу статті, або аналогії душі з рукою, та розгляну систему метаформ спочатку для душі або свідомості, потім руки і нарешті для володіння мовою, як тої здібності, яку можна вважати відповідником універсальності людини як міри.

На початку ХХ ст. Едмунд Гуссерль запропонував із методологічними цілями відмовитись від припущення про існування зовнішнього світу, що є добре відомим, грубо кажучи, під назвою епохе або феноменологічна редукція (Vincini, 2025). Те, що залишається, в межах нашої свідомості, є лише значеннями,

сенсами. Останні ж є ще одним способом називати ідеї та форми. Тобто досвід, узятий без урахування того, що його породило, складається з форм або смислів. Це, здається, є консенсусним способом серед філософів говорити про зміст свідомості в самому широкому розумінні поняття «зміст»¹⁷. Отже, далі виходитиме з того, що формами свідомості як метаформи є сенси або ідеї.

Основна властивість свідомості пов'язана з усвідомленням. Припустимо, що бути спрямованим на = усвідомлювати = мати інтенційність. Якщо форми і не усвідомлюють, то принаймні усвідомлюються. Свідомість також має цю властивість — усвідомлюватися. Вона усвідомлюється собою. У таких формулюваннях властивість «усвідомлюватися» є протилежністю «усвідомлювати». Позначу першу тоді κ_0 . Звідси, κ_- — усвідомлюватися метаформі метаформою, κ_+ — формі метаформою. Оскільки κ_0 має бути спільною для універсалій і партикулярів, «усвідомлювати» тут не підходить. Бути усвідомленим = усвідомлюватися — модус існування сенсів у свідомості. Простір сенсів є цілковитим аналогом інших просторів. Наприклад, у просторі фізичному κ_0 — це мати протяжність. Остання, як і буття усвідомленим, належить обом класам сутностей, формам і метаформам. Це означає, що модус існування цих класів мусить також і розрізнятися. Свідомість дає, а сенси беруть усвідомленість. Як і з протяжністю, усвідомленість зі знаком + мають сенси, свідомість же як така має усвідомленість з -. Це означає, що усвідомленість по-справжньому мають сенси, оскільки усвідомленість потребує змісту, який якраз наявний у сенсів і відсутній у свідомості як такої. Таким чином, хоча свідомість і дає усвідомленість, а отже є її необхідною умовою, так само є необхідною умовою усвідомленості і зміст, наявний тільки у сенсів. У випадку з протяжністю, хоч порожнеча і надає простір, та сама заповнити його, у певному сенсі, аж ніяк не в змозі.

Маючи деталізованою одну складову аналогії, доречним буде зафіксувати основні властивості моделі «метаформа-форми» для іншої складової — здібності використання інструментів або «руки». Отже, маємо руку як метаформу та інструменти як її форми. Яка в

¹⁷ Хоча серед філософів ХХ ст. були й такі, як Ж.-П. Сартр, який говорив, що свідомість не має змісту (Rowlands, 2020, p. 159).

них спільна властивість? Припустимо, ця властивість, κ_0 , це виконання роботи, тобто вони обидва виконують роботу, функцію. Інструмент існує як інструмент, тобто виконує свою функцію, коли перебуває в руці, метаформі. Чим тоді є κ_- та κ_+ ? У термінах відомих прикладів можна сказати, що рука дає виконання роботи, її інструменти беруть виконання роботи. Можна тут застосувати також модель ресурсів-задач: рука — це ресурс, різні інструменти — задачі. Здатність інструментів виконувати роботу є похідною від руки, як здатність символу сигніфікувати похідна від свідомості, або того, що надало символу таку можливість. Отже, рука та інструмент обидва мають здатність виконувати роботу або бути використаними. Проте рука і сама в змозі виконати певну роботу, а інструмент — ні. Тобто і рука, і інструмент здатні виконати роботу, проте останньому потрібна рука, а першій — ні, бо вона сама є собі рукою.

Рука не може існувати окремо від людини. Тому і рука, і душа — це аспекти людини як цілого. Здавалося б, в аналогії душі з рукою (АДР) ідеться про аналогію людини в пізнавально-досвідчувальному аспекті з людиною в діяльнісному аспекті. Або, в дещо інших формулюваннях, в приймальному і давальному аспектах. У першому людина постає як така, що приймає від світу, а в другому — як така, що дає світові. Поєднання цих двох аспектів життєвіту людини утворює коло, що певною мірою нагадує функціональний цикл¹⁸ (Funktionskreis) Якоба фон Юкскюля та біоцикл (Lebenskreis) Гельмута Плесснера (Plessner, 1975, S. 191–192). Та все ж такий поділ, хоч і є традиційним, скоріше більш викривлює реальність, адже в конкретних випадках одне часто не відбувається без іншого. Ба більше, пасивність часто залежить від активності і навпаки. Тому більш адекватним було б говорити про співприсутність пізнання-досвідчення та діяльності¹⁹. В такому розумінні компоненти АДР, рука і душа, уособлюють обидва аспекти — пасивність і активність. Оскільки ті самі події для людини часто охоплюють як елементи впливу, що справляє на неї світ, так і впливу на світ нею самою, я б розглядав компоненти АДР як складові єдино-

го складного відношення «людина — світ». Все ж є і те, чим вони справді відрізняються: бік руки доступний як від першої, так і від третьої особи, а бік душі — лише від першої²⁰.

Припустимо, що людина як така також являє собою метаформу, тоді що може бути її формами? Як і у випадку з іншими метаформами, людину разом з її формами на фоні інших подібних пар мусить відокремлювати якась специфічна властивість, яку ми будемо вважати її сутністю або природою. Нехай такою сутністю є користування мовою або, як це впливає з моєї попередньої статті (Бондаренко, 2025), буття людини універсальною мірою. Проте форми користування мовою самі не користуються мовою, натомість ними користуються як мовою. Відповідно, чи можливо говорити про людину, що вона собою користується як мовою? Такими випадками можна вважати ті, в яких людина постає учасником будь-якого з видів мовлення: усного, письмового чи внутрішнього. В кожному з цих трьох випадків людина здійснює мовлення за допомогою свого тіла і, в такий спосіб, сама є мовою або, конкретніше, її формами. Останніми ж, своєю чергою, є всі можливі тексти. Отже, в межах цієї моделі, і людина, і текст є тим, чим користуються як мовою. Тепер сформулюю, так би мовити, проєкції зазначеної риси для кожної складової моделі. Як уже говорилося щодо попередніх прикладів, риса метаформи має давальний характер, риса ж форм — забиральний. Звідки метаформа-людина дає текстам можливість бути вжитими як мова. Самі ж тексти потребують людини (можливо, в майбутньому й інші істоти зможуть бути користувачами мови), щоб відбутися як форма мови.

Звісно, як природу людини можна було б узяти будь-яку іншу її здібність, і ми б скоріше за все змогли сформулювати відповідну систему «метаформа-форми». Така ситуація має місце через те, що здібність як така може бути описана загальною моделлю міри з першого розділу, в якій деяка система $\alpha\epsilon\iota\rho\upsilon\sigma$ має стани $\lambda\epsilon\rho\alpha\varsigma$. Також сюди належать спроби описати людину за допомогою конструкції *homo x*, зокрема, *homo faber* або *homo symbolicus*. Про першу з них, *homo faber*, можна було б сказати,

¹⁸ Також має переклад «функціональне коло». Див. обговорення у (Kull, 2019, pp. 226–227).

¹⁹ Тут одразу можна спасти на думку така позиція, як енактивізм (Rowlands, 2010, p. 3), яка якраз наголошує на невіддільності пізнання та діяльності.

²⁰ Цим, до речі, і можна пояснити залучення Арістотелем образу руки для експлікації структури душі: недоступне в чуттєвому досвіді зробити зрозумілим через доступне в такому досвіді.

що вона фундована (Bliss & Trogdon, 2024) в метаформі руки, а про другу — в метаформі мови. Як бачимо, говорячи, що людина є мірою або метаформою, ми охоплюємо всі такі спроби, що вже існують або з'являться в майбутньому. Втім ми не обмежуємося такою констатацією, а стверджуємо універсальність людини як міри, що дає нам змогу виокремити її з-поміж всіх інших мір. Адже все є міра.

4. Людина як ніщо або метаформа

Позаяк це стаття з філософської антропології (ФА), тут врешті-решт має бути розгорнуте бачення людини в цілому. Не якогось її окремого аспекту, навіть такого важливого, як свідомість, тіло від першої особи чи мова. Крім того, всі мої попередні міркування мають неминуче вести до тої картини людини в цілому, яку я збираюся тут викласти. Почав я зі вступу, в якому говорилося про форму форм і тотожність душі та всіх речей (теза тотожності), перейшов до першого розділу з його концепцією двох мір як відповідників пари *πέρας-ἄπειρον*, занурився у зміст другого та третього розділів, в яких наводились індивідуальні приклади метаформ з їхніми властивостями. Спочатку ті, що стосуються світу, а потім людини. Тепер же я хочу вже на рівні людини в цілому об'єднати всі згадані вище ідеї — тотожності людини та всіх речей, двох мір і *πέρας-ἄπειρον*, метаформи та ніщо. Об'єднати їх я хочу ідеєю мімезису, імітації або уподібнення²¹ (Lichtenstein et al., 2004).

Можливо, найбільш відомим застосуванням імітації у ФА є міметична теорія Рене Жирара. Як відомо, в ній наголошується агоніальний і навіть руйнівний аспект мімезису, який постає волею до насилля (Eckhardt, 1994, pp. 68–71). Та, насправді, мімезис можна побачити у таких класиків ФА, як Г. Плеснер та Арнольд Гелен (Eckhardt, 1994, pp. 71–79). Останній бачить в імітації певну культурну інституцію, метою якої є стримування насилля, Г. Плеснер же розглядає імітацію як джерело самовизначення та спроможності вибору ролей та дій на власний розсуд. Останніми роками з'явилася навіть така галузь дослід-

жень, як *mimetic studies*, частиною якої є і філософський напрям, в якій обговорюється, природно, *homo mimeticus* (Lawtoo, 2022, pp. 23–24). Звісно, тут доречним буде згадати і *homo ludens* (Lawtoo, 2022, pp. 19–20), оскільки гра в певному сенсі є синонімом імітації.

Людина перебуває зі світом у відношенні імітації. В основі цього відношення — деяке відносне ніщо, метаформа. Цим ніщо, метаформою є сама людина. Метаформа — це певною мірою відсутність форми, *ἄπειρον*, невизначеність, що і дає змогу людині імітувати світ. Крім того, що ніщо дозволяє здійснювати відношення імітації людини зі світом (бо є необхідною умовою), адже заповнити можна тільки порожній «простір», воно ще і примушує людину до імітації (бо є одною з пари достатніх умов), оскільки людська екзистенція, зазвичай²², неможлива без переймання різноманітних форм. Імітація — це не копіювання і не створення, конструювання, речей *ex nihilo*. Це скоріше складання, конституювання з деякого завжди вже наявного матеріалу, коли на результат має вплив як імітоване, так і імітатор, кожен роблячи свій внесок. І оскільки така імітація має місце, її результатом є ізоморфізм психіки, або внутрішнього світу людини та зовнішнього, виражений у тезі тотожності. Причому це такий зв'язок, коли один світ неможливо чітко відмежувати від іншого, внутрішнє від зовнішнього. Людина, врешті-решт, постає мірою всіх речей. Мірою-засобом як деякий контекст, що дозволяє мірам-межам або вимірному ставати частиною людини. Поглянемо на окремі приклади того, що я тут називаю імітацією.

Пізнання, розуміння, моделювання, кореспондентна істина мають імітацію в своїй основі. Адже чим, як не імітацією, є екземпляри всіх цих явищ? Використання природних закономірностей людиною у своїх творіннях²³, що, зокрема, виявляється і в органопроєкції за Ернстом Каппом (Loughnane, 2025, pp. 7–8). Сюди можна віднести всі блага культури та цивілізації, винайдені людиною за всю історію. Принцип, який тут працює, — це створення певних систем, які дають змогу задовольнити наявні потреби, замість способів,

²¹ Натхненням цієї ідеї мені стала фундаментальна модель з галузі інформатики «універсальна машина Тюрінга» (Universal Turing Machine, 2025), яка сама є прикладом метаформи. Надалі мімезис і його синоніми вживаю як взаємозамінні.

²² У станах відсутності свідомості, медитативних станах та ін. можна сказати, що людина не переймає жодних форм.

²³ Ідея відома з часів Давньої Греції у формулюванні «мистецтво / техніка імітує природу» (*ἡ τέχνη μιμείται τὴν φύσιν* (Phys. 194a21-2)).

доступних у природі. Наприклад, рослинництво і тваринництво. Емпатія до нелюдських істот (до людей, ясна річ, базовий різновид, хоча для деяких людей і може бути недосяжною). Її ознаки можна знайти в художній літературі, кіно, теріантропії²⁴ тощо. Освоєння в сенсі навчання користуватися чимось. Це може бути освоєння професії, техніки, досвіду, теми. Засвоєння як оволодіння чимось внаслідок вивчення, зокрема засвоєння мов, звичаїв. У психології є терміни «інтерналізація» та «інтеріоризація», що позначають перенесення зовнішнього досвіду всередину психіки та його інтеграцію, результатом чого стає сприймання такого досвіду як власного. Тут часто наводиться приклад інтерналізованого у внутрішнє зовнішнього мовлення (Zittoun & Gillespie, 2015, p. 478).

Якщо ми говоримо про відношення імітації, то можемо поставити питання і про властивості відповідної системи «метаформа-форми». За аналогією з попередніми прикладами таких систем, властивістю κ_0 буде «бути імітованим» метаформою або, в цьому випадку, людиною. Метаформа як така має властивість самоімітації. Остання являє собою ту саму імітацію, тільки зрозумілу ще як конститування власної ідентичності. Іншими словами, імітуючи Іншого, людина тим самим імітує і себе, імітуючи Іншого, не-Я, людина стає самою собою. Чи немає тут суперечності: імітація себе, здається, виключає ідентичність собі — якщо твоє «Я» справжнє, то це не імітація. Водночас, такої суперечності немає з імітацією Іншого, адже ідентичним йому стати неможливо. Відповіддю тут може бути (враховуючи те, що людина є ніщо певною мірою, *ἄλειρον*) те, що ідентичність, навіть автентична, є імітацією, оскільки вона не передзадана, а має бути врешті-решт сконституційована.

Імітація, оскільки є в деякому сенсі синонімом досвідчування, також є інтенційною, себто завжди має свій об'єкт. Адже, зрозуміло, імітувати потрібно щось, навіть коли це ніщо. Водночас, ми знаємо, що вакуум або порожній простір існує, а отже можна припустити, спіраючись на метаформу простору, що умова інтенційності може виконуватися за відсутності імітації Іншого. В такому разі, залишалася

лише самоімітація, яку можна трактувати як тривання, продовжування себе.

У статті (Rubini, 2018, p. 102) говориться про, те що від DA III.8 (431b21–432a5) бере свій початок теорія формальної асиміляції для інтенційності, яку вважають стандартною теорією інтенційності в середні віки. Оскільки слово асиміляція в цьому контексті є синонімом імітації, то можна говорити про формальну імітацію як пояснення інтенційності. Звісно, імітацію тут розуміємо лише як репрезентацію, оскільки в цій самій статті зазначено, що інтенційність поширюється лише на сферу пізнання. Своєю чергою, я пропоную додати до цієї теорії друге класичне розуміння імітації, театральне²⁵. Таким чином, ця теорія поширюється і на різноманітні некогнітивні види досвіду. Загалом, цю теорію інтенційності, зрозумілу через додавання ще одного розуміння асиміляції / імітації (а також інших можливих сенсів імітації), я пропоную як певний аргумент на користь трактування відношення людини і світу через імітацію.

Бувши здатною зімітувати всі речі, людина є універсальною мірою, себто тим *ἄλειρον*, що переймає форму імітованого або *πέρας*. Причому «імітувати» охоплює обидва класичні сенси, репрезентацію та театральну імітацію, а також будь-яке уподібнення, яке може бути здійснене людиною. Так, імітація властива й решті світу. Тому специфічність прикладів систем «метаформа-форми» слугує і тому, що виокремлює людину на фоні решти світу. На мою думку, найсуттєвішим виявом універсальності людини як міри в аспекті окремих її потенцій є мова, а взятої як цілісна сутність є імітація. Отже, вивчення імітації в контексті мови, тобто дієгезису або наративу, може стати наступним кроком цього дослідження.

Висновки

Спіраючись на свою попередню статтю (Бондаренко, 2025), а саме виявлену в ній роль явища та поняття метаформи в розумінні природи людини як універсальної міри, я провів дослідження місця метаформи в бутті людини та її зв'язку із явищем міри. Беручи до уваги те, що вивчення поняття метаформи має довгу

²⁴ Субкультура, учасники якої тою чи іншою мірою, духовно чи психологічно, ідентифікують себе як тварини (Robertson, 2013, pp. 7–8). Не знайшовши відповідної назви для тих, хто ідентифікує себе з об'єктами неживої природи, пропоную термін «теріантропія».

²⁵ Під двома класичними сенсами імітації я маю на увазі «діяльність, спрямовану на вираження внутрішньої реальності [людини]» та «на відтворення зовнішньої» (Lichtenstein et al., 2004, pp. 786–787).

історію як у західній, так і східній філософії, вдалося виявити зв'язок метаформи з парою *πέρας-ἄπειρον* та відповідною їй парою *мір*. З огляду на їхню неочевидність було розібрано суттєві властивості системи «метаформа-форми» на конкретних прикладах простору та дзеркала. Як виглядають метаформи в бутті людини, було розглянуто за допомогою метаформ свідомості, руки та мови. Це, з одного боку, може вважатися свідченням фундовано-

сті цих людських потенцій у метаформі-мірніщо, а з іншого, вказувати на перспективу фундованості в ніщо численних конструкцій вигляду *homo x*. Врешті-решт, я доводжу висновку про те, що метаформою, що властива людині в цілому, є метаформа мімезису, а відношення, в якому перебуває людина зі світом, це відношення імітації, де остання розуміється не як утворення ідентичного, а як творче поєднання зі внеском від обох сторін відношення.

Список посилань

- Арістотель. (2022). *Метафізика*. Темпора. <https://www.tempora.com.ua/uk/books/metafizika/>.
- Бондаренко, О. (2025). Протагорівська проблема відношення людини та світу: Сучасний погляд. *Мультиверсум. Філософський Альманах*, 1 (1(181)), 175–199. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2025.1.1.10>.
- Гомер. (2004). *Одіссея* (Б. Тен, Пер. із старогрецької, примітки, словник імен і назв). Фоліо.
- Algra, K. (1994). *Concepts of Space in Greek Thought*. Brill.
- Aristotle. (1907). *De Anima* (R. D. Hicks, Transl., Introduction and Notes). Cambridge University Press. <http://archive.org/details/aristotledeanima005947mbp>.
- Bliss, R., & Trogon, K. (2024). Metaphysical Grounding. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/grounding/>.
- Casey, E. S. (1993). *Getting back into place: Toward a renewed understanding of the place-world*. Indiana University Press.
- Corcilus, K., Falcon, A., & Roreitner, R. (2025). *Aristotle on the Essence of Human Thought*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/9780198921820.001.0001>.
- d'Errico, F. (2007). The origin of humanity and modern cultures: Archaeology's view. *Diogenes*, 54(2), 122–133.
- Eckhardt, K. (1994). Concepts of Mimesis in French and German Philosophical and Anthropological Theory. In R. Bogue & M. I. Spariosu (Eds.), *The Play of the Self* (pp. 67–86). SUNY Press.
- Ellerman, D. P. (1988). Category theory and concrete universals. *Erkenntnis*, 28, 409–429.
- Gregory, A. (2016). *Anaximander: A Re-assessment*. Bloomsbury Publishing.
- Hegel, G. W. F. (1908). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. A. H. Adriani.
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit* (Elfte, unveränderte Auflage). Max Niemeyer Verlag.
- Hintikka, J. (2004). Aristotle's Theory of Thinking and Its Consequences for His Methodology. In J. Hintikka (Ed.), *Analyses of Aristotle* (pp. 45–75). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/1-4020-2041-4_3.
- Hübner, K. (2022). *Human: A history*. Oxford University Press.
- Huss, B. (1996). Der Homo-Mensura-Satz des Protagoras: Ein Forschungsbericht. *Gymnasium (Heidelberg)*, 103(3), 229–257.
- Kelsey, S. (2021). *Mind and World in Aristotle's De Anima*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108966375>.
- Kerfer, G. B., & Borchert, D. (2006). APEIRON / PERAS. In *The Encyclopedia of Philosophy* (2nd ed., Vol. 1, p. 225). Thompson Gale.
- Kietzmann, C. (2019). Aristotle on the definition of what it is to be human. In G. Keil & N. Kreft (Eds.), *Aristotle's Anthropology* (pp. 25–43). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108131643.002>.
- Koslicki, K., & Raven, M. J. (2024). *The Routledge handbook of essence in philosophy*. Routledge New York.
- Kronfeldner, M. (2018). *What's left of human nature?: A post-essentialist, pluralist, and interactive account of a contested concept*. MIT press.
- Krummel, J. W. (2018). On (the) nothing: Heidegger and Nishida. *Continental Philosophy Review*, 51 (2), 239–268.
- Kühne, O., & Berr, K. (2022). Logical Propaedeutic. In *Science, Space, Society: An Overview of the Social Production of Knowledge* (pp. 13–46). Springer.
- Kull, K. (2019). Jakob von Uexküll and the study of primary meaning-making. In *Jakob von Uexküll and Philosophy* (pp. 220–237). Routledge.
- Landmann, M. (1962). *De homine: Der Mensch im Spiegel seines Gedanken*. Verlag Karl Alber.
- Lawtoo, N. (2022). *Homo Mimeticus: A New Theory of Imitation*. Leuven University Press.
- Lichtenstein, J., Decultot, É., & Cassin, B. (2004). Mimésis. In *Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles* (pp. 786–803). Editions du Seuil-Le Robert.
- Loughnane, C. (2025). The technical milieu and its evolution: Uexküll, Kapp, Cassirer, Simondon. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12 (1), 1–18.
- Marenbon, J. (2024). Medieval Philosophy. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/medieval-philosophy/>.
- Martin, C. (2014). *Subverting Aristotle: Religion, history, and philosophy in early modern science*. JHU Press.
- Nishida, K. (2012). *Place and dialectic: Two essays by Nishida Kitaro*. OUP USA.
- Plato. (2000). *Timaeus* (D. J. Zeyl, Transl., Introduction). Hackett Publishing.
- Plessner, H. (1975). *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*. De Gruyter.
- Polansky, R. (2007). *Aristotle's de anima: A critical commentary*. Cambridge University Press.
- Priest, G. (2014). *One: Being an Investigation into the Unity of Reality and of its Parts, including the Singular Object which is Nothingness*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199688258.001.0001>.
- Robertson, V. L. D. (2013). The beast within: Anthrozoomorphic identity and alternative spirituality in the online therianthropy movement. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 16(3), 7–30.
- Roughley, N. (2023). Human Nature. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/human-nature/>.

- Rowlands, M. (2010). *The new science of the mind: From extended mind to embodied phenomenology*. The MIT Press.
- Rowlands, M. (2020). Sartre on intentionality and pre-reflective consciousness. In *The Sartrean Mind* (pp. 158–171). Routledge.
- Rubini, P. (2018). The function of the intellect: Intentionality and representationalism. In *Philosophy of Mind in the Late Middle Ages and Renaissance* (pp. 101–124). Routledge.
- Sartre, J.-P. (1963). *L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard.
- Sayre-McCord, G. (2023). Metaethics. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/metaethics/>.
- Scheler, M. (1929). *Mensch und Geschichte*. Neuen Schweizer Rundschau.
- Sellars, W. (1974). Reason and the Art of Living in Plato. In *Essays in Philosophy and Its History* (pp. 3–26). Springer.
- Stern, R. (2007). Hegel, British idealism, and the curious case of the concrete universal. *British Journal for the History of Philosophy*, 15(1), 115–153. <https://doi.org/10.1080/09608780601088002>.
- Tahko, T. E. (2015). *An introduction to metametaphysics*. Cambridge University Press.
- Universal Turing machine. (2025). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Universal_Turing_machine&oldid=1281033475.
- Vidal, F. (2024). *The sciences of the soul: The early modern origins of psychology*. University of Chicago Press.
- Vincini, S. (2025). Epoché and Reduction as Methods in Phenomenology. In *Encyclopedia of Phenomenology* (pp. 1–13). Springer.
- Wargo, R. J. J. (2005). *The Logic of Nothingness: A Study of Nishida Kitaro*. University of Hawaii Press. <https://doi.org/10.1515/9780824873899>.
- Zaborowski, R. (2017). Revisiting Protagoras' Fr. DK B 1. *Elenchos*, 38 (1–2), 23–43. <https://doi.org/10.1515/elen-2017-0002>.
- Zittoun, T., & Gillespie, A. (2015). Internalization: How culture becomes mind. *Culture & Psychology*, 21 (4), 477–491.

References

- Algra, K. (1994). *Concepts of Space in Greek Thought*. Brill.
- Aristotle. (1907). *De Anima* (R. D. Hicks, Transl., Introduction and Notes). Cambridge University Press. <http://archive.org/details/aristotledeanima005947mbp>.
- Aristotel. (2022). *Metafizyka [The Metaphysics]*. Tempora. <https://www.tempora.com.ua/uk/books/metafizyka> [in Ukrainian].
- Bliss, R., & Trogon, K. (2024). Metaphysical Grounding. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/grounding/>.
- Bondarenko, O. (2025). Protahorivska problema vidnoshennia liudyny ta svitu: Suchasnyi pohliad [The protagorean problem of 'human-world' relation: a contemporary view]. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 1 (1(181)), 175–199. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2025.1.1.10> [in Ukrainian].
- Casey, E. S. (1993). *Getting back into place: Toward a renewed understanding of the place-world*. Indiana University Press.
- Corcilius, K., Falcon, A., & Roreitner, R. (2025). *Aristotle on the Essence of Human Thought*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/9780198921820.001.0001>.
- d'Errico, F. (2007). The origin of humanity and modern cultures: Archaeology's view. *Diogenes*, 54 (2), 122–133.
- Eckhardt, K. (1994). Concepts of Mimesis in French and German Philosophical and Anthropological Theory. In R. Bogue & M. I. Spariosu (Eds.), *The Play of the Self* (pp. 67–86). SUNY Press.
- Ellerman, D. P. (1988). Category theory and concrete universals. *Erkenntnis*, 28, 409–429.
- Gregory, A. (2016). *Anaximander: A Re-assessment*. Bloomsbury Publishing.
- Hegel, G. W. F. (1908). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. A. H. Adriani.
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit* (Elfte, unveränderte Auflage). Max Niemeyer Verlag.
- Hintikka, J. (2004). Aristotle's Theory of Thinking and Its Consequences for His Methodology. In J. Hintikka (Ed.), *Analyses of Aristotle* (pp. 45–75). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/1-4020-2041-4_3.
- Homer. (2004). *Odisseya [The Odyssey]* (B. Ten, Transl. from ancient Greek, notes, dictionary of names and titles). Folio [in Ukrainian].
- Hübner, K. (2022). *Human: A history*. Oxford University Press.
- Huss, B. (1996). Der Homo-Mensura-Satz des Protagoras: Ein Forschungsbericht. *Gymnasium (Heidelberg)*, 103 (3), 229–257.
- Kelsey, S. (2021). *Mind and World in Aristotle's De Anima*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108966375>.
- Kerferd, G. B., & Borchert, D. (2006). APEIRON / PERAS. In *The Encyclopedia of Philosophy* (2nd ed., Vol. 1, p. 225). Thompson Gale.
- Kietzmann, C. (2019). Aristotle on the definition of what it is to be human. In G. Keil & N. Kreft (Eds.), *Aristotle's Anthropology* (pp. 25–43). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108131643.002>.
- Koslicki, K., & Raven, M. J. (2024). *The Routledge handbook of essence in philosophy*. Routledge New York.
- Kronfeldner, M. (2018). *What's left of human nature?: A post-essentialist, pluralist, and interactive account of a contested concept*. MIT press.
- Krummel, J. W. (2018). On (the) nothing: Heidegger and Nishida. *Continental Philosophy Review*, 51 (2), 239–268.
- Kühne, O., & Berr, K. (2022). Logical Propaedeutic. In *Science, Space, Society: An Overview of the Social Production of Knowledge* (pp. 13–46). Springer.
- Kull, K. (2019). Jakob von Uexküll and the study of primary meaning-making. In *Jakob von Uexküll and Philosophy* (pp. 220–237). Routledge.
- Landmann, M. (1962). *De homine: Der Mensch im Spiegel seines Gedanken*. Verlag Karl Alber.
- Lawtoo, N. (2022). *Homo Mimeticus: A New Theory of Imitation*. Leuven University Press.
- Lichtenstein, J., Decultot, É., & Cassin, B. (2004). Mimésis. In *Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles* (pp. 786–803). Editions du Seuil–Le Robert.
- Loughnane, C. (2025). The technical milieu and its evolution: Uexküll, Kapp, Cassirer, Simondon. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12 (1), 1–18.
- Marenbon, J. (2024). Medieval Philosophy. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/medieval-philosophy/>.
- Martin, C. (2014). *Subverting Aristotle: Religion, history, and philosophy in early modern science*. JHU Press.
- Nishida, K. (2012). *Place and dialectic: Two essays by Nishida Kitaro*. OUP USA.
- Plato. (2000). *Timaeus* (D. J. Zeyl, Transl., Introduction). Hackett Publishing.
- Plessner, H. (1975). *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*. De Gruyter.

- Polansky, R. (2007). *Aristotle's de anima: A critical commentary*. Cambridge University Press.
- Priest, G. (2014). *One: Being an Investigation into the Unity of Reality and of its Parts, including the Singular Object which is Nothingness*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199688258.001.0001>.
- Robertson, V. L. D. (2013). The beast within: Anthrozoomorphic identity and alternative spirituality in the online therianthropy movement. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 16(3), 7–30.
- Roughley, N. (2023). Human Nature. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/human-nature/>.
- Rowlands, M. (2010). *The new science of the mind: From extended mind to embodied phenomenology*. The MIT Press.
- Rowlands, M. (2020). Sartre on intentionality and pre-reflective consciousness. In *The Sartrean Mind* (pp. 158–171). Routledge.
- Rubini, P. (2018). The function of the intellect: Intentionality and representationalism. In *Philosophy of Mind in the Late Middle Ages and Renaissance* (pp. 101–124). Routledge.
- Sartre, J.-P. (1963). *L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard.
- Sayre-McCord, G. (2023). Metaethics. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/metaethics/>.
- Scheler, M. (1929). *Mensch und Geschichte*. Neuen Schweizer Rundschau.
- Sellars, W. (1974). Reason and the Art of Living in Plato. In *Essays in Philosophy and Its History* (pp. 3–26). Springer.
- Stern, R. (2007). Hegel, British idealism, and the curious case of the concrete universal. *British Journal for the History of Philosophy*, 15 (1), 115–153. <https://doi.org/10.1080/09608780601088002>.
- Tahko, T. E. (2015). *An introduction to metametaphysics*. Cambridge University Press.
- Universal Turing machine. (2025). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Universal_Turing_machine&oldid=1281033475.
- Vidal, F. (2024). *The sciences of the soul: The early modern origins of psychology*. University of Chicago Press.
- Vincini, S. (2025). Epoché and Reduction as Methods in Phenomenology. In *Encyclopedia of Phenomenology* (pp. 1–13). Springer.
- Wargo, R. J. J. (2005). *The Logic of Nothingness: A Study of Nishida Kitaro*. University of Hawaii Press. <https://doi.org/10.1515/9780824873899>.
- Zaborowski, R. (2017). Revisiting Protagoras' Fr. DK B 1. *Elenchos*, 38 (1–2), 23–43. <https://doi.org/10.1515/elen-2017-0002>.
- Zittoun, T., & Gillespie, A. (2015). Internalization: How culture becomes mind. *Culture & Psychology*, 21 (4), 477–491.

Oleksandr Bondarenko

ARISTOTLE'S FORM OF FORMS AS AN APPROACH TO HUMAN NATURE FROM THE VIEWPOINT OF PROTAGORAS' MAN-MEASURE STATEMENT

The paper considers the problem of the “human-world” relation in the light of the homo-mensura thesis as an instance of the more general question of human nature. Drawing on his previous paper, the author explores the implications of the Aristotelian phenomenon and concept of the form of forms (metaform) for the above-mentioned problem. In the literature review he examines the sources of this phenomenon in Western and Eastern philosophies, in particular, Plato's chora and the concept of nothingness of Mahayana Buddhism. Subsequently, the author introduces the structural conception of measure via the pair of concepts πέρας–ἄπειρον. In order to make the concept of metaform more comprehensible, two classical examples are considered — the metaforms of mirror and space, attention is directed to the properties that make it possible to conceptualize metaform as a form of relative nothingness. Having outlined the essence of metaform, the author moves to the manifestations of this structure within the human being. Such components of the human as consciousness, the hand, and language are formulated as metaforms, which show that it is precisely the structure of metaform that grounds those human potentialities. Furthermore, the various constructions of the form Homo x are grounded in a similar manner. In the end, the author comes to the conclusion that the human being as a whole is itself a metaform, viz. the metaform of mimesis. In turn, the “human-world” relation can be interpreted as a relationship of imitation, where the latter is conceived not as the formation of something identical, but as a creative fusion contributed by both relata of the relation.

Keywords: philosophical anthropology, measure, man-measure statement, homo-mensura thesis, “human-world” relation, history of philosophy, human nature, nothingness, Aristotle, human being, world, experience, mimesis, language, consciousness, essence.

Подано до редакції / Submitted: 24 лютого 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 15 квітня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

ФІЛЬМ ЯК НЕСТАБІЛЬНА ПОДІЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ АМБІВАЛЕНТНОГО ДОСВІДУ

У статті здійснено феноменологічний аналіз онтологічного статусу кінематографічного твору. Проблематизується традиційне розуміння фільму як фіксованого, стабільного об'єкта та обґрунтовується його природа як «нестабільної події», що конститується виключно в момент взаємодії між технічним апаратом та свідомістю глядача. Методологічну основу розвідки становлять феноменологічні концепції Моріса Мерло-Понті, Едмунда Гуссерля, Вівіан Собчак, апаратна теорія та перформативна антропологія Крістофа Вульфа. Центральним елементом дослідження є поняття «амбівалентного досвіду», що розкривається через аналіз двох фундаментальних розривів: темпорального і просторового. У статті досліджено неізоморфність між детермінованим механічним часом кінопроекції та іманентною тривалістю глядацького переживання. Показано, як за допомогою механізмів ретенції та протенції свідомість трансформує технічну дискретність монтажу в цілісний часовий потік. Окрему увагу приділено феномену просторової білокації (стан одночасного перебування глядача у фізичній нерухомості кінозали та віртуальній мобільності). Проаналізовано роль гаптичного зору та кінестетичного резонансу в подоланні дистанції між глядачем і екраном. Доводиться, що інтеграція розщепленого досвіду забезпечується продуктивною роботою уяви та механізмом «шва» (suture). Глядач виступає активним місцем збірки фільму, синтезуючи онтологічні розриви власною психічною та тілесною інвестицією. У висновках стверджується, що структурна нестабільність та незвідність кінодосвіду є не вадами сприйняття, а конститутивними умовами існування фільму як естетичного феномену.

Ключові слова: філософія кіно, культура, естетика, кінознавство, кінематограф, феноменологія, семіотика, апаратна теорія, Гуссерль, Мерло-Понті, теорія кіно, візуальна антропологія, онтологія мистецтва, екранні мистецтва.

Вступ

Проблематика онтологічного статусу кінематографічного твору традиційно розгортається у полі напруги між розумінням фільму як стабільного об'єкта та розумінням його як динамічного процесу. Класичні кінотеорії переважно тяжіють до семіотичного або формалістського аналізу. Здебільшого вони фіксують фільм як завершену аудіовізуальну конструкцію, придатну до архівування та повторного відтворення. Однак такий підхід залишає поза дужками феноменологічну реальність перегляду, де стабільність носія стикається з нестабільністю людського сприйняття. Завданням цієї статті є деконструкція уявлення про фільм як про фіксований артефакт, обґрунтування його природи як «нестабільної події», що конститується виключно в момент актуальної взаємодії між технічним апаратом і свідомістю глядача.

Поняття «амбівалентного досвіду» позначає структурну необхідність перебування глядача одночасно у двох несумісних режимах: у часі механізму та часі свідомості (темпоральний розрив), а також у фізичному просторі зали та віртуальному просторі дієгезису (просторова білокація).

Структура статті підпорядкована логіці розгортання цієї амбівалентності. Здійснено критичний огляд теоретичних підходів, що редукують кіно до об'єкта, та пропонується альтернативна оптика перформативної антропології. Здійснено аналіз неізоморфності часових потоків та ролі гуссерлівської ретенції / протенції у «зшиванні» дискретності монтажу. Досліджено феномен розщеплення тілесності на *Körper* (тіло-об'єкт) та *Leib* (тіло-суб'єкт) і роль гаптичного зору в подоланні дистанції. Також продемонстровано, як механізми уяви та «шва» (suture) синтезують ці розриви, перетворюючи структурну неста-

більність на умову естетичної цілісності фільму.

Стратегія дослідження полягає у зміщенні фокусу з аналізу екранного зображення на аналіз зони інтерференції, де об'єктивні параметри кінопоказу вступають у конфлікт з іманентною темпоральністю та тілесністю реципієнта. Кінематографічний досвід визначається активною роботою з подолання фундаментальних розривів між механікою апарату та осмисленого сприйняття глядача.

Методологічну основу розвідки становить феноменологічний підхід, зокрема концепції Моріса Мерло-Понті та Едмунда Гуссерля. Для аналізу технічної детермінованості глядацького досвіду залучено апаратну теорію. Антропологічний вимір проблеми, зокрема роль уяви та мімезису в процесі перегляду, розкрито через праці Крістофа Вульфа.

Структурна нестабільність кінодосвіду

Похід до кінотеатру може стати плідним джерелом натхнення у дослідженні філософії кіно. Під час спостереження за глядачами, їхньою реакцією на окремі сцени стрічки, поведінкою протягом перегляду, можна наочно пересвідчитися у нестабільності кінодосвіду. Ролан Барт зазначав, що «у темряві кінозали криється сама чарівність кіно», коли описував своє захоплення походами до кінотеатру (а точніше, моментом виходу з них) (Barthes, 1986, p. 347). Перегляд фільму в кінозалі філософ прирівнював до гіпнотичного стану з ефектом зцілення. Позиція Барта зрозуміла, адже темрява, анонімність із колективною тишею утворюють особливий простір, котрий на момент перегляду призупиняє ідентичність глядача і дає відчуття належності до тимчасової спільноти. Ще до першого кадру на екрані, ми як спостерігачі відчуваємо певну амбівалентність стосовно простору, в якому перебуваємо. З початком фільму це відчуття тільки посилюється.

Усі формально бачать однакове зображення, звук, монтаж і ритм як фіксовану аудіовізуальну структуру, однак водночас фільм постає нестабільним явленням, що щоразу наново актуалізується у часово-просторовому та тілесному досвіді сприйняття. Подібне розуміння сприйняття як події, що розгортається у тілесному часі, знаходимо у феноменології Моріса Мерло-Понті (Merleau-Ponty, 1964). Та

сама сцена, переглянута в тому самому кінозалі різними глядачами, формує різні, інколи несумісні досвіди.

Під час трихвилинної сцени переслідування у фільмі «Одна битва за іншою» Пола Томаса Андерсона часово-просторова орієнтація глядачів зазнає диференціації. Три персонажі, три автомобілі, хвиляста дорога голлівудськими пагорбами, аудіоряд, саундтрек і динамічний монтаж утворюють формально стабільну композицію, яка породжує різні режими залученості (Anderson, 2025). Нерозкладність кінодосвіду до стабільної структури описує Вівіан Собчак, коли розглядає фільм як подію тілесного переживання, що щоразу актуалізується у взаємодії з глядачем (Sobchack, 1992). Для одних напруга сцени стискає час до миттєвості, для інших розтягує його; хтось тісниться в крісло, ніби сам перебуває за кермом, тоді як інший орієнтується на рух камери і сприймає переслідування з позиції дистанційного спостереження. Ці відмінності не є довільними, адже сама структура сцени розгортається між протилежними векторами дії: антагоніст наздоганяє дочку протагоніста, протагоніст намагається наздогнати антагоніста. Унаслідок цього досвід глядача розщеплюється між бажанням втекти й бажанням наздогнати, або ж тяжіє до одного з цих полюсів. Для когось сцена переживається як «хоч би вона втекла», для іншого — «хоч би він його наздогнав».

Ця амбівалентність не є похідною від індивідуальних інтерпретацій, оскільки впливає з самої організації кінематографічної події. Більшість теоретичних підходів розглядають фільм як відносно завершений естетичний об'єкт у вигляді тексту, структури, системи знаків, що утворюється із рухомих зображень. У межах таких підходів досвід сприйняття стрічки зазвичай постає як вторинний або похідний. Саме тому ця перспектива потребує прояснення принципової нестабільності кінодосвіду, для якого фільм щоразу являється інакше, попри власну формальну визначеність. Пропонується розглянути кінематографічний твір не як наперед визначений мистецький об'єкт, а як подію, що щоразу наново конститується у досвіді глядача і має нестійкий характер.

Структурна амбівалентність досвіду є унікальною для кіно, оскільки фільм одночасно поєднує контрольовану форму (монтаж,

кадри, звук та ритм) із тілесно-часовим переживанням глядача. Ця взаємодія створює внутрішню напругу між стабільністю форми та нестабільністю сприйняття, яка не може бути відтворена у літературі, музиці або театрі в тій самій часово-просторовій та перцептивній формі.

Феноменологічний підхід дає можливість показати, що амбівалентність кінодосвіду не є суб'єктивною варіативністю сприйняття окремого глядача. Нестабільність становить структурну умову явлення фільму як такого, адже закладена у саму форму кінематографічної події, а не у психіку реципієнта.

Фільм між об'єктом і подією

Кінематографічний твір легко помислити як мистецький об'єкт, що визначається фіксованими формами технічної організованості. Зазвичай, фільм спочатку має вигляд сценарію, потім крізь режисерське бачення трансформується у рухомі зображення з власним ритмом, внутрішньо визначеною послідовністю кадрів, упорядкованих монтажем, звуком, композицією. У такій формі фільм має визначену структуру, яка легко піддається відтворенню та зчитуванню (спогляданню). Кінематограф як об'єкт постає тут стабільним, зрозумілим полотном для аналізу.

Однак така об'єктна очевидність кінематографічного твору є радше наслідком аналітичного спрощення, ніж описом способу його існування. Фіксуючи фільм як завершену структуру, теорія зупиняється на рівні того, що може бути повторене, архівоване й відтворене, але водночас усуває з поля зору сам факт його актуалізації в людському сприйнятті. У цьому сенсі об'єктність фільму постає результатом певної дослідницької оптики, що віддає перевагу стабільності форми над подієвістю сприйняття. Спрощення ризикує ігноруванням кінематографічного афекту та зведенням досвіду у кіно до простого розгадування зображень на екрані. Особливо це стає очевидним, коли тілесна та просторово-часова залученість глядача породжує досвідну амбівалентність під час споглядання фіксованих образів у русі.

Семіотичні, структуралістські та формалістські підходи зосереджуються на фільмі як закінченому творі і здебільшого мислять глядача інстанцією декодування вже заданих зна-

чень. Така перспектива абстрагується від конкретної ситуації демонстрації стрічки та перетворює перегляд на зовнішній щодо самого фільму акт. У результаті глядацький досвід виявляється концептуально відокремленим від самої структури стрічки, тоді як кінематографічний твір редукується до носія значень, позбавленого подієвого виміру. Обмеження аналізу об'єктністю кінематографічного твору є онтологічно виправданим у межах відповідних теоретичних підходів, проте саме це обмеження не дає змоги побачити кіно як подію, без якої фільм редукується до абстрактної структури, відірваної від власного способу існування.

Недоречно говорити про тотальну об'єктивізацію кінематографа в межах згаданих теоретичних традицій. Зокрема, семіотичний підхід Крістіана Метца не зводить кіно до простої або одновимірної об'єктності. Навпаки, у *Film Language: A Semiotics of the Cinema* він неодноразово підкреслює складну, гібридну природу кінематографічного образу. Метц не ототожнює кіно з суворою лінгвістичною системою (*langue*), подібною до вербальної мови. Водночас, він наполягає на розумінні кінематографа як системи позначення (*langage*) (Metz, 1968). Визнана ним онтологічна складність кінематографічного образу в межах семіотичної теорії стабілізується через аналітичну рамку структури, коду та означування. Фільм постає як дискурсивно впорядкована цілісність, придатна до аналізу незалежно від конкретної ситуації показу. Подієвість перегляду, попри її феноменологічну інтенсивність, не набуває у Метца статусу конститутивної умови буття фільму. Він наголошує на «неприродності» кінематографічного образу та наполягає, що фільм має постати дискурсом для того, щоб набути якостей наративного інструменту. Для нього кінематограф мислиться передусім як аналітичний об'єкт. Метц не погоджується розглядати фільм як подію, що щоразу наново конститується у досвіді глядача. Саме тому уявне у нього функціонує насамперед як ефект апарату (Metz, 1982), тоді як у феноменологічній перспективі воно постає як подія досвіду, актуалізована в акті сприйняття. Подібну позицію обстоює Ганна Чміль, зазначаючи, що сучасна феноменологія екрана зміщує фокус глядацької активності: замість традиційного ототожнення з персонажами та сюжетними лініями, перевага відда-

ється «глядацькій ідентифікації з фільмом як подією» (Chmil, 2022, p. 13).

Задля подолання цієї замкненості на тексті та повернення фільму його подієвого виміру, варто звернутися до перформативної антропології, зокрема до позиції Крістофа Вульфа. Він радикально зміщує розуміння образу з площини репрезентації у площину буття. Образ, за Вульфом, не є фіксованим об'єктом. Він є способом існування, що реалізується лише в події споглядання (Wulf, 2022). Йдеться про відмову ототожнювати його буття з технічною або формальною стабільністю. Кожен перегляд фільму є унікальною подією, оскільки глядач щоразу заново інсценує образи у своїй уяві, одночасно поєднує їх із власним контекстом.

Тут фільм постає перформативною конфігурацією, здатною запускати процеси уяви, котра за Вульфом виявляється динамічною силою, що реорганізує, комбінує й трансформує образне поле. Саме тому кінематографічний образ не зберігає ідентичності між різними актами перегляду. Він постійно переписується у взаємодії зі спогадом, афектом і ситуацією сприйняття. Подієвість фільму тут полягає не в його суб'єктивній варіативності, а в принциповій відкритості до досвідного перформатування.

Праця *Mimesis: Culture — Art — Society*, написана Вульфом у співавторстві з Гюнтером Гебауером, усупереч традиційному розумінню мімезису як *imitatio* (наслідування), стверджує, що мімезис варто розглядати як активну дію виробництва символічного світу (Gebauer & Wulf, 1996). Фільм стає подією, тому що він конструює реальність, якої не існувало до моменту перегляду, при цьому використовує посилення на зовнішній світ лише як матеріал для побудови власної фікції. Принциповим тут є наголос на «просторі між» екраном і глядачем — місце зустрічі об'єктивно сконструйованої форми та чуттєвого досвіду. Саме у цьому міжпросторі виникає кінематографічне явлення як подія.

Також Вульф із Гебауером детально аналізують працю «Лаокоон» Готгольда-Ефраїма Лессінга і зазначають, що естетичні правила у нього функціонують як інструменти керування уявою реципієнта. Вони спрямовують не форму твору, а процес його досвідного відтворення. Відповідно подія кіно не зводиться ані до авторського задуму, ані до глядацької інтерпретації. Вона виникає як спільна дія між

структурою, що пропонує світ, і уявою, яка цей світ актуалізує. Ця взаємодія утворює власний спосіб буття фільму.

Тут феноменологія постає методологічно необхідним інструментом для аналізу простору між об'єктною структурою фільму і подією його актуалізації. Для цієї філософської традиції дослідження процесу явлення фільму значно вагомніше за структурний аналіз сенсу стрічки. Класичною є інтенція Мерло-Понті, у якого феномен не є ані об'єктом, ані суб'єктивним враженням. Для нього феномен є тим, що виникає у співвіднесеності тіла і світу. У «Феноменології сприйняття» філософ наголошує, що сприйняття не є вторинним щодо речей, а є способом їх явлення. Тут кінематографічний образ розглядається як феномен, що конститується у чуттєвій ситуації перегляду (Мерло-Понті, 2001).

Феноменологічний аналіз прибирає потребу обирати між структурою фільму і реакцією глядача. Кінематографічна форма перестає бути нейтральною структурою і трансформується в організацію сприйняття. Монтаж, ритм і рух камери не передають значення, вони скоріше модулюють спосіб бачення (Merleau-Ponty, 1964). Це дозволяє мислити форму фільму як умову події. Феноменологія доречно знімає жорстку опозицію між формою і досвідом.

Темпоральний розрив

Темпоральність кінематографічного досвіду формується на перетині зафіксованого часу фільму та пережитого часу глядача, між якими не встановлюється стійкої відповідності. Об'єктивний хронометраж не варто розглядати як суто нейтральне тло для розгортання подій. Він є жорстким темпоральним імперативом, якому глядач змушений підкоритися (Virilio, 1994). Така диктатура часу закладена в самій технічній природі апарату. Проектор, що працює зі швидкістю 24 кадри на секунду, демонструє байдужість до психофізіологічного стану суб'єкта. Машина не враховує ані ритмів дихання глядача, ані інтенсивності його уваги, ані потреби в спогляданні. Проектор невблаганно розгортає зображення з механічною, наперед визначеною швидкістю (Бодрі, 2004). Хронометраж фільму стає темпоральним імперативом: глядач позбавлений можливості впливати на плин часу, адже він

зафіксований у жорсткій сітці, де кожна секунда екранного часу є технічним примусом, що ігнорує плинність (*durée*) живого людського переживання (Бергсон, 2010).

Однак тотальна влада апарату завершується там, де починається акт сприйняття. Свідомість глядача не є пасивним екраном, на який просто проєктується дискретна послідовність кадрів. Реципієнт виступає активною інстанцією, що чинить онтологічний опір механічній нарізці часу. Якщо проєктор працює в режимі дискретності, подає 24 статичні зображення на секунду, то свідомість постійно прагне втримати цілісність сприйняття. Феноменологічна робота глядача полягає в тому, щоб трансформувати технічну фрагментарність у плинну тривалість. Саме тут об'єктивний час плівки стикається з іманентним часом суб'єкта, який відмовляється сприймати кіно як набір окремих миттєвостей, натомість конституює його цілісним потоком.

Цей процес конституювання стає можливим завдяки структурі внутрішньої часосвідомості, яку Едмунд Гуссерль описує через механізми ретенції та протенції (Husserl, 1964). Глядач ніколи не перебуває виключно у точці «тепер» (*urimpression*) поточного кадру. Завдяки ретенції він утримує сенс попередніх сцен, нашаровує їх на актуальне сприйняття, а завдяки протенції формує горизонт очікування наступної миті. Таким чином, живе переживання фільму створюється не на монтажному столі: саме інтенційна направленість свідомості глядача з'єднує темпоральні розриви, закладені монтажем. Фізична відсутність зображення (монтажний стик) феноменологічно заповнюється інерцією сприйняття, що перетворює технічний розрив на смисловий зв'язок.

Бернард Стіглер розуміє сприйняття кінематографічного часу як унікальне збігання між технічним потоком фільму та внутрішнім потоком свідомості глядача (Stiegler, 2011). Стіглер використовує гуссерлівську феноменологію для пояснення цього сприйняття, але модифікує її, вводячи концепцію третинної ретенції (*tertiary retention*). Він стверджує, що в кіно сприйняття теперішнього часу (первинна ретенція) вибирається та формується спогадами глядача (вторинна ретенція), які обумовлені технічними об'єктами (третинна ретенція). Зрештою, Стіглер постулює, що сама людська свідомість має по суті «кінематографічну» структуру. Свідомість функціонує як

монтаж, вибираючи та збираючи «первинні, вторинні та третинні спогади» для створення єдиного потоку.

Суб'єктивна робота з актуалізації механічного запису не скасовує об'єктивної структури фільму, вона вступає з нею у складні діалектичні відносини. Виникає фундаментальна неізоморфність: час, що відраховується таймкодом, і час, що проживається глядачем, ніколи не збігаються повністю (Мерло-Понті, 2001). Те саме екранне дійство, за фіксованого хронометражу, може переживатися як миттєвість або як вічність залежно від інтенсивності афекту. Саме в цій прогалині між об'єктивним часом та іманентною тривалістю зароджується феномен темпоральної амбівалентності. Ця напруга суголосна тому, що Вячеслав Циба визначає як «парадоксальну часовість» образу в фотографії, яка «коливається у режимі відсутності / присутності» (Циба, 2023, с. 44), створюючи умови для інтерпретації. Однак у кіно ця коливальна структура розгортається у примусовому потоці проєкції. Глядач змушений існувати одночасно у двох несумісних часових вимірах, постійно узгоджуючи жорсткий ритм зовнішньої форми з гнучкою динамікою внутрішнього переживання.

Неможливість повного синхрону між часом фільму та часом глядацького переживання зумовлена фундаментальною гетерогенністю цих темпоральностей. Зафіксований на плівці потік є жорстко стабілізованим і повторюваним, тоді як іманентна тривалість свідомості є принципово незворотною та мінливою. Ці два часові режими можуть вступати в резонанс, але їхнє повне злиття є онтологічно недосяжним. Механічний ритм проєкції залишається байдужим до інтенсивності афекту, на противагу внутрішнє переживання ніколи не може повністю підкорити технічну послідовність кадрів. Цю структурну незвідність не варто вважати недоліком, адже вона є конститутивною умовою кінематографічного досвіду. Поль Рікер наголошував, що саме темпоральний зсув утримує глядача в стані продуктивної напруги, коли кіно перетворює прірву між космічним часом апарату та феноменологічним часом суб'єкта на простір естетичної події (Ricoeur, 1985).

Однак аналіз темпорального розриву так і залишається абстракцією, доки не повернути його у вимір втіленого суб'єкта. Для Мерло-Понті сприйняття часу ніколи не є чисто

ментальним актом. Воно завжди закорінене у «полі присутності», яке розгортається довкола нашого тіла (Мерло-Понті, 2001). Тому розщеплення часу у кіно неминуче провокує кризу просторової локалізації, бо глядач не може інкорпоруватися у тривалість фільму без залучення до цього власної тілесності. Тут виникає феноменологічний парадокс: щоб повноцінно прожити екранну подію, «власне тіло» мусить віртуально покинути фізичні координати кінозалу. Ця необхідність бути всередині подій фільму, при цьому залишатися у кріслі глядача, й трансформує темпоральну напругу у досвід просторової білокації (одночасного перебування у двох місцях).

Просторова білокація

Темпоральний розрив розщеплює єдність часу і провокує дестабілізацію глядача, тимчасом як просторова білокація в кіно призводить до ще радикальнішого зсуву в сприйнятті. Йдеться про специфічний модус буття, в якому глядач утримує одночасну присутність у двох онтологічно несумісних топосах: фізичному просторі кінозали та віртуальному просторі дієгезису. Така подвійність не зводиться до метафори «занурення» чи психологічної ілюзії. Просторова роздвоєність є структурною умовою функціонування кінематографічного диспозитиву, що базується на парадоксальному співвідношенні моторної нерухомості фізичного тіла глядача та перцептивної мобільності іманентного перебування всередині кінострічки.

Фундаментальною передумовою роздвоєної присутності є примусова фіксація фізичного тіла глядача. Як зазначав Жан-Луї Бодрі, кінематографічний апарат вимагає від суб'єкта стану «тимчасової скутості моторики», що наближає його до стану сновидіння (Бодрі, 2004). Темрява зали, крісло та заборона на пересування перетворюють простір перегляду на своєрідну зону іммобільності. Однак це знерухомлення не є пасивністю. Феноменологічно воно виступає механізмом вивільнення інтенційності. Параліч моторики реального тіла в кінозалі створює надлишок кінестетичної енергії, яка переноситься на рухомі образи екрана. Глядач здатний бігати, літати, падати разом з камерою лише завдяки тому, що його фізичне тіло надійно зафіксоване у точці спокою. Ця діалектика статичності та динаміки є пер-

шим рівнем просторової амбівалентності: *моє тіло тут, щоб я міг бути там*.

Для глибшого розуміння цієї роздвоєності необхідно звернутися до розрізнення, яке вводить Едмунд Гуссерль, а згодом радикалізує Моріс Мерло-Понті: розрізнення між тілом-об'єктом (*Körper*) і тілом-суб'єктом (*Leib*). У ситуації кіноперегляду відбувається розщеплення тілесності. Тіло-об'єкт (*Körper*) залишається частиною геометричного простору зали, підкоряється гравітації, відчуває фактуру крісла, чує хрускіт попкорну в сусідньому кріслі. Це тіло, яке займає положення. Натомість живе тіло (*Leib*) проєктується у простір фільму. Коли камера різко зривається у прірву, *Körper* залишається стабільним, тоді як *Leib* переживає досвід падіння, що супроводжується реальним вісцеральним відгуком (запамороченням, скороченням м'язів). Вівіан Собчак у есе *What My Fingers Knew: The Cinesthetic Subject, or Vision in the Flesh* вводить неологізм «кінестетичний суб'єкт» (*cinesthetic subject*), яким описує глядача, чие тіло резонує з рухом на екрані (Sobchack, 2004).

Важливим є залучення механізму для подолання дистанції між оком глядача і поверхнею екрана. Ним стає трансформація самого режиму бачення. У кіно зір перестає бути виключно оптичним (дистанційованим) і набуває рис гаптичного (дотикового). Лора Маркс у дослідженні *The Skin of the Film* стверджує, що кінообраз звертається до тілесної пам'яті глядача задля пробудження тактильної асоціації (Marks, 2000). Це явище гаптичної візуальності (*haptic visuality*) означає, що око «торкається» зображення. Текстура шкіри, тепло розігрітого піску, в'язкість бруду на екрані зчитуються тілом як безпосередній дотик. Екран перестає бути вікном у світ, натомість стає «шкірою», мембраною, крізь яку відбувається поглинання просторів. Через цю текстуру простір фільму входить у тіло глядача. Як зазначає Ольга Кирилова, саме через тактильний рівень досягається специфічний ефект «слизкості й хисткості фільмічної реальності» (Кирилова, 2018), що змушує глядача постійно балансувати між візуальним і дотиковим сприйняттям. Гаптичний погляд дозволяє глядачеві тілесно присвоїти простір дієгезису, зробити його прожитим, попри фізичну відсутність у ньому. Через цю текстуру простір фільму входить у тіло глядача та захоплює його чуттєвість.

Зрештою, феномен подвійної присутності підтверджує тезу Мерло-Понті про те, що простір є формою нашого відношення до світу — «інтенціональною дугою» (*l'arc intentionnel*), що з'єднує нас з об'єктами (Мерло-Понті, 2001). У кіно ця дуга розтягується до граничних значень. Глядач конструює простір фільму не геометрично, а як суб'єкт, що потенційно проживає можливості руху. Ми приміряємо на себе простір кадру, оцінюючи його придатність для дії, навіть якщо ця дія є віртуальною.

Просторова амбівалентність стає ще однією конститутивною умовою кінематографічної події. Фільм стає подією лише тоді, коли глядач погоджується на цю добровільну дисоціацію залишення свого об'єктного тіла в темряві зали, щоб дозволити своєму феноменологічному тілу розгорнутися у світлі проєкції. Ця здатність бути «тут» і «там» одночасно, переживати реальні афекти від ірреальних просторів, указує на те, що кінопростір — не геометрична даність, а антропологічна подія, що відбувається у просторі між нерухомістю *Körper* і рухливістю *Leib*.

Інтеграція амбівалентного досвіду

Аналіз темпоральних розривів і просторової білокації підводить нас до ключового питання феноменології кіно: яким чином, попри структурну фрагментарність та онтологічну гетерогенність елементів, глядач сприймає фільм як цілісну подію? Якщо кінематографічний апарат продукує дискретність через нарізку кадрів, монтажні стики, розрив між залом та екраном (Baudry, 1970), а свідомість глядача розщеплюється між «тут» фізичного тіла і «там» інтенційного переживання, то логічним наслідком мав би стати розпад досвіду на серію незв'язних афектів. Однак цього не стається, бо кінодосвід утримується як єдність. Це підтверджує твердження, що амбівалентність виступає енергетичним ресурсом для синтезу. Важливо, що цей синтез є результатом активної, почасти несвідомої праці глядача з інтеграції різнорідних потоків сприйняття (Sobchack, 1992). Варто розглянути цей процес через три взаємопов'язані механізми: операцію «шва» (*suture*), міметичну роботу уяви та феномен хізматичного переплетення.

Поняття «шва» (*suture*), що бере початок у психоаналізі Жака-Алена Міллера, ввів у кінотеорію Жан-П'єр Удар і розвинув Даніель

Даян для опису механіки, за допомогою якої глядач долає фрагментарність фільму (Oudart, 1969; Dayan, 1976). Кінематографічний дискурс за своєю природою є «дірявим»: кожен монтажний перехід, кожна зміна ракурсу, кожен вихід персонажа за межі кадру створюють лауну в полі видимого. Ці розриви загрожують цілісності ілюзії, створюють оголену механічну природу апарату. Згідно з теорією шва, саме ця неповнота провокує глядача на активну дію. Суб'єкт не просто споглядає зображення, він «зшиває» розриви власною психічною залученістю.

У контексті дослідження амбівалентного досвіду концепція шва набуває не стільки психоаналітичного, скільки феноменологічного значення. Темпоральний розрив долається тим, що глядач постійно перекидає містки інтенційності через провалля монтажних стиків. «Зшивання» можна назвати тією невидимою роботою, яка перетворює серію дискретних знімків на континуум сенсу. Глядач стає тим мостом, що утримує структуру фільму від розпаду. Варто наголосити, що ця інтеграція відбувається не на екрані, який залишається байдужим полем мерехтіння світла і тіні. Місцем збірки фільму стає саме свідомість глядача, яка змушена постійно узгоджувати протилежні сигнали: знання про те, що «це лише фільм» і переживання «я знаходжусь там». Амбівалентність тут виступає умовою можливості шва, бо глядач зшиває розриви саме тому, що відчуває їхню напругу. Без цієї напруги перегляд перетворився б на пасивну реєстрацію даних, позбавлену афективної глибини (Shaviro, 1993).

Якщо операція шва пояснює механіку подолання розривів, то погляд Крістофа Вульфа дає можливість зрозуміти змістовне наповнення цього процесу. Повертаючись до тези про фільм як подію, слід наголосити, що інтеграція амбівалентного досвіду здійснюється завдяки продуктивній силі уяви. Уява тут мислиться як фундаментальна міметична здатність, що дозволяє людині інкорпорувати зовнішній світ у свій внутрішній досвід (Wulf, 2022).

Вульф наполягає на тому, що глядач у кінозалі здійснює активну інсценізацію побаченого у своєму внутрішньому театрі. Коли ми дивимося на екран, наша уява працює як ретранслятор між чужим досвідом персонажів і нашою власною тілесною пам'яттю. Інтеграція відбувається в момент, коли образи фільму

привласнюються глядачем, стають частиною його пережитого досвіду. Темпоральна та просторова амбівалентність у цій перспективі стає каталізатором уяви. Чим радикальнішим є розрив між фізичним станом глядача (нерухомість) і віртуальною подією (дія), тим інтенсивнішою має бути міметична праця, щоб цей розрив подолати. Уява заповнює ті прогалини, які залишає структура фільму, насичуючи схематичні образи живою плоттю власних асоціацій та афектів (Iser, 1978). Фільм як подія народжується саме в точці перетину об'єктивної структури твору та суб'єктивної енергії уяви, яка цю структуру оживлює.

Найглибший рівень інтеграції, що дає можливість остаточно зняти опозицію між суб'єктом і об'єктом, описує пізній Мерло-Понті через поняття «хіазми» (*le chiasme*) та «плоті світу» (*la chair du monde*) (Merleau-Ponty, 1968). Це поняття пояснює, як можлива просторова білокація без патологічного розщеплення особистості.

Хіазма означає перехрещення, оборотність і взаємопроникнення того, хто бачить, і того, що видиме. Мерло-Понті стверджує, що наше тіло і світ зроблені з однієї матерії, однієї онтологічної тканини — Плоті. Коли ми дивимося фільм, відбувається обмін, коли ми віддаємо на момент своє тіло образам, щоб вони могли ожити та структурувати нашу чуттєвість (Sobchack, 2004).

Просторова білокація перестає бути парадоксом, якщо розглядати її крізь призму хіазми. Глядач відчуває текстуру поверхні на екрані (гаптичний зір) тому, що його тіло і віртуальний простір фільму перебувають у відношенні співпричетності (Marks, 2000). Екран перестає бути бар'єром, що розділяє дві реальності. Він стає мембраною, крізь яку відбувається проникнення чуттєвості. Моє тіло в кріслі (*Körper*) і моє тіло у фільмі (*Leib*) з'єднані цією спільною плоттю. Амбівалентність досвіду стає формою переплетення, де внутрішнє і зовнішнє, реальне і уявне, минуле і теперішнє перетікають одне в одне. Інтеграція, таким чином, забезпечується самою тілесністю глядача, яка виступає універсальним медіатором. Тіло здатне утримувати в собі множинність часів і просторів, при цьому не руйнуватися, адже воно саме є «двосторонньою» сутністю — одночасно річчю серед речей і свідомістю, що ці речі охоплює (Мерло-Понті, 2001).

Амбівалентність кінематографічного досвіду не є проблемою, яку глядач має усунути. Навпаки, вона постає конститутивною умовою існування фільму як естетичного феномену. Фільм не існує як стабільний об'єкт, він існує лише як динамічна подія інтеграції, що розгортається «тут і тепер» у момент перегляду. Ця подія є принципово нестабільною. Вона вимагає від глядача постійного зусилля з утримання єдності, балансування між зануренням і дистанцією, між афектом і аналізом.

Саме ця напруга, цей постійний процес «зшивання» розривів і «проживання» чужих просторів, і становить сутність кінематографічного задоволення. Похід у кіно цінний не спогляданням стабільної картини світу, а досвідом безпечної втрати себе у хіазматичному переплетенні з Іншим, з досвідом, де наше тіло розширює свої кордони й одночасно інтегрує у незвідані часові та просторові виміри.

Висновки

Проведене феноменологічне дослідження дає змогу переосмислити онтологічний статус кінематографічного твору, зміщуючи фокус аналізу з його об'єктних характеристик (текст, структура, знакова система) на його подієву природу. Встановлено, що фільм не може розглядатися як стабільна, завершена даність, яка передує акту перегляду. Кінематограф функціонує як динамічна подія, що конститується виключно у процесі взаємодії між технічним апаратом та свідомістю глядача. Центральною характеристикою цієї взаємодії є структурна амбівалентність досвіду, яка пронизує усі рівні сприйняття.

Аналіз темпоральності виявив фундаментальну неізоморфність між об'єктивним часом стрічки (фіксованим, повторюваним) та іманентною тривалістю переживання (мінливою, афективною). Темпоральний розрив, що виникає внаслідок «диктату» механічного ритму проєкції, стає викликом для інтенційності глядача. Саме необхідність постійного узгодження цих різнорідних часових потоків утримує свідомість у стані продуктивної напруги, перетворюючи пасивне споглядання на активне конститування часової цілісності.

Дослідження просторового виміру кінодосвіду дозволило концептуалізувати феномен просторової білокації. Було встановлено, що кінематографічний диспозитив вимагає від

глядача одночасного перебування у двох онтологічно несумісних топосах: у фізичній нерухомості кінозали (тіло-об'єкт, *Körper*) та у віртуальній мобільності дієгезису (живе тіло, *Leib*). Цей парадокс вирішується не через ігнорування тілесності, а через її трансформацію: залучення механізмів гаптичного зору та кінестетичного резонансу дає змогу глядачеві тілесно «обживати» простір фільму, не полишаючи свого фізичного місця перебування.

Зрештою, інтеграція цієї подвійної амбівалентності (часової і просторової) забезпечується роботою уяви та механізмом «шва» (*suture*). Глядач виступає місцем збірки фільму, «зшиваючи» розриви структури власною психічною та тілесною залученістю. Незвідність кінематографічного досвіду до однозначної структури не є вадою аналізу, а виступає конститутивною умовою естетичного феномену кіно.

Список посилань

- Бергсон, А. (2010). *Творча еволюція*. (Р. Осадчук, Пер.). Видавництво Жупанського.
- Бодрі, Ж.-Л. (2004). Ідеологічні ефекти базисного кінематографічного апарату. *Кіно-Театр*, 5, 19–24.
- Кирилова, О. (2018). Філософія кіно, метод моделювання та проблема декадентського кінотвору. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*, 1, 17–23.
- Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття* (О. Йосипенко & С. Йосипенко, Пер.). Український Центр Духовної Культури.
- Циба, В. (2023). Оживлений слід: фотографічний образ у витлумаченні досвідів болю. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 11–12, 29–45.
- Anderson, P. T. (Director). (2025). *One Battle After Another* [Film]. Warner Bros.
- Barthes, R. (1986). Leaving the movie theater. In R. Barthes, *The rustle of language* (R. Howard, Transl.) (pp. 345–349). University of California Press (Original work published 1975).
- Chmil, H. (2022). The Experience of “existence” with the cinematographic screen: the Identification Context. *Культурологічна думка*, 21, 8–15.
- Dayan, D. (1976). The tutor-code of classical cinema. In B. Nichols (Ed.), *Movies and methods: An anthology* (pp. 438–451). University of California Press.
- Gebauer, G., & Wulf, C. (1996). *Mimesis: Culture–Art–Society* (D. Reneau, Transl.). University of California Press.
- Husserl, E. (1964). *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness*. Indiana University Press.
- Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
- Marks, L. U. (2000). *The Skin of the Film: Intercultural Cinema, Embodiment, and the Senses*. Duke University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1964). The film and the new psychology. In M. Merleau-Ponty, *Sense and non-sense* (H. L. Dreyfus & P. A. Dreyfus, Transl.) (pp. 48–59). Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The visible and the invisible* (C. Lefort, Ed.; A. Lingis, Transl.). Northwestern University Press.
- Metz, C. (1968). *Film language: a semiotics of the cinema*. University of Chicago Press.
- Metz, C. (1982). *The imaginary signifier: psychoanalysis and the cinema*. Indiana University Press.
- Oudart, J.-P. (1969). La suture. *Cahiers du Cinéma*, 211, 36–39; 212, 50–55.
- Ricoeur, P. (1985). *Time and Narrative (Temps et Récit)*. Vol. 3. University of Chicago Press.
- Shaviro, S. (1993). *The Cinematic Body*. University of Minnesota Press.
- Shaw, S. (2008). *Film Consciousness: From Phenomenology to Deleuze*. McFarland, Incorporated, Publishers.
- Sobchack, V. (1992). *The Address of the Eye: A Phenomenology of Film Experience*. Princeton University Press.
- Sobchack, V. (2004). *Carnal Thoughts: embodiment and moving image culture*. University of California Press.
- Stiegler, B. (2011). *Technics and time, 3: Cinematic time and the question of malaise* (S. Barker, Transl.). Stanford University Press (Original work published 2001).
- Virilio, P. (1994). *The vision machine* (J. Rose, Transl.). Indiana University Press.
- Wulf, C. (2022). *Human beings and their images: Imagination, mimesis, performativity* (E. Hamilton & D. Winter, Transl.). Bloomsbury Academic.

References

- Anderson, P. T. (Director) (2025). *One Battle After Another* [Film]. Warner Bros.
- Barthes, R. (1986). Leaving the movie theater. In R. Barthes, *The rustle of language* (R. Howard, Transl.) (pp. 345–349). University of California Press (Original work published 1975).
- Bergson, A. (2010). *Tvorcha evolutsia [Creative Evolution]*. Zhupanskyi Publishing House [in Ukrainian].
- Bodry, J.-L. (2004). Ideolohichni efekty bazysnoho kinematografichnoho aparatu [Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus] (Transl. from Fr.). *Kino-Teatr*, 5, 19–24 [in Ukrainian].
- Chmil H. (2022). The Experience of “existence” with the cinematographic screen: the Identification Context. *The Culture Ideas*, 21, 8–15.
- Dayan, D. (1976). The tutor-code of classical cinema. In B. Nichols (Ed.), *Movies and methods: An anthology* (pp. 438–451). University of California Press.
- Gebauer, G., & Wulf, C. (1996). *Mimesis: Culture–Art–Society* (D. Reneau, Transl.). University of California Press.
- Husserl, E. (1964). *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness*. Indiana University Press.
- Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
- Kyrylova, O. (2018). Filozofia kino, metod modeliuвання ta problema dekadentskoho kintovoru [Philosophy of film, modeling method and the problem of decadent film work]. *NaUKMA Research Papers. History and Theory of Culture*, 1, 17–23 [in Ukrainian].
- Marks, L. U. (2000). *The Skin of the Film: Intercultural Cinema, Embodiment, and the Senses*. Duke University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1964). The film and the new psychology. In M. Merleau-Ponty, *Sense and non-sense* (H. L. Dreyfus & P. A. Dreyfus, Transl.) (pp. 48–59). Northwestern University Press.

- Merleau-Ponty, M. (1968). *The visible and the invisible* (C. Leffort, Ed.; A. Lingis, Transl.). Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Fenomenolohiia spryiniattia* [*Phenomenology of Perception*] (O. Yosypenko & S. Yosypenko, Transl.). Ukrainyski Tsentri Dukhovnoi Kultury [in Ukrainian].
- Metz, C. (1968). *Film language: a semiotics of the cinema*. University of Chicago Press.
- Metz, C. (1982). *The imaginary signifier: psychoanalysis and the cinema*. Indiana University Press.
- Oudart, J.-P. (1969). La suture. *Cahiers du Cinéma*, 211, 36–39; 212, 50–55.
- Ricoeur, P. (1985). *Time and Narrative (Temps et Récit)*. Vol. 3. University of Chicago Press.
- Shapiro, S. (1993). *The Cinematic Body*. University of Minnesota Press.
- Shaw, S. (2008). *Film Consciousness: From Phenomenology to Deleuze*. McFarland, Incorporated, Publishers.
- Sobchack, V. (1992). *The Address of the Eye: A Phenomenology of Film Experience*. Princeton University Press.
- Sobchack, V. (2004). *Carnal Thoughts: embodiment and moving image culture*. University of California Press.
- Stiegler, B. (2011). *Technics and time, 3: Cinematic time and the question of malaise* (S. Barker, Transl.). Stanford University Press (Original work published 2001).
- Tsyba, V. (2023). Ozhyvleni slid: fotohrafichnyi obraz u vytlumachenni dosvidiv bolii [Animated Trace: Photographic Image in the Interpretation of Pain Experiences]. *NaUKMA Research Papers. Philosophy and Religious Studies*, 11–12, 29–45 [in Ukrainian].
- Virilio, P. (1994). *The vision machine* (J. Rose, Transl.). Indiana University Press.
- Wulf, C. (2022). *Human beings and their images: Imagination, mimesis, performativity* (E. Hamilton & D. Winter, Transl.). Bloomsbury Academic.

Andrii Stakhiv

FILM AS AN UNSTABLE EVENT: A PHENOMENOLOGY OF AMBIVALENT EXPERIENCE

The article presents a phenomenological analysis of the ontological status of the cinematic work. It problematizes the traditional understanding of film as a fixed, stable object and substantiates its nature as an “unstable event” that is constituted exclusively at the moment of interaction between the technical apparatus and the viewer’s consciousness. The methodological basis of the study comprises the phenomenological concepts of Maurice Merleau-Ponty, Edmund Husserl, and Vivian Sobchack, as well as apparatus theory and the performative anthropology of Christoph Wulf. The central element of the research is the concept of “ambivalent experience”, which is revealed through the analysis of two fundamental gaps: temporal and spatial. The article investigates the non-isomorphism between the predetermined mechanical time of film projection and the immanent duration of the viewer’s experience. It demonstrates how, through the mechanisms of retention and protention, consciousness transforms the technical discreteness of montage into a continuous temporal flow. Particular attention is paid to the phenomenon of spatial bilocation (the state of the viewer’s simultaneous presence in the physical immobility of the cinema hall and virtual motion). The role of haptic visuality and kinesthetic resonance in overcoming the distance between the viewer and the screen is analyzed. It is argued that the integration of split experience is ensured by the productive work of the imagination and the mechanism of “suture”. The viewer acts as an active site of the film’s assembly, synthesizing ontological gaps through their own psychic and bodily investment. The article concludes that the structural instability and irreducibility of the film experience are not flaws of perception, but constitutive conditions for the existence of film as an aesthetic phenomenon.

Keywords: philosophy of film, culture, aesthetics, film studies, cinema, phenomenology, semiotics, apparatus theory, Husserl, Merleau-Ponty, film theory, visual anthropology, ontology of art, screen studies.

Подано до редакції / Submitted: 18 лютого 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 15 квітня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

УДК 1(477)“1920/1930”09:930.253ЦДАГОУ
DOI: 10.18523/2617-1678.2026.17.33-72

Ткачук М. Л.

<https://orcid.org/0000-0003-3944-4437>

Юринець Я. І.

<https://orcid.org/0000-0002-3675-1872>

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ ЯК ДЖЕРЕЛО БІОГРАФІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В УКРАЇНІ 1920–1930-х РОКІВ

Статтю присвячено одному з найменш досліджених етапів історії філософської думки на українських теренах — радянській філософії 1920–1930-х рр. Обстоюючи думку про необхідність трансформації дослідницьких стратегій і джерельної бази сучасного історико-філософського аналізу чи не найтрагічнішої сторінки в інтелектуальній історії України, авторки звертають увагу на численні лакуни і дослідницькі помилки у фаховій літературі, усунення яких потребує систематичного пошуку та критичного аналізу джерел, уточнення суперечливих відомостей, спростування упереджень і хибних суджень. На прикладі низки вперше опублікованих документів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки у статті увиразнено значний біографічний та історико-культурний потенціал архівно-слідчих справ репресованих у вивченні історії української філософії 1920–1930-х рр. та реконструкції життєвого шляху й академічної діяльності її представників. Уперше в історико-філософській літературі представлено низку унікальних матеріалів до біографій Рувіма Левіка (1889–1937), Олександра Бервицького-Варфоломеєва (1892–1937), Олексія Андріанова (1901–1938), Олександра Мілославіна (1898–1937), Елі Штейнберга (1906–1944), Бориса Перецького (1909–1937) та Юрія Вольнова (1908 — не пізніше 1937), з іменами яких пов'язана діяльність провідних філософських інституцій ранньорадянської доби.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, радянська філософія 1920–1930-х рр., архівно-слідчі справи репресованих, біографічні студії.

Одним із нагальних завдань історико-філософського українознавства досі залишається відтворення цілісної та неупередженої картини української філософії за часів становлення тоталітаризму. Доволі повільні зрушення у цій сфері наукових студій особливо увиразнюють давно назрілу потребу у трансформації дослідницьких стратегій і джерельної бази вивчення історії філософської думки в Україні 1920–1930-х рр. Адже йдеться не про «переписування», а про переосмислення одного з найдраматичніших періодів вітчизняної інтелектуальної історії, для якого замало зміни ідейних парадигм і декларативних відмов від

радянської гегелівської настанови на «конструювання» історико-філософського процесу та його «припасування» до тих чи тих схем, навіяних «духом доби». Очевидно, що адекватна і всебічна історико-філософська рефлексія щодо зазначеного періоду, його спадку та наслідків можлива лише на ґрунті вдумливої і послідовної емпіричної роботи, спрямованої на подолання тих суттєвих лакун, які створила керована партійними директивами радянська філософська історіографія, тенденційно висвітлюючи «поступ» марксистсько-ленінської філософії в умовах запеклої «класової боротьби». На жаль, підміна справжнього досліджен-

ня, спрямованого на формування нових знань, розв'язання певних проблем, верифікацію гіпотез, доволі поширеною у вітчизняному історико-філософському середовищі звичкою до некритичного засвоєння, перетасовування й узагальнення буцімто усталених відомостей не лише не сприяє усуненню все ще численних «білих плям» на філософській мапі України, а й нагромаджує нові й нові помилки та перекручення у висвітленні історії вітчизняної філософії, зокрема й ранньорадянської доби. Не кажемо вже про постаті та долі філософських дієвців, тих, хто створював цю історію, уособлюючи філософську спільноту радянської України — на жаль, постаті більшості з них і досі залишаються *terra incognita* навіть для фахівців. Чи варто дивуватися дослідницькій незацікавленості їхніми долями, якщо навіть у дисертаційних роботах і монографіях, безпосередньо присвячених радянській філософії в Україні 1920–1930-х рр., відомості про її діячів обмежуються переважно прізвищами з ініціалами — добре, якщо те й інше зазначено без помилок. Виявляється, можна написати книгу чи дисертацію, так і не поцікавившись іменами тих, кого неодноразово згадував на їхніх сторінках. Ще гірше, коли деякі автори, не гаючи часу на пошуки достеменної інформації, вдаються до вигадування імен чи безжодної верифікації зараховують до переліку українських радянських філософів усіх, чиї праці хоч раз були надруковані в тогочасній періодиці України. Так з'являються міфічні постаті на кшталт «Андрія Бервицького» чи «Володимира Берковича» (Галань, 2015, с. 44), яких насправді звали Олександром і Вольфом, а американський психоаналітик Едмунд Берглер (1899–1962) чи російський юрист Михайло Аржанов (1902–1960) перетворюються на українських «професійних філософів» 1920–1930-х рр. (Галань, 2015, с. 21, 168). На жаль, вервечку дослідницьких помилок і перекручень такого штибу можна продовжувати доволі довго...

На наше переконання, той, хто знайомий із першоджерелами української радянської філософії часів сталінізму, навряд чи має ілюзії щодо їхньої філософської глибини та наукової значущості. За невеликим винятком вони мають цінність хіба що «пам'яток доби», причому доби, яка не повинна повторитися. Заради такої мети власне і варто витратити зусилля на вивчення цього, мабуть, найтрагічнішого

періоду в історії української філософії, сповненого репресій, тортур, зруйнованих людських доль і брутально забраних життів. Філософська спільнота в інституційному та особистісному вимірах, постаті її провідних діячів і пересічних членів, їхня фахова і позафахова діяльність, життєві та творчі перипетії — саме це, на нашу думку, має перебувати у фокусі наукових досліджень з історії становлення і розвитку радянської філософії в Україні, тим паче, що сучасні уявлення про українських радянських філософів 1920–1930-х рр. хибують на фрагментарність і суперечливість. Перелік загальновідомих «бійців філософського фронту» досі вичерпується іменами Володимира Юринця (1890–1937), Семена Семковського (1882–1937) і Петра Демчука (1900–1937), чиї життя і творчість донедавна були вкриті суцільними білими плямами. Що ж до переважної більшості їхніх колег, то не лише для загалу, а й для фахівців вони залишаються, хіба що, «ініціалами з прізвищами». виправити цю прикру ситуацію — одне з актуальних завдань сучасного історико-філософського українознавства.

Завдання, звісно, непросте, якщо взяти до уваги, що йдеться переважно про осіб, життя і творчість яких досі не були предметом наукових досліджень. Більшості з них судилося стати не лише свідками, а й жертвами Великого терору. Знищуючи їх самих, їхні сім'ї, оселі, праці, ховаючи рештки тіл у безіменних братських могилах, тоталітарний молох десятиліттями пильнував за тим, аби навіть пам'ять про них залишалася під спудом історії... Тож їхнє повернення із забуття потребує не лише ретельного збирання «по крихтах» інформації з відкритих джерел, а й систематичного пошуку і критичного аналізу досі невідомих чи мало-відомих матеріалів, уточнення суперечливих відомостей, спростування ідеологічно заангажованих упереджень і хибних суджень.

Очевидно, що вагому роль на цьому етапі наукового дослідження мають відігравати архівні студії, потенціал яких у вивченні історії української філософії 1920–1930-х рр. важко переоцінити — як свідчення їхньої ефективності згадаймо, наприклад, ґрунтований на архівних джерелах аналіз філософської освіти в радянській Україні (Ткачук, 2010), віднайдені в архівах Львівського і Віденського університетів нові матеріали до біографії Володимира Юринця (Юринець, 2010), опубліковані

впродовж останніх років архівно-біографічні нариси, присвячені Петрові Демчуку (Давиденко, 2024), Зінаїді Лузінній (Швець, 2024) та ін.

У цій розвідці спробуємо продемонструвати важливу роль залучення до історико-філософських реконструкцій життя і фахової діяльності українських радянських філософів 1920–1930-х рр. такого специфічного джерела, як архівно-слідчі справи репресованих, що не лише увиразнюють зміст і масштаби радянського державного терору сталінських часів, а й здатні пролити світло на маловивчені постаті та події філософського життя України зазначеної доби.

Предметом нашого розгляду постануть дві групи архівно-слідчі справи з колекції поза судових справ реабілітованих, що зберігаються у фонді 263 Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ), м. Київ. Як з'ясували сучасні українські історики (Пиріг, 1990; Шаповал, 1993; Шевченко, 2007, 2008), обидві справи були сфабриковані співробітниками НКВС у рамках антитроцькістської «кампанії», яку провадили партійно-державне керівництво і репресивні органи СРСР у 1934–1936 рр.

Перша з них (зберігається за номером 43185) відома як справа «троцькістської контрреволюційної організації» України, справа «Всеукраїнського троцькістського центру», або ж «справа Коцюбинського» (за прізвищем проголошеного їхнім очільником партійного і державного діяча Юрія Коцюбинського¹). Вона датована 1934–1935 рр. і налічує 22 томи, головними фігурантами яких є 25 осіб, зокрема зі складу колишніх посадовців Держплану та Раднаркому УСРР, республіканських промислових структур і підприємств, органів прокуратури та НКВС, а також науковців та освітян, діяльність яких була пов'язана зі Всеукраїнською асоціацією марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН)² і низкою вишів.

¹ На початку 1930-х рр. Юрій Михайлович Коцюбинський (1895–1937), син письменника Михайла Коцюбинського, був членом ЦК КП(б)У, заступником голови (1930–1933) і головою (1933–1934) Державної планової комісії УСРР, заступником голови Ради народних комісарів УСРР (1933–1934).

² Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) постала у Харкові в липні 1931 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. як результат реорганізації Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ, 1925–1931). У складі ВУАМЛІН функціонували шість науково-дослідних

Усім їм було інкриміновано участь у «всеукраїнській контрреволюційній троцькістській організації», тісно пов'язаній із «підпільними націоналістичними організаціями, що провадили за кордонними директивами шпигунську і терористичну роботу на Радянській Україні» (Обвинительное заключение, 1935a, арк. 2).

Друга справа, що відома як справа «контрреволюційного троцькістського підпілля» (зберігається за номером 42098), датована 1935 р. і містить 12 томів. За цією справою проходило семеро осіб, усі — посадовці та співробітники інституцій, пов'язаних із ВУАМЛІН. Зазначеній групі буцімто прихованих троцькістів слідство інкримінувало не лише належність до «контрреволюційної організації», змушеної діяти в режимі «підпілля», а й «терористичні плани», пов'язані з фізичним знищенням вищого партійно-державного керівництва тогочасної України (Обвинительное заключение, 1935b, арк. 246, 247, 249).

Як відомо, «троцькістські» справи 1930-х рр. були вагомою складовою політичної боротьби, що точилася у більшовицькому керівництві та мала на меті встановлення й утвердження сталінської диктатури. У радянській Україні каталізатором антитроцькістської кампанії, розгорнутої співробітниками НКВС та органів державної безпеки, стали резолюція об'єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У «Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні» від 22 листопада 1933 р. (Підсумки, 1933) і постанова ЦК КП(б)У «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів та пособництво їм з боку гнилих і ліберальних елементів» від 3 листопада 1934 р. (Постанова, 2014).

Одним із лейтмотивів листопадового об'єданого пленуму 1933 р. стала буцімто потенційна небезпека «нової тактики» блокування «українських націоналістів» з іншими «контр-

інститутів (філософії та природознавства, історії, економіки, права та радянського будівництва, кадрів, аграрний), а також дві науково-дослідні кафедри — з національного питання і літературознавства. При президії ВУАМЛІН діяли науково-дослідний сектор партійної пропаганди, сектор заочного навчання, а також чотирнадцять постійних комісій ідеологічного спрямування. Філії ВУАМЛІН функціонували в Києві, Одесі та Дніпропетровську. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 23 червня 1936 р. установи ВУАМЛІН увійшли до складу АН УСРР.

революційними силами», зокрема троцькістами, «на спільній платформі відриву України від СРСР» (Підсумки, 1933, с. 2). У зв'язку з цим у матеріалах пленуму було акцентовано увагу на неприпустимості «послаблення більшовицької пильності», яке спіткало низку партійних і державних органів та наукових інституцій (зокрема й ВУАМЛІН), де, буцімто, «утворилися ці кубла контрреволюційних дворушників» (Підсумки, 1933, с. 1).

Але якщо на пленумі 1933 р. «блокування» націоналістів і троцькістів було представлено як небезпечна тенденція, то у зазначеній вище постанові ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. (із грифом «Цілком таємно») йшлося про конкретні прояви «блоку українських націоналістів та уламків контрреволюційного троцькізму», що буцімто мали місце в діяльності ВУАМЛІН, підпорядкованих йому Інститутів червоної професури та деяких закладів вищої освіти. Також у тексті постанови було названо низку осіб, зневажливо кваліфікованих як «уламки контрреволюційного троцькізму» або «опортуністичні, ліберальні, гнилі елементи», у підручниках і наукових працях яких буцімто «протягувалася контрреволюційна платформа націоналістів і троцькістів» (Постанова, 1934 (2014), с. 48–49). Шістьох із них цією ж постановою було виключено зі складу КП(б)У, чотирьох — знято з посад.

Очевидно, що протягом року, який відділяє резолюцію 1933 р. від постанови 1934 р., органи НКВС не гаяли часу, готуючи підґрунтя для резонансних «троцькістських» справ передусім у зазначених нею «кублах контрреволюційних дворушників» на кшталт ВУАМЛІН. Хмари над її інститутами та установами у 1933–1934 рр. густішали з кожним днем, хоча їхні керівники і співробітники, будучи свідомими бійцями ідеологічного фронту, продовжували сумлінно виконувати партійні «дороговкази» і приписи.

Зазначене стосується і філософських структур ВУАМЛІН — Інституту філософії та природознавства (1931–1936) та Інституту червоної професури (ІЧП) філософії (1932–1933), у січні 1934 р. трансформованого у філософське відділення Інституту червоної професури при ВУЦВК (діяв до 1937). Достатньо погортати сторінки відомих журналів «Прапор марксизму-ленінізму» (орган Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН у 1932–1933 рр.) та «Під марксо-ленінським

прапором» (орган ВУАМЛІН у 1934–1936 рр.), щоби відчувати постійне зростання напруги, яким позначено діяльність і загальний стан тогочасної української філософської спільноти. Теоретичні статті у цих виданнях були доволі стрімко витіснені «резолюціями» партійних осередків, виступами «вождів» і зведеннями з ідеологічних «фронтов». Покликані бути академічними виданнями, зазначені журнали перетворилися на трибуни для викриття, таврування і самобичування різного штибу «дворушників», «зрадників» та «ворогів», якими раптово постали шановані й авторитетні колеги, соратники і друзі...

Чергова хвиля нищівної критики керівника Асоціації природознавства і члена президії ВУАМЛІН академіка Семена Семковського за буцімто спроби механістичної ревізії марксизму, а також таврування очільника Київської філії ВУАМЛІН професора Михайла Нирчука за буцімто антипартійні погляди навесні та влітку 1933 р.; кампанія цькування звинуваченого в «націонал-ухильництві» колишнього наркома освіти і директора Українського інституту марксизму-ленінізму академіка Миколи Скрипника, що не завершилася навіть після його самогубства у липні 1933 р., продовжуючись під гаслами боротьби зі «скрипниківщиною»; арешт (травень 1933 р.) і засудження (вересень 1933 р.) у справі Української військової організації завідувача кафедри діалектичного матеріалізму Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН професора Петра Демчука; звільнення зі складу дирекції ВУАМЛІН та посади завідувача кафедри ІЧП філософії, виключення зі складу ВКП(б) та позбавлення звання академіка ВУАН Володимира Юринця, проголошеного «буржуазним націоналістом» і «плагіатором» (липень — серпень 1933 р.) — ось лише частка подій, на тлі яких розгорталася чергова хвиля боротьби на «філософському фронті», спрямована, відповідно до нових партійних настанов, на звільнення українських філософських інституцій від «уламків троцькізму».

Як і можна було очікувати, найбільш активними проводирями антитроцькістських настанов виявилися критики і викривачі зазначених вище «ідейних ворогів» зі складу керівників і провідних фахівців філософських структур ВУАМЛІН та їхніх друкованих органів. Хоч як парадоксально (хоча й цілком характерно для сталінської доби), невдовзі саме вони стануть

жертвами перших гучних «антитроцькістських» репресій на теренах УСРР.

Щоби пересвідчитися в цьому, досить пильніше придивитися до таких фігурантів «справи Коцюбинського», як Рувім Самійлович Левік (1889–1937), Олександр Арсенійович Бервицький-Варфоломеев (1892–1937) та Еля Аронович Штейнберг (1906–1944), а також осіб, заарештованих за справою троцькістського «підпілля» — Олександра Філаретовича Мілославина (1898–1937), Бориса Володимировича Пєроцького (1909–1937), Олексія Михайловича Андріанова (Адріанова) (1901–1938) та Юрія Симоновича Вольнова (1908 — не пізніше 1937). Ці імена сьогодні майже невідомі широкому загалу, однак належать доволі помітним постатям української радянської філософії 1920–1930-х рр.

Наприклад, професор Рувім Левік на початку 1930-х обіймав посади віцепрезидента ВУАМЛІН і директора її Інституту філософії та природознавства, входив до складу філософської комісії філософсько-соціологічного відділу ВУАН, а в серпні — листопаді 1933 р. був ректором Київського державного університету. Досвідчений партійний функціонер, завідник президій усіх філософських інституцій і заходів, співредактор низки марксистських підручників і збірників (Семковський, Левік, Степовий & Демчук, 1930; Бервицький, Левік, Степовий & Юринець, 1932 та ін.), автор численних «передовиць» і дописів у партійній та (вуамлінівській періодиці 1920-х — початку 1930-х рр. (Левік, 1931, 1932а, 1932б; Левік, Шахар & Шведов, 1933; Блудов, Левік & Семковський, 1932 та ін.), саме Р. Левік був офіційним доповідачем від України на філософській дискусії у Харкові 1931 р. (Поворот, 1932, с. 7–25).

Учасниками зазначеної дискусії були й професори Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН Олександр Бервицький-Варфоломеев (попри справжнє прізвище Варфоломеев, у публікаціях 1920–1930-х рр. фігурує як Бервицький) та Олександр Мілославін. У 1932–1933 рр. О. Бервицький також очолював історико-філософську кафедру в Інституті червоної професури філософії ВУАМЛІН.

До складу авторитетних українських філософів-марксистів початку 1930-х рр. належав і Олексій Андріанов (у публікаціях та документах подекуди фігурує як Адріанов чи Адрі-

нов) — директор ІЧП філософії ВУАМЛІН у 1933 р.

Еля³ Штейнберг, Борис Пєроцький і Юрій Вольнов уособлювали наймолодше покоління тогочасних українських радянських філософів, однак уже на початку 1930-х рр. встигли заявити про себе на керівних і викладацьких посадах. Зокрема, ще навчаючись в аспірантурі ІЧП філософії, Еля Штейнберг брав участь у згаданій вище філософській дискусії 1931 р., а після закінчення інституту в 1933 р. був призначений на посаду заступника завідувача редакції щоденної газети «Комуніст» (офіційного друкованого органу ЦК КП(б)У), яку суміщав із викладанням діалектичного матеріалізму на посаді професора Інституту червоної професури історії партії. Борис Пєроцький поєднував роботу у ВУАМЛІН на посадах завідувача її видавничого відділу і старшого наукового співробітника Інституту філософії та природознавства з викладацькою діяльністю в Харківському державному університеті у статусі професора діалектичного матеріалізму. Юрій Вольнов, науковий співробітник ВУАМЛІН і викладач Інституту червоної професури філософії, з серпня 1933 р. обіймав посаду заступника директора цього закладу.

Як засвідчують збережені примірники періодичних видань ВУАМЛІН та його структур початку 1930-х рр., усі зазначені особи брали активну участь у їхній розбудові у статусі членів чи керівників редколегій, а також постійних дописувачів. У 1932–1933 рр. Рувім Левік, зокрема, очолював редколегію журналу «Прапор марксизму-ленінізму», а Олександр Бервицький, Олексій Андріанов та Олександр Мілославін входили до її складу. До кола найбільш активних авторів журналу належали О. Бервицький (Бервицький, 1928, 1932а, 1932б, 1933а, 1933б, 1933с) і Е. Штейнберг (Штейнберг, 1932а, 1932б, 1932с, 1933а). Друкували свої статті та матеріали О. Андріанов (Адріанов, 1932, 1933), О. Мілославін (Мілославін, 1932а, 1933), Б. Пєроцький (Пєроцький, 1933).

Зазначені особи мали найбезпосередніший стосунок також до інших видань УІМЛІ/ВУАМЛІН та їхніх структур — зокрема до маловідомих сьогодні газет «Самокритика» (орган бюро партійного колективу і місцевого комітету УІМЛІ у 1931 р.) та «За партійність науки» (орган партійного комітету й об'єдна-

³ Інколи у публікаціях — Едуард або Едвард.

ного місцевого комітету ВУАМЛПН у 1932 р.). Відповідальним редактором останньої був, зокрема, Олексій Андріанов, а серед дописувачів обох видань бачимо Рувіма Левіка (Левік, 1931, 1932b), Елю Штейнберга (Штейнберг, 1932c), Олександра Мілославіна (Мілославін, 1932b).

Провідні ролі згаданих діячів у спільноті тогочасних українських радянських філософів засвідчують і «хроніки» філософського життя 1932–1933 рр., опубліковані на сторінках журналу «Прапор марксизму-ленінізму» (Пляни, 1932; План, 1933). Судячи з цих «хронік», основним змістом повсякдення тогочасної філософської спільноти поставала керована партійними директивами нещадна боротьба не лише із зовнішніми, а й передусім із внутрішніми ворогами, а названі вище особи становили передовий загін викривачів як «войовничого фашизму» Володимира Юринця (Бервицький, 1933с, с. 40) чи «фашистської “філософії” Демчука» (Бервицький, 1933с, с. 51), так і глибоко контрреволюційної ідеології троцькізму (Штейнберг, 1932a, 1933b). Іронією долі, антитроцькістська риторика і відповідна тематика посіли одне з провідних місць у планах «науково-дослідчої» роботи Інституту філософії та природознавства ВУАМЛПН ще у 1931–1932 рр., задовго до зазначених вище партійних резолюцій 1933–1934 рр., а у складі «бригад» її розробників та їхніх «бригадирів» опинилися майбутні фігуранти названих антитроцькістських справ (Шліхтер, 1931, с. 63; Плян, 1932)...

У вуамлінівській і партійній періодиці 1930-х рр. марно шукати, ясна річ, бодай якісь подробиці життєвого та творчого шляху українських радянських філософів, більшості яких судилося стати фігурантами тих чи тих кримінальних справ і на довгі роки майже без сліду зникнути з мапи вітчизняної культури. Друковані пам'ятки тієї доби дають змогу, хіба що, простежити кілька хвиль «борців філософського фронту», які завзято викривали один одного, сприяючи репресивним органам у їхньому методичному створенні та нищенні «ворогів народу». Ці хвили змінювалися доволі швидко, майже раптово і неочікувано, як-от у випадку із зазначеними фігурантами антитроцькістських справ, чиї успішні академічні кар'єри і відданість партійному служінню не стали на заваді ані паплюженню з боку їхніх наступників на поса-

дах⁴, ані арештам, ув'язненням і стратам. При цьому і на зазначених вище осіб, і на тих, хто успадковував колись очолювані ними наукові та навчальні інституції, кафедри, партійні комітети, редколегії тощо, очікувало ще прижиттєве витіснення до зони забуття, заборона і знищення праць, ретельне закреслювання імен на сторінках журналів та збірок...

За таких умов надзвичайно важливими (подекуди чи не єдиними) джерелами для відтворення перипетій філософського життя тогочасної радянської України, реконструкції життєвого й академічного шляху українських радянських філософів зазначеної доби, створення просопографічного портрета філософської спільноти УСРР/УРСР у найдраматичніший період її становлення і розвитку постають архівно-слідчі справи репресованих, що нині зберігаються у ЦДАГОУ, Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) та обласних архівах. Кожна з таких справ є унікальним комплексом документів, що не лише проливають світло на події, сутність, масштаби і наслідки Великого терору, на механізми масового фабрикування обвинувачень і нищення певних осіб або груп у складі тогочасної філософської спільноти, у середовищі безпосередніх носіїв марксистсько-ленінської ідеології, а й утворюють підґрунтя для тих біографічних реконструкцій, яких так бракує для об'єктивного і цілісного відтворення історії української філософії ранньорадянської доби.

Що ж робить архівно-слідчі справи репресованих філософів важливою складовою джерельної бази сучасних історико-філософських досліджень? Варто зазначити, що незалежно від обсягу і кількості томів кожна з таких справ містить стандартизований комплект документів, сформований відповідно до чинних на момент слідства відомчих вимог діловодства. На відміну від тих часів Великого терору (1937–1938), коли репресивна машина «штампувала» справи і вироки за спрощеною процедурою, без жодного огляду на «соціалістичну законність», у попередні роки, коли остання бодай імітувалася, стандартний комплект до-

⁴ Як типовий приклад улюбленого українськими радянськими філософами 1930-х рр. викривального жанру згадаймо, наприклад, памфлет Миколи Шовкопляса «Про шкідницьку контрабанду блоку націоналістів і троцькістів в галузі філософії» (Шовкопляс, 1935). На момент його публікації М. Шовкопляс обіймав посаду заступника директора Інституту філософії ВУАМЛПН. У 1937 р. скінчив життя самогубством.

кументів зі складу архівно-слідчих справ містив: 1) документи, що характеризують початок слідства щодо особи або групи осіб (постанови щодо початку слідства, обрання запобіжної міри, висування обвинувачення, ордери на арешт та обшук, протоколи обшуків («трусів»), квитанції на вилучені речі, кошти та зброю, розписки, довідки тощо); 2) документи, що характеризують перебіг слідства (анкети заарештованих та/або анкети обвинувачених, протоколи допитів та очних ставок, автобіографії та покази підслідних, довідки та матеріали, отримані на запит слідства від партійних структур, різноманітних інституцій та окремих осіб тощо); 3) документи і матеріали, що стосуються судових / позасудових процесів (обвинувальні висновки, протоколи засідань, виписки з протоколів щодо вироків тощо); 4) долучені документи і матеріали (особові документи і фото підслідних, матеріали, вилучені під час обшуків, листування, заяви і звернення підслідних тощо); 5) документи щодо реабілітації (відповідні клопотання репресованих, їхніх родичів, інших осіб, відомче листування, огляди дотичних архівних справ, довідки, рішення партійних і судових органів тощо).

Зрозуміло, що представлена вище структура архівно-слідчих справ має цілком загальний, схематичний характер, хоча навіть із короткого огляду можна зробити висновок щодо значного біографічного потенціалу цього типу джерел, причому незалежно від статусу і роду діяльності їхніх фігурантів. Якщо ж узяти до уваги, що кожна зі збережених справ (як індивідуальних, так і групових) має свої особливості, а отже, містить не лише стандартні форми, а й специфічні різновиди документів і матеріалів, подекуди унікальні для осягнення особистості та її життєвого шляху, то особлива значущість біографічного аспекту цих справ видається цілком очевидною.

Ілюструючи цю тезу низкою документів і матеріалів, упорядкованих нами на підставі комплексного аналізу зазначених вище «анти-троцькістських» архівно-слідчих справ, маємо звернути увагу передусім на їхню засадничу роль у реконструкції життєвого шляху та академічної діяльності низки провідних українських радянських філософів початку 1930-х рр. (Рувіма Левіка, Олександра Бервицького-Варфоломеева, Олександра Мілославіна, Елі Штейнберга, Бориса Пєроцького

та Юрія Вольнова), адже в більшості випадків саме вони вперше проливають світло на їхні постаті. З певністю стверджуємо також, що залучення цих справ до наукового обігу відкриває доволі потужний пласт відомостей, важливих як у біографічному, так і в історико-культурному контекстах.

Пропоновані нижче матеріали унаочнюють різні типи документів, зазвичай уміщених в архівно-слідчих справах середини 1930-х рр.: тут представлені анкети заарештованих / обвинувачених, протоколи допитів, витинки з особових документів, фрагменти обвинувальних висновків, тексти вироків, резолюції партійних осередків та установ, долучені до справ акти, довідки, матеріали щодо реабілітації тощо. Особливу цінність мають віднайдені у зазначених справах его-документи — зокрема змістовна автобіографія Рувіма Левіка та «соловецький» лист Бориса Пєроцького на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова, який розкриває механізм фабрикування співробітниками НКВС фіктивної троцькістсько-терористичної організації у ВУАМЛІН та увиразнює весь трагізм становища заарештованих у справі співробітників, змушених під пресингом слідчих свідчити проти себе й обмовляти один одного.

Звісно, застосування матеріалів архівно-слідчих справ репресованих у сучасних наукових дослідженнях, незалежно від їхньої спеціалізації, завжди породжує низку проблем, пов'язаних передусім із визначенням достовірності вміщених у них матеріалів та їхньою інтерпретацією. Справді, чи можна довіряти показам арештантів під час допитів, знаючи про жорсткі психологічні, моральні та фізичні тортури, якими не гребували слідчі? Як відрізнити правдиві свідчення від хибних, з'ясувати достеменність тих чи тих тверджень, встановити справжність чи підробність буцімто встановлених слідством фактів? Усе це далеко не прості питання, особливо з урахуванням масових фальсифікацій з боку слідства і непоодиноких спроб заарештованих приховати чи «відредагувати» певну інформацію щодо своєї життєдіяльності.

Відповіді на питання такого ґтибу слід шукати в тих загальних принципах і методах критики джерел, які напрацьовані фахівцями з історичного джерелознавства та архівознавства, передусім українськими дослідниками, які спеціально фокусують свою увагу на мето-

дологічних проблемах та методиці вивчення архівно-слідчих справ репресованих (Гранкіна, 1997; Гранкіна, Омельчук & Московченко, 1997; Пиріг, 1998; Подкур & Ченцов, 2010; Олійник, 2018 та ін.). Очевидно, що робота із цими справами потребує передусім їхньої верифікації шляхом порівняльного і критичного аналізу, що передбачає зіставлення вміщених у них документів як між собою, так і з іншими джерелами і пам'ятками доби, зокрема порівняння змісту і датування рукописних і друкованих протоколів допитів, матеріалів обвинувачення з показами заарештованих та свідків, документів слідства й обвинувального вироку з реабілітаційними матеріалами, виявлення невідповідностей і фальсифікацій у матеріа-

лах справи тощо. Здійснена у такий спосіб пошуково-аналітична робота дає змогу оцінити дослідницький потенціал певної архівно-слідчої справи, а у випадку з архівно-слідчими справами репресованих філософів визначити перспективність їхнього залучення до джерельної бази досліджень з історії радянської філософії 1930-х рр.

Більшість із поданих нижче документів опубліковано вперше. Тексти (мовами оригіналів) подано згідно з нормами сучасної орфографії та пунктуації й супроводжено нашим коментарем. Скорочення слів відтворено без застереження. Виділення у тексті прописними літерами та підкресленням збережено. Текст бланків подано курсивом.

Додаток 1

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСІЯ АНДРІАНОВА (АДРІАНОВА)

№ 1

Протокол допиту Олексія Андріанова (Адріанова) від 19 лютого 1935 р.

Ф. № 24/УСО

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО

1935 г., февраля месяца, 19 дня, уполномоченный секретно-политического отдела НКВД УССР Грозный допросил в качестве обвиняемого гражданина Адрианова, который дал о себе такие сведения:

1. Фамилия, имя, отчество Адрианов Алексей Михайлович
2. Возраст 1901 г.
3. Место рождения г. Тула
4. Социальное положение служащий
5. Имущественное положение нет
6. Гражданство УССР
7. Образование высшее, окончил Ин[сти]тут красн[ой] профессуры философии
8. Национальность русский
9. Семейное положение холост
10. Категория воинского учета 10^{ав}, ком[андно]-полит[ический] состав
11. Профессия преподаватель философии
12. Место службы и должность или род занятий быв[ший] ст[арший] науч[ный] сотрудник Института философии ВУАМЛИИ
13. Сведения о судимости и нахождении под следствием не был
14. Партийная принадлежность бывш[ий] чл[ен] КП(б)У с 1919 по 1934 г.
15. Состоит ли в профсоюзе Робос⁵ с 1928 г.
16. Точный адрес Харьков, Пушкинская ул., № 88, кв. 6
17. Социальное и политическое прошлое _____

⁵ Робос — профспілка «робітників освіти»; діяла в УСРР з кінця 1920 до 1934 р.

Будучи допрошеним по существу дела обвиняемый показал следующее:

Вопрос: Расскажите кратко свою автобиографию.

Ответ: Родился я в г. Туле в 1901 г. Мать моя была домашней работницей. Отца я не знал, так как по тем временам я считался «незаконнорожденным». До 1916 г. я жил при матери и учился там же, в г. Туле, в высшем начальном городском училище⁶. Не закончив училища, я поступил конторщиком в губернскую типографию. Прослужив в типографии 4 месяца, я оттуда ушел и поступил в марте 1917 г. в железнодорожное депо конторщиком, а затем был переведен на должность табельщика-отметчика. В ж[елезно]д[орожном] депо я прослужил до июля или августа 1919 г., после чего был переведен на работу в железнодорожное ЧК (УТЧК и РТЧК)⁷, работал в должности комиссара оперативного отдела. В ж[елезно]д[орожном] ЧК я проработал до декабря 1919 г. и был переведен старшим агентом Угрозыска⁸, где проработал до мая месяца 1920 г. С мая месяца 1920 г. губкомом был переброшен председателем ж[елезно]д[орожного] райкома комсомола, проработав до сентября 1920 г., а затем по партийной мобилизации пошел в Красную армию. Сначала был назначен в г. Смоленск на должность пом[ощника] военкома при ж[елезно]д[орожном] коменданте, затем в этой же должности был переброшен на ст[анцию] Коростовку⁹, а потом помполитом¹⁰ при коменданте ст[анции] Люботин юж[ной] ж[елезнодорожной]¹¹.

С 1922 г. я был переведен в 4-й железнодорожный полк на должность сначала запасного агента службы движения, затем политрука роты, секретаря партбюро полка, а впоследствии — комиссара батальона. В 1923 г. был переведен пом[ощником] нач[альника] политотдела 4-й отдельной ж[елезно]д[орожной] бригады. В 1924 г. я был переброшен в 80 стрелковую дивизию на должность сначала пом[ощника] нач[альника] подива¹², а затем нач[альника] оргчасти подива; штаб тогда находился в г. Артемовске¹³. В 1926 г. был переведен в политуправление УВО¹⁴ в Харьков на должность старшего инструктора. В 1928 г. я был досрочно уволен из армии.

Вопрос: По какой причине вы были уволены из Красной армии?

Ответ: Я был уволен из Красной армии за участие в т. н. военной белорусской толмачевской оппозиции¹⁵ в 1928 г., в октябре месяце. Это была антипартийная группировка в армии, направленная против единоначалия в Красной армии.

Вопрос: Что вы делали и где работали после демобилизации из Красной армии?

Ответ: После демобилизации из армии я был направлен ЦК КП(б)У на работу зав[едующим] партоделом газеты «Всеукраинский пролетарий»¹⁶, а в 1929–30 гг. был зам[естителем]

⁶ Вищі початкові міські училища — загальноосвітні заклади з чотирирічним терміном навчання, що діяли в Російській імперії у 1912–1917 рр., надаючи початкову освіту підвищеного рівня. Приймали учнів у віці 10–13 років із початковою освітою; випускники мали змогу продовжувати навчання в учительських семінаріях і технічних училищах.

⁷ Ідеться про залізничний підрозділ ВЧК (рос.) — Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та саботажем, що діяла у 1917–1922 рр. (до перетворення у ДПУ — Державне політичне управління). УТЧК (рос.) — дільнична транспортна надзвичайна комісія (ДТНК), РТЧК (рос.) — районна транспортна надзвичайна комісія (РТНК).

⁸ Угрозыск (рос.) — карний розшук.

⁹ Користівка — вузлова залізнична станція Знамянської дирекції Одеської залізниці (розташована у селищі міського типу Приютівка Олександрійського району Кіровоградської області).

¹⁰ Помполит (рос.) — помічник командира з політичної частини.

¹¹ Люботин — місто у Харківському районі й області, великий залізничний вузол.

¹² Подив (рос.) — політичний відділ дивізії.

¹³ Нині — м. Бахмут Донецької області.

¹⁴ УВО — Український військовий округ.

¹⁵ Ідеться про групу викладачів і слухачів лєнінградської Військово-політичної академії імені М. Г. Толмачова (нині — Військово-політична академія імені В. І. Леніна, м. Москва), а також низки представників політичного керівництва Білоруського військового округу, які у березні — травні 1928 р. виступили з критикою керівництва Червоної армії, висловлюючи стурбованість занепадом армійської дисципліни та відповідальності командного складу, а також внесли низку ініціатив щодо посилення демократичних начал у військовому будівництві. Зусиллями вищого політичного і армійського керівництва у другій половині 1928 р. діяльність групи було припинено, а до її членів застосовано дисциплінарні стягнення. У 1938 р. значну частину «антипартиїного армійського білорусько-толмачовського угруповання» було репресовано.

¹⁶ Ідеться про щоденне видання «Пролетарий: всеукраинская рабочая газета», орган ЦК КП(б)У і Всеукраїнської ради професійних спілок у 1923–1935 рр. У 1930–1934 рр. газета виходила у видавництві «Всеукраинский пролетарий» (Харків).

ответ[ственного] редактора этой же газеты. В сентябре 1930 г. я был направлен на учебу в УИМЛ¹⁷ — аспирантом-слушателем философского отделения. Проучился я в УИМЛе, а затем в ИКП философии¹⁸ до февраля 1933 г., был на 3-м курсе. В марте 1933 г. я заболел туберкулезом и лечился, но связь с ИКП философии не порывал. В июне 1933 г. я уехал в Крым на лечение, где пробыл до января 1934 г., после чего вернулся в Харьков для консультации. В Харькове я пробыл до конца июля 1934 г., не приступая к работе, причем в мае 1934 г. я сделал себе операцию, после чего уехал обратно в Крым на излечение.

В Крыму я пробыл до декабря 1934 г., после чего я приехал прямо в Киев в ВУАМЛИН для работы. К работе я не приступил, так как был исключен из партии за протаскивание троцкистско-правооппортунистических взглядов в печати и двурушничество¹⁹. После утверждения горкомом 1 января 1935 г. моего исключения в тот же день я уехал в Харьков, где жил безвыездно.

Добавляю, что с января 1934 г., после моего возвращения из Крыма в Харьков и до конца июля месяца, за время пребывания в Харькове я к работе в ИКП философии не приступал, но связи с институтом не порывал.

Протокол мною прочитан, записано с моих слов верно.

[Підпис: Андрианов]

Допросил: уполномоченный СПО²⁰ [Підпис: Грозный]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 2. Арк. 123–124. Оригінал.
Рукопис чорними чорнилами. Підписи — автографи.

№ 2

З обвинувального висновку щодо Олексія Андрианова у справі контрреволюційної троцькістської організації у ВУАМЛІН

[Печатка:

«Утверждаю»

Зам. Нар. ком. внутр. дел УССР [Підпис: нерозб.]

«9» июля 1935 г.]

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по делу № 1170 по обвинению МИЛОСЛАВИНА
Александра Филаретовича, ПЕРОЦКОГО Бориса
Владимировича, ВАЙНА Александра Овсеевича,
АБРАМЕНКО Екатерины Харитоновны,
ВОЛЬНОВА Юрия Симоновича и АНДРИАНОВА
Алексея Михайловича по ст.-ст. 54-10, 54-11и 54-8 УК УССР

< ... >

б) АНДРИАНОВ Алексей Михайлович, 1901 г. рождения, служащий, с высшим образованием, б[ывший] член КП(б)У с 1919 г. по 1934 г., исключен как троцкист-двурушник, б[ывший] науч[ный] сотрудник Института философии УАМЛИНа.

Обвиняется в том, что:

а) являясь скрытым троцкистом, с 193...²¹ года входил в состав контрреволюционной троцкистской организации и принимал активное участие в практической контрреволюционной

¹⁷ УИМЛ (рос.) — Український інститут марксизму-ленінізму, м. Харків. Реорганізований у ВУАМЛІН (Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів) у липні 1931 р.

¹⁸ ИКП философии (рос.) — Інститут червоної професури (ІЧП) філософії, діяв при ВУАМЛІН у 1932–1933 рр.

¹⁹ Виключений з лав КП(б)У рішеннями партійного комітету ІЧП філософії від 23 грудня 1934 р. та бюро Київського міськкому партії від 29 грудня 1934 р. Реабілітований як член партії (посмертно) ухвалою Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України від 24 травня 1989 р. (затверджена постановою Секретаріату ЦК Компартії України від 16 червня 1989 р.).

²⁰ СПО (рос.) — секретно-політичний відділ (структурний підрозділ ДПУ).

²¹ Так в оригіналі.

деятельности троцкистской группы в Институте философии УАМЛИНа и ИПК в части расстановки кадров, контрреволюционной троцкистской пропаганды и т. д.;

б) входил в троцкистскую террористическую организацию, принимал участие в совещании, где были выработаны организационно-тактические принципы, в основу которых легло применение индивидуального террора против руководителей советской власти и коммунистической партии на Украине, т. е. в преступлениях, предусмотренных ст.-ст. 54-10, 54-11 и 54-8 УК УССР.

Виновным себя не признал.

Изобличается показаниями обвиняемых МИЛОСЛАВИНА, ПЕРОЦКОГО, ВОЛЬНОВА и осужденных по делу украинского троцкистского центра БЕРВИЦКОГО и ШТЕЙНБЕРГА.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 2. Арк. 246, 260–261. Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

№ 3

Вирок щодо Олексія Андріанова у справі контрреволюційної троцькістської організації у ВУАМЛІН від 19 серпня 1935 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРЕ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР от «19» августа 1935 г.

С Л У Ш А Л И	П О С Т А Н О В И Л И
99. Дело № 17818 об АНДРИАНОВЕ Алексее Михайловиче, 1901 г. р., б[ывшем] чл[ене] КП(б)У.	АНДРИАНОВА Алексея Михайловича за к[онтр]р[еволюционную] троцк[истскую] деятельность заключить в исправтрудлагерь, сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 21.ІІ.35 г. Дело сдать в архив.

Отв. секретарь Особого совещания [Підпис: нерозбірливо]

[Печатка: Народный комиссариат внутренних дел СССР]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 2. Арк. 267. Оригінал. Бланк. Машинопис. Підпис — автограф.

№ 4

Проект постановления про повернення Олексія Андріанова з Києва до місця ув'язнення в м. Кем²². Грудень 1937 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

г. Киев, декабря «___» дня 1937 г. Оперуполномоченный IV отдела УГБ НКВД УССР мл[адший] лейтенант государственной безопасности Хазин, рассмотрев сего числа материалы по делу прибывшего из Беломорско-Балтийского комбината НКВД СССР заключенного в концлагерь Андрианова Алексея Михайловича,

нашел:

что Андрианов Алексей Михайлович был затребован из концлагеря на основании поданного им заявления о желании дать дополнительные показания о контрреволюционной деятельности троцкистов.

По прибытии в НКВД УССР Адрианов заявил, что поданное им заявление не соответствует действительности, на допросах вел себя вызывающе и объяснил факт подачи заявления тем, что преследовал цель быть вызванным в г. Киев и попытаться себя реабилитировать.

На основании изложенного

постановил:

Андрианова Алексея Михайловича, 1901 года рождения, осужденного особым совещанием НКВД СССР 19 августа 1935 г. за к[онтр]р[еволюционную] троцкистскую деятельность к заключению в концлагерь сроком на 5 лет, направить в этапном порядке по месту заключения в Беломорско-Балтийский комбинат НКВД СССР г. Кемь.

²² Кем (рос. — Кемь) — місто в Республіці Карелія РФ.

Настоящее постановление направить в VIII отдел УГБ НКВД УССР, вместе с личным делом на заключенного Андрианова А. М. № 12562 и уч[етно]-хоз[яйственными] документами.

Оперуполномоченный
мл[адший] лейтенант Хазин
«Утверждаю» Перцов

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 12. Арк. 27–27 зв. Оригінал. Рукопис олівцем.

Додаток 2

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА БЕРВИЦЬКОГО-ВАРФОЛОМЕЄВА

№ 1

З «Трудового списку» Олександра Бервицького-Варфоломеєва. 1931 р.

Українська Радянська Соціалістична Республіка
ТРУДОВИЙ СПИСОК

Прізвище Бервицький-Варфоломеєв

Ім'я Олександр

По батькові Арсенійович

Складено: Ком[уністичний] університет імені Артема²³

Разом 17 записів на чотирьох (4) аркушах

№ 143 Підпис [нерозбірливо]

[Печатка: У.С.Р.Р. Комуністичний університет імені тов. Артема]

<...>

Перший поділ / Первый раздел ЗАГАЛЬНІ ДАНІ/ОБЩИЕ ДАННЫЕ

№№ пор.	Питання / Вопрос	Підстава / Основание	Увага / Отметки
1.	<i>Народився в 1892 році червня місяця 4 числа.</i>		
2.	<i>Національність: українець</i>		
3.	<i>Соціальний стан: науковий робітник</i>		
4.	<i>Освіта: вища</i>		
5.	<i>Професія: Викладач вищої школи зі стажем 4 роки</i>		
6.	<i>Член КП(б)У</i>		
7.	<i>Член профсоюзу Робос з 1917 р.</i>		
8.	<i>На військовому обліку політичного складу, старша група, 8 категорія</i>		

Підпис особи, що дала відомості: О. Бервицький

Другий поділ / Второй раздел ДАНІ ПРО ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ / ДАННЫЕ О ПРОХОЖДЕНИИ СЛУЖБЫ

№№ пор.	Дата			Факт	Підстава / Основание	Уваги / Примечания
	Рік	Місяць	Число			
1	2			3	4	5
1	1908			Батрак, 2 роки, Братське, Зінов[івської] окр[уги] ²⁴ .	Документів немає	

²³ Комуністичний університет імені Артема — освітній заклад із трирічним терміном навчання, що діяв у Харкові в 1922–1932 рр. Готував кадри для партійних, профспілкових і державних структур УСРР.

²⁴ Ідеться про «малу батьківщину» О. Бервицького — містечко Братське Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. З 1923 р. — село в Зінов'євській окрузі Одеської губернії УСРР, з 1932 р. — у Братському районі Одеської обл. Нині — селище міського типу у складі Вознесенського району Миколаївської області.

№№ пор.	Дата			Факт	Підстава / Основание	Уваги / Примечания
	Рік	Місяць	Число			
1	2			3	4	5
2	1910			Робітник переплетної майстерні, столяр — 2 роки, в Ленінгр[адській] куст[арній] майстерні ²⁵ .		
3	1912			Політв'язень у Зінов'євській тюрмі ²⁶ , за вироком Одеської судової палати, ½ роки.		
4	1914			Витримав екстерном іспити за 8 клас гімназії (у XII Ленінградській гімназії).		
5	1914			Імперіалістична війна до 1918 р. Був поручиком піхоти.		
6	1917			Участь у Лютневій революції, Ленінград. Голова полкового к[оміте]ту. Член Ленінградської ради робочих і солдатських депутатів.		
7	1917	III		Іркутськ. Член обл[асного] комітету. Партійна робота. Марксистський гурток.		
8	1917	VI		Фронт. Організатор та керівник марксистських курсів.		
9	1917	XI		Організація червоної гвардії. Братський район.		
10	1918	II		Демобілізація з царської армії. Командир червоногвардійського загону.		
11	1918	X		Організація повстанських загонів. Ком[андир] отрядів. Ком[андир] полка. Голова виконкому тощо.		
12	1919	VIII		Відступ з України. Ком[андир] полка. Організатор повстанських загонів. Тюрма в Польщі.		
13	1920	IX		Секретар Вознес[енського] повітового ком[іте]ту КП(б)У ²⁷ . Член президії окружного виконкому. Зав[ідувач] зем[ельного] відділу. Зав[ідувач] совхозу.		
14	1922	XI		Парт[ійний] пропагандист Зіновієвської округи. Заступник зав[ідувача] Агітпропу ²⁸ ЦК КП(б)У. Зав[ідувач] радянської партійної школи.		
15	1926	X		Аспірант Укр[аїнського] інст[итуту] марксизму ²⁹ . Викладач веч[ірнього] Ком[уністичного] університету, окр[ужних] курсів парт[ійних] робітників, керівник пропагандистської групи ЦК. Викладач (професор II категорії) Комуніверситету ім. Артема, заступник голови Держ[авного] наук[ового] методкомітету НКО ³⁰ УСРР й по час заповнення труд[ового] списку (1930 рік, II).		
16	1929	X		Ком[уністичний] ун[іверсите]т ім. Артема, на посаді професора II категорії.		
17	1931	I	1	Звільнений з посади професора II категорії у зв'язку з переходом до Інституту марксизму.	Наказ з навчальної частини	

Секретар кута: [підпис] Завідувач столу особового складу: [підпис]

Печатка: У.С.Р.Р. Комуністичний університет імені Артема.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 20. Арк. 140–145.

Оригінал. Бланк, рукописні заповнення фіолетовим чорнилом. Підписи — автографи.

²⁵ Станом на 1910 р. — у м. Санкт-Петербурзі, перейменованому в 1914 р. на Петроград (у 1924–1991 рр. — Ленінград).

²⁶ Станом на 1912 р. — тюрма в м. Єлисаветграді (у 1924–1934 рр. — м. Зінов'євськ, нині — м. Кропивницький).

²⁷ Ідеться про партійний комітет у м. Вознесенську (у 1920–1922 рр. — центр Вознесенського повіту Миколаївської губернії).

²⁸ Агітпроп — відділ агітації та пропаганди.

²⁹ Український інститут марксизму (УІМ) — навчальний заклад, що діяв у Харкові у 1923–1927 рр. У 1927 р. перейменованій в Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ).

³⁰ НКО — Народний комісаріат освіти.

№ 2

**Протокол допиту Олександра Бервицького-Варфоломєєва
від 5 червня 1934 р.**

ГПУ УССР

Ф. № 2/заг.

Дело № _____

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1934 г. июня м-ца «5» дня. Уполномоченный _____
Отд. ГПУ УССР _____ допросив ниженазванного гр. _____
в качестве _____, который показал:

1. *Имя, отчество, фамилия* Бервицкий-Варфоломеев Александр Арсеньевич
2. *Возраст, год рождения* 1892
3. *Место рождения и приписки* 1) с. Братское, Братского р-на Одесской обл.; 2) Харьков
4. *Социальное происхождение* отец — крестьянин-бедняк
5. *Сословная принадлежность до революции* крестьянин, *имущественное положение до революции и в настоящий момент* нет
6. *Гражданство* УССР
7. *Образование* высшее
8. *Семейное положение* женат, жена и двое детей
9. *Отношение к воинской повинности* на учете, 10 категория
10. *Профессия* профессор по философии
11. *Место службы и занимаемая должность* Книжная палата³¹, заведующий сектором библиографии
12. *Сведения о судимости и нахождении под следствием* нет
13. *Партийная принадлежность* член КП(б)У с 1907 г., п[артийный] б[илет] № _____
14. *Состоит ли в профсоюзе* Робос с 1907 г.
15. *Точный адрес* Харьков, Пушкинский въезд, 3 кв. 7
16. *Служба в антис[оветских] армиях и учреждениях, и организациях (добровольно или по мобилизации)* нет

Будучи предупрежденным о содержании ст. УК УССР, УПК УССР, по существу дела показал:
До 14-летнего возраста жил с отцом, помогая ему в хозяйстве. После — до 1910 г. — работал батраком, а затем рассыльным кредитного тов[арищества]. В 1911 г. я был арестован приставом за фактич[еское] участие в организации «Политич[еского] Красного креста»³². Через два месяца я был освобожден и вскоре уехал в Ленинград на заработки. Через год я вернулся в свое село и был снова арестован по этому же делу, и просидел до начала империалистической войны. Живя в Ленинграде и работая там на различных работах, экстерничал. Сидя в тюрьме со студентами, я продолжал готовиться и, в результате, осенью 1914 г., по выходе из тюрьмы, я выдержал экзамен на аттестат зрелости.

В 1914 г. я был мобилизован в царскую армию и был отправлен в школу прапорщиков. Закончив школу прапорщиков, был отправлен на фронт. К 1917 г. я имел уже чин поручика.

После февральской революции, примерно в марте 1917 г., был отправлен в Иркутск³³, [в] воинскую часть. В Иркутске в мае 1917 г. вступил в компартию.

В июне 1917 г. был отправлен на фронт, где пробыл до демобилизации в начале 1918 г., после чего уехал к себе в село. В 1918 и 1919 гг., работая в районах Зиновьевска и Вознесенска, уча-

³¹ Книжкова палата — державна установа, створена в 1922 р. у підпорядкуванні НКО УСРР для обліку та аналізу друкованої продукції.

³² Організації допомоги політ'в'язням та їхнім родинам, що діяли в Російській імперії (а згодом — у СРСР) під назвою «Політичний Червоний хрест», часто залучали до своєї діяльності революційну чи опозиційно налаштовану молодь.

³³ Иркутськ — місто у Східному Сибіру, нині — адміністративний центр Иркутської області Російської Федерації (далі — РФ).

ствовал в организации партизанских отрядов. Мною же был организован 3-й Братский полк, которым я командовал. В Красной армии был до 1920 г .

В 1920 г. был секретарем Вознесенского уездного парт[ийного] комитета, работал в Вознесенске и уезде до 1923 г. В 1921 г. комиссией по чистке был исключен из партии с мотивировкой: «как быв[ший] офицер». ЦКК³⁴ был восстановлен. С 1923 по 1926 г. работал в Зиновьевске на различной пропагандистской работе.

В 1926 г. был командирован на философский отдел в УИМЛ. Закончил философский отдел в 1930 г. и там же остался научным работником. В УИМЛе — ВУАМЛИНе работал до апреля 1934 г., после этого работал в Книжной палате до дня ареста³⁵.

Записано правильно с моих слов.

[Підпис: Бервицький]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 7. Арк. 268–268 зв. Оригінал. Бланк. Рукопис фіолетовим чорнилом.
Підпис — автограф.

№ 3

3 протоколу додаткового допиту Олександра Бервицького-Варфоломєєва від 9 жовтня 1934 р.

ПРОТОКОЛ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ДОПРОСА обвиняемого Бервицкого-Варфоломеева Александра Арсеньевича от 9 октября 1934 г.

Вопрос: В каком точно селе Братского района вы родились?

Ответ: Отец происходит из крестьян с. Ивановки, Братского района³⁶, находящегося в 7–8 верстах от с. Братское; я же родился и жил все время в с. Братском, того же района Одесской области.

<...>

Вопрос: Вспомните точно, когда и за что вас арестовали при царизме.

Ответ: Я был первый раз арестован приставом становым с. Братского в 1912 г. по обвинению в добытии паспортных бланков. Просидел я около 4 месяцев под стражей, в том же с. Братском. Следствием дело о добытии мною паспортных бланков было доказано. Меня освободили, а дело следствием продолжалось.

Бланки паспортов я добывал для политической организации Красного креста... <...> Вся местная организация политического Красного креста была связана с Зиновьевском организацией, которая фактически руководила организацией в с. Братском. Я лично был связан с Сокуром Иваном, по поручению которого я добывал чистые паспортные бланки. Членом какой-либо политической партии я в то время не состоял.

Второй раз я был арестован в 1913 г. по этому же делу и судился в г. Зиновьевске выездной сессией Одесской судебной палаты, которая меня осудила к 8 месяцам тюремного заключения. Отбывал я наказание в Зиновьевской тюрьме.

Вопрос: Работали ли вы в с. Братском счетным работником и где?

Ответ: Насколько я помню, в 1911 г. я работал рассыльным в братском банке. Бухгалтером и счетоводом я в этом банке не был, исполнял канцелярские обязанности по поручениям.

<...>

Вопрос: Чем точно занимался ваш отец в разные периоды его жизни?

Ответ: Отец после своей военной службы примерно до 1907–1908 гг. занимался торговлей в селе. Имел лавку разной сельской бакалеи. С 1907–1908 гг. он занимался сельским хозяйством, имел надел в 4,5 десятин земли.

³⁴ ЦКК — йдеться про Центральну контрольную комісію ЦК КП(б)У.

³⁵ О. Бервицького було заарештовано 2 липня 1934 р. у Харкові й етаповано до Києва. З 5 липня 1934 р. його утримували у спецкорпусі ДПУ Лук'янівської тюрми.

³⁶ Нині — у складі Братської територіальної громади Воскресенського району Миколаївської області.

<...>

Вопрос: Состоял ли ваш отец членом черносотенно-монархической местной организации?

Ответ: Я не знаю, чтобы мой отец состоял членом черносотенно-монархической организации в нашем селе Братском. Допускаю, что после отъезда из села, из дому, отца могли привлечь в эту организацию.

Вопрос: Состояли ли вы или привлекались ли вы для работы в местной черносотенной организации с. Братское в период революции 1905 г. и после таковой?

Ответ: Отрицаю и заявляю, что я не состоял и не привлекался для работы черносотенно-монархической организации с. Братское. <...>

В тот период в 1906 г. я был задержан стражником и приведен к приставу с. Братское по подозрению, что я звонил в набат во время крестьянского восстания. <...> Был я задержан и просидел 2 часа. Пристав меня вызвал, спросил, звонил ли я в набат, я отрицал и в тот же день был освобожден.

Протокол написан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь.

Бервицкий

Допросил: уполномоченный СПО УГБ НКВД УССР /Грозный/

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 7. Арк. 278–283.

Оригінал. Рукопис фіолетовим чорнилом. Підписи — автограф.

№ 4

Запит на отримання довідки про судимість Олександра Бервицького-Варфоломєєва. 1954 р.

Секретно

КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

<...>

Исполнитель Шмаков

ТРЕБОВАНИЕ

На проверку в Центральную оперативно-справочную картотеку I спецотдела МВД СССР.

Просьба проверить и выдать справку:

1. *Фамилия* Бервицкий (Варфоломеев)
2. *Имя и отчество* Александр Арсентьевич
3. *Год рождения* 1892
4. *Место рождения* Одесская обл.
5. *Адрес* —
6. *Место работы и должность* осужд[енный]
7. *Какая нужна справка* полная о судимости
8. *Для чего нужна справка* запрос зам[естителя] нач[альника] отд[ельного] сектора

Начальник _____ отделения

[Підпис] (Бахирев)

(звание, фамилия, роспись)

[Штамп: 7 сентября 1954] № 406841

Справка о результатах проверки: Варфоломеев арестован в 1934 г. НКВД УССР как троцкист. Осужден О[собым] С[овещанием] 1.IV.35 г. на 5 лет ИТЛ, приговором В[ерховной] колл[егии] В[ерховного] С[уда] СССР 8/III/37 г. к в[ысшей] м[ере] н[аказания].

Арх[ивно]-следст[венное] дело № 235386/о в УАО КГБ.

2) Осужд[ен] В[ерховной] колл[егией] В[ерховного] С[уда] СССР 8/III/37 г. по ст. 54-8-11 УК УССР к в[ысшей] м[ере] н[аказания] с конф[искацией] имущества. Приговор исполнен 8/III/37 г. Арх[ивно]-следст[венное] дело № П 414638 в УАО КГБ.

[Штамп: Зам[еститель] начальника отделения 2 сектора I спецотдела]

[Підпис] (Агишева)

[Штамп: 8 сентября 1954 г.]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 21. Арк. 72–72 зв.

Оригінал. Бланк. Заповнення фіолетовим чорнилом. Підписи — автографи.

Додаток 3

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ЮРІЯ ВОЛЬНОВА**№ 1****Анкета обвинуваченого Юрія Вольнова від 2 березня 1935 р.**

НКВД УССР

Ф. № 20/УСО

Сектор _____ За дачу ложных сведений
2/III–1935 обвиняемый несет ответственность.**АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО**

1. *Фамилия* Вольнов
2. *Имя и отчество* Юрий Симонович
3. *Год рождения* 1908
4. *Место рождения* г. Николаев
5. *Адрес* г. Харьков ул. Либкнехта 82, кв. 6
6. *Профессия* педагог
7. *Профсоюзная принадлежность* член союза Робос
8. *Место службы или род занятий в последнее время — безработный, до этого — руководитель кафедры диалектич[еского] материализма ИКП*
9. *Социальное положение* служащий
10. *Социальное и политическое прошлое* служащий
11. *Гражданство и национальность* УССР, украинец
12. *Образование* высшее
13. *Партийность* б[ывший] чл[ен] КП(б)У с 1927 г.
14. *Категория воинского учета* допризывник
15. *Имущественное положение* ---
16. *Состояние здоровья* здоров
17. *Сведения о прежних судимостях и нахождении под следствием* нет
18. *Члены семьи (степень родства, место службы и должность или род занятий и адрес) — перечисляются: отец, мать, сестры, братья, сыновья и дочери*
Сестра — Антонина Вольнова, дом[ашняя] хозяйка, прожив[ает] в г. Армавире³⁷, брат — Симон Симонович Подопригора, работал в Ленинграде на заводе им. Кирова техником.
Жена — Таиса Марковна Стрелко, секретарь облсекции научных работников в Харькове.

Подпись обвиняемого: Вольнов

1. *Особые внешние приметы обвиняемого* _____
2. *Ст. ст. обвинения* 54 II УК УССР
3. *Особые замечания* _____

Подпись лица, снявшего анкету: [Підпис нерозбірливо]ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 1. Арк. 83–83 зв. Оригінал. Бланк.
Заповнення чорними чорнилами — від руки. Підписи — автографи.**№ 2****3 протоколу допиту Юрія Вольнова від 21 лютого 1935 р.****ПРОТОКОЛ ДОПРОСА**обвиняемого Вольнова Юрия Симоновича
от 21 февраля 1935 г.**В[опрос]:** Расскажите коротко вашу автобиографию.**Отв[ет]:** Родился я в 1908 г. в г. Николаеве. Отец был служащим в «Русском обществе пароходства и торговли»³⁸. Фамилия отца была Подопригора. Отец умер в 1915 г., и я остался на³⁷ Нині — Краснодарського краю РФ.³⁸ «Російське товариство пароплавства і торгівлі» (1856–1917) — судоплавна компанія зі штаб-квартирою у Санкт-Петербурзі та Одесі, що займалася торговельним пароплавством у басейні Чорного моря.

иждивении матери, которая занималась шитьем. В 1917 г. я поступил в высше-начальное училище³⁹. В 1918 г. я был принят в 1-ю Николаевскую гимназию. В гимназии я пробыл 1 ½ года. В начале 1920 г. я продолжил учебу в труд[овой] школе⁴⁰, летом работая на селе у кулака Рынченко. В 1921 г. я после смерти матери перешел на иждивение мужа сестры Вольнова, который был в Николаеве на парт[ийной] работе. Весной 1922 г. я переехал в б[ывший] Елизаветград, ныне — г. Кирово⁴¹, куда раньше был переведен муж моей сестры. В январе 1923 г. ячейкой Упартшколы⁴² в Кирово я был принят в комсомол. Один год (1922/1923) учился там же в труд[овой] школе. В конце 1923 г. я поступил на работу в типографию в качестве ученика-печатника. В типографии я работал до ноября 1925 г. Там же я выполнял ряд комсомольских нагрузок. В августе 1925 г. в типографии я поступил в кандидаты в КП(б)У. В ноябре 1925 г. комсомолом я был командирован на учебу на факультет политпросвета⁴³ в г. Харькове. Он был в составе ИНО⁴⁴. Занимался я там до 1929 г. (весна). В 1927 г. в ИНО я был переведен в члены КП(б)У. После окончания ИНО я был выдвинут на научную работу, в сектор методологии кафедры истории европейской культуры⁴⁵. На этой кафедре я был год и в результате реорганизации кафедры я, в числе ряда лиц, был переведен в 1930 г. на второй курс И[нститу]та марксизма⁴⁶ на философский отдел. В УИМЛе я учился два года (до 1932 г.). В конце 1932 г., после окончания УИМЛа, преобразовавшегося в ИКП, я был переведен преподавателем ИКП и научным сотрудником ВУАМЛИНа. В 1933 г. я в течении 9 месяцев (с января по сентябрь) находился на селе уполномоченным обкома и секретарем ячейки колхоза с. В[еликой] Мочулки Тепликского р[айо]на Винницкой области⁴⁷. В августе 1933 г. я был назначен зам[естителем] директора ИКП философий. К исполнению обязанностей я приступил 15 сентября 1933 г. На этой работе я пробыл до 1 ноября 1934 г. После исключения из партии в декабре 1934 г. до дня ареста я нигде не работал.

В[опрос]: Когда вы изменили свою фамилию с Подопригоры на Вольнова?

Отв[ет]: В конце 1921 г. Изменил я фамилию потому, что перешел на иждивение мужа сестры, фамилия коего была также Вольнов.

В[опрос]: Когда и кто вас исключил из партии?

Отв[ет]: Меня из партии исключил парт[ийный] комитет ИКП. Подтвердил мое исключение Киевский гор[одской] ком[итет] КП(б)У. Парт[ийный] билет я сдал в уч[етно]- стат[истический] отдел Харьковского горкома.

Протокол мною лично прочитан. Записанное верно.

[Підпис: Вольнов]

Допросил: оперупол[номоченный] СПО [Підпис: нерозбірливо]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 2. Арк. 94–95. Оригінал. Рукопис. Підписи — автографи.

³⁹ Див. прим. 2 до додатка 1.

⁴⁰ У радянській системі освіти 1920–1930-х рр. термін «трудова школа» позначав початкову й неповну середню школу (т. зв. семирічку).

⁴¹ Нині — м. Кропивницький, адміністративний центр Кіровоградської області.

⁴² Упартшкола — повітова (рос. уездная) партійна школа. Повітові партійні школи в радянській Україні — навчальні заклади КП(б)У, що мали за мету прискорену підготовку партійно-пропагандистських кадрів, переважно для села.

⁴³ Политпросвет (рос.) — політична освіта (просвіта).

⁴⁴ ИНО (рос.) — інститут народної освіти. Йдеться про Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (ХІНО) — вищий навчальний заклад, що діяв у 1921–1930 рр. (постав у процесі реорганізації історико-філологічного і фізико-математичного факультетів Харківського університету). Факультет політичної освіти, на якому Ю. Вольнов навчався у 1925–1929 рр., було відкрито у ХІНО восени 1925 р. з метою підготовки фахівців широкого профілю у сфері політосвіти.

⁴⁵ Йдеться про науково-дослідну кафедру історії європейської культури, що діяла при ХІНО у 1921–1930 рр.

⁴⁶ Йдеться про Український інститут марксизму-ленінізму, невдовзі реорганізований у ВУАМЛІН.

⁴⁷ Велика Мочулка — нині село у Гайсинському районі Вінницької області.

№ 3

Постанова про виключення Юрія Вольнова з КП(б)У від 29 грудня 1934 р.Цілком таємно
Пролетарі всіх країн, єднайтеся!КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ
Київський міський комітет

№ 53-11

1.I.1935 р.

Кому Вольнову

В И Т Я Г

з протоколу № _____ засідання бюро
Київського міськпарткому КП(б)У від 29.XII.1934 р.

СЛУХАЛИ:

11. Справа про виключення з лав КП(б)У ВОЛЬНОВА (парторганізація ІЧП).ВОЛЬНОВ Г. С.⁴⁸, 1908 р. народження, українець, робітник, член партії з грудня 1927 р., партквиток № 1139218, вчився в гімназії, закінчив Інститут народної освіти, з 1930 по 1933 р. — аспірант УІМЛ, з 1933 р. — науковий робітник ІЧП філософії та пом[ічник] директора по учбовій частині.Постановою Парткомітету ІЧП з 23.XII.34 р. ВОЛЬНОВА з лав КП(б)У виключено за участь в антипартійній групіровці, що викрита на філософському фронті, яка намагалася стримувати боротьбу партії проти рештків контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів, за підтримку контрреволюціонера-троцькіста БЕРВИЦЬКОГО⁴⁹, за притягування до роботи націоналістів СТЕПОВОГО⁵⁰ та ЮРИНЦЯ, за те, що до останнього часу не став на шлях допомоги партії по викриттю рештків контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів.

/т. ЯКОВЛЕВ, АЛЕКСЕЄВ/.

1. Затвердити постанову парткомітету ІЧП від 23.XII.1934 р. ВОЛЬНОВА з лав КП(б)У
в и к л ю ч и т и.2. У зв'язку з від'їздом ВОЛЬНОВА до Харкова просити Харківський міськом КП(б)У віді-
брати у ВОЛЬНОВА партквиток та переслати його до Київського міськпарткому.

СЕКРЕТАР КМПК [Підпис] /АЛЕКСЕЄВ/

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 1. Арк. 84. Оригінал. Бланк. Машинопис. Підпис — автограф.

№ 4

**Вирок щодо Юрія Вольнова у справі контрреволюційної троцькістської організації
у ВУАМЛІН від 19 серпня 1935 р.**ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРЕ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
от «19» августа 1935 г.

С Л У Ш А Л И	П О С Т А Н О В И Л И
98. Дело № 17818 об ВОЛЬНОВЕ Юрии Симоновиче, 1908 г. р., б[ывшем] чл[ене] КП(б)У.	ВОЛЬНОВА Юрия Симоновича за к[онтр]р[еволюционную] троцк[истскую] деятельность заключить в исправтрудлагерь, сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 14.II.35 г. Дело сдать в архив.

Отв. секретарь Особого совещания [Підпис: нерозбірливо]

[Печатка: Народный комиссариат внутренних дел СССР]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 2. Арк. 272. Оригінал. Бланк. Машинопис. Підпис — автограф.

⁴⁸ У деяких документах і публікаціях ім'я Вольнова Юрій передається через прямий відповідник — Георгій.⁴⁹ Підкреслено червоним олівцем.⁵⁰ Ідеться про відомого українського радянського філософа і літератора 1920–1930-х рр. Тодося Степового (Феодосія Кириловича Діденка) (1899–1941), викладача і колегу Ю. Вольнова по Інституту червоної професури філософії ВУАМЛІН, першого заступника директора Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН у 1931–1934 рр. У лютому 1934 р. Тодося Степовий був затаврований як український буржуазний націоналіст, виключений з КП(б)У та звільнений із посад. Репресований у 1940 р. У 1941 р. засуджений до вищої міри покарання.

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ РУВИМА ЛЕВІКА

№ 1

Анкета обвинуваченого Рувима Левіка. Листопад 1934 р.

ГПУ УССР

Ф. № 20/УСО

Рай(гор)отделения _____

« ____ » _____ 193 ____ г. За дачу ложных сведений обвиняемый несет уголовную ответственность

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

1. *Фамилия* Левик
2. *Имя и отчество* Рувим Самойлович
3. *Год рождения* 1889
4. *Место рождения* м. Ходоров б[ывшего] Каневского уезда Киевской губернии
5. *Адрес* г. Киев, ул. Короленко, 58
6. *Профессия* науч[ный] работник.
7. *Профсоюзная принадлежность* член союза Робос
8. *Место службы и должность или род занятий* ректор Киевского госуд[арственного] университета
9. *Социальное положение* служащий
10. *Социальное и политическое прошлое* б[ывший] член РСДРП⁵¹ (меньшевикова) с 1911 г. по 1918 г. В 1919 г. — член РСРПИ⁵²
11. *Гражданство и национальность* УССР, еврей
12. *Образование* высшее
13. *Партийность* б[ывший] чл[ен] КП(б)У с 1919 г.
14. *Категория воинского учета* снят с учета
15. *Имущественное положение* ---
16. *Состояние здоровья* миокардит сердца, склероз аорты
17. *Сведения о прежних судимостях и нахождениях под следствием* нет
18. *Члены семьи (степень родства, место службы и должность или род занятий и адрес) — перечисляются: отец, мать, сестры, братья, сыновья и дочери*
Отец — Самуил Борисович, иждивенец; мать — Хая Борисовна, иждивенка; сестра — Инна Самойловна, инструктор Харьковского обкома; брат — Исхак Самойлович, проживает в Бельгии, служащий; жена — Евгения Григорьевна, культработник Киевского областного совета, дочь — Лия Рувимовна, 17 лет, учащаяся; сын — Юрий, 13 лет, ученик.

Подпись обвиняемого: Р. ЛевикЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 4. Арк. 174. Оригінал. Бланк.
Заповнення чорними чорнилами — від руки. Підпис — автограф.

№ 2

Автобіографія Рувима Левіка. 27 листопада 1934 р.

Автобиография Левика Рувима Самойловича

Родился я в 1889 г. в местечке Ходоров, быв[шего] Каневского уезда⁵³. Отец — служащий, гл[авным] образом, служил на мельницах бухгалтером, а потом управляющим. Был короткий

⁵¹ РСДРП — Російська соціал-демократична робітничка партія, марксистська політична партія, заснована у 1898 році. У 1903 р. розкололася на фракції більшовиків та меншовиків.

⁵² Ідеться про Російську соціалістичну робочу партію інтернаціоналістів (рос. РСРПИ), що утворилася в 1919 р. У грудні того ж року з'єдналася з Російською комуністичною партією більшовиків (РКП(б)).

⁵³ Зараз — село Ходорів Обухівського району Київської області.

промежуток времени, кажется, в 1919 или в 1920 г., когда он вместе с другим служащим той же мельницы имел склад дров, гл[авным] образом, на средства компаньона. Мать — домашняя хозяйка. Брат окончил коммерческое училище, в 1913 г. поехал в Бельгию с целью получить там высшее техническое образование. В 1922 г. приезжал в Киев, но пробыл короткое время, работал в Наркомтруде⁵⁴; потом он снова уехал в Бельгию, мотивируя тем, что при сокращении штатов он меньше других имеет право на оставление, т. к. остальные служащие все с гораздо большим стажем. И он уехал обратно. Политически он был всегда индифферентен, участия в политической работе не принимал; писал несколько раз о желании вернуться в СССР. Сестра — член партии, не помню с какого года, работала в профсоюзах, органах Наркомтруда; в настоящее время — инструктор торгового сектора Харьковского облпарткома, она в свое время (не помню, с какого года) училась в гимназии, а потом, кажется, совмещая с работой основной, в Институте народного хозяйства.

Я в детские годы учился в еврейском хедере⁵⁵. [В] 10 лет я поехал в Киев (из Степанец⁵⁶, где мы тогда жили). Там поступил в торговую школу. По окончании торговой школы я перешел в коммерческое училище, которое окончил в 1907 г. В коммерческом училище я уже стал участвовать в кружках. Уроками стал заниматься еще в 5–6 классе коммерческого училища. Но продолжал жить вместе с родителями и всей семьей. В 1907–1908 г. я поступил в Киевский политехнический институт⁵⁷. Там я вступил в с[оциал]-д[емократическую] студенческую фракцию. В 1911 г. я начал работать в городской организации РСДРП, был меньшевиком-партийцем. В 1912, 13, 14 гг. подвергался неоднократным обыскам и арестам. Последний арест в Киеве был в марте 1914 г. и закончился высылкой в Нарымский край⁵⁸, где я пробыл вместе с женой до февраля 1917 г. Я был взят из ссылки в солдаты и работал в полковом комитете и совете солдатских депутатов.

В августе 1915 г. я поехал вместе со всем полком на фронт. Работал недолгое время в саперных частях, а вообще занимался партийно-политической работой. Я тогда был меньшевиком. Там начался мой переход на «интернационалистические» позиции в меньшевистском значении. Там я оставался до ноября-декабря 1917 г. и поехал по состоянию здоровья к родным, у которых тогда жила жена, пробыв там некоторое время, по состоянию здоровья был освобожден в Киеве из армии. Оставался в течении 1918 г. в Киеве фактически вне партийно-политической работы. Продолжал учиться в КПИ после перерыва, вызванного ссылкой. В 1919 г. я начал работать в профсоюзах в Киеве, будучи еще меньшевиком. В середине 1919 г. я вступил в киевскую организацию РСРПИ (интернационалисты, изв[естные] под назв[анием] «группы Лозовского»⁵⁹). В сентябре 1919 г. уезжал на одном из последних пароходов (в Новозыбкове⁶⁰ получил назначение). Поехал я еще интернационалистом, будучи мобилизован киевской организацией РСРПИ. В Новозыбкове получил назначение завагитпунктом. После этого работал еще в Гомеле⁶¹ завагитпунктом. По болезни получил отпуск домой, это уже было в конце декабря или начале января 1919 г. Болел тогда сыпняком⁶². Был освобожден от работы в агитпункте. Остался в Киеве. Уже тогда состоялось вхождение РСРПИ, конечно с персональным подходом, в ВКП(б), я был в Киевск[ой] орг[анизации] принят в КП(б)У с зачисл[ением] стажа с июня 1919 г. Был на профсоюзной, партийной и научной работе.

27/XI.34 г. [Підпис] Р. Левік

⁵⁴ Идетсья про Народний комісаріат праці УСРР, державний орган, що у 1920-х рр. відповідав за регулювання трудових відносин, працевлаштування, охорону праці та соціальне страхування.

⁵⁵ Хедер — традиційна початкова єврейська релігійна школа для хлопчиків, де навчали читання, письма, івриту та основ Тори.

⁵⁶ Идетсья про с. Степанці на Канівщині — нині Черкаського району Черкаської області.

⁵⁷ Нині — Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (КПІ ім. Ігоря Сікорського).

⁵⁸ Наримський край — місцина в Західному Сибіру, північна частина Томського повіту Російської імперії.

⁵⁹ Идетсья про групу соціал-демократів на чолі з Соломоном Абрамовичем Лозовським (1878–1952), що була ініціатором створення Російської соціалістичної робочої партії інтернаціоналістів.

⁶⁰ Новозыбков — на той час місто в Гомельській губернії РСФСР, нині — у Брянській області РФ.

⁶¹ Місто Гомель — у 1919–1926 рр. адміністративний центр Гомельської губернії РСФСР, з грудня 1926 р. — у складі радянської Білорусі, нині — центр Гомельської області Білорусі.

⁶² Сипняк — висипний тиф, гостре інфекційне захворювання.

Во время поляков⁶³ работал, уехал на одном из последних пароходов, в Днепропетровске⁶⁴, по предложению южбюро ВЦСПС⁶⁵. После освобождения Киева от поляков я по предложению же южбюро ВЦСПС поехал опять в Киев для работы в профсоюзах.

[Підпис] Р. Левік

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 8. Арк. 164–164 зв. Оригінал. Рукопис. Підписи — автографи.

№ 3

Акт обстеження психічного стану Рувима Левіка від 25 січня 1935 р.

Акт исследования психического состояния гр[ажданина] Левика Р. С.

Согласно предложению НКВД УССР мною был освидетельствован гр[ажданин] Левик Р. С., причем было обнаружено следующее. Левик находится в полном сознании, хорошо ориентируется во времени, месте и окружающем; способен критически оценить свои поступки; так, например, хорошо понимает, что его поведение в камере раздражает сокамерников и ухудшает его физическое состояние, когда он, например, отказывается принять передачу или нерегулярно ест пищу.

Наряду с этим у Левика со стороны психики наблюдается повышенная раздражительность, состояние некоторой растерянности, расстройство внимания, аффективная неуравновешенность. Однако наличия выраженной психической болезни у Левика не было констатировано.

Со стороны физического состояния у Левика отмечается некоторое исхудание, малокровие.

Учитывая изложенные выше данные как физического, так и психического состояния Левика, считал бы целесообразным поместить его на некоторое время в больницу ДПЗ⁶⁶, предполагая, что в больничных условиях, применяя лекарственное лечение, ванны, удалось бы ликвидировать имеющиеся у него в настоящее время болезненные явления.

Врач-психиатр ДПЗ [підпис нерозбірливо]

[Печатка: ГПУ УССР. Киевский областной отдел]

25.I.1935 г.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 4. Арк. 176–176 зв.

Оригінал. Рукопис. Підпис — автограф. Підкреслення — олівцем.

4

З матеріалів перегляду архівно-слідчої справи щодо обвинувачення Рувима Левіка. 2 лютого 1955 р.

Сов[ершенно] секретно

О Б З О Р

по архивно-следственному делу № П–414660 по обвинению Левика Р. С

Левик Рувим Самойлович, 1889 года рождения, уроженец м. Ходорова, Киевской области, еврей, гражданин СССР, бывший член ВКП(б), с высшим образованием, работал ректором Киевского

госунiversитета, проживал в г. Киеве, по Дианисовскому переулку, д. 15

Арестован УГБ НКВД УССР 5 ноября 1934 г. и за активную троцкистскую деятельность по постановлению Особого Совещания при НКВД СССР от 1 апреля 1935 года заключен в ИТЛ сроком на 5 лет.

⁶³ Ідеться про період тимчасової окупації Києва польськими військами навесні — влітку 1920 р.

⁶⁴ Нині — м. Дніпро.

⁶⁵ Южбюро ВЦСПС (рос.) — Південне бюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок.

⁶⁶ ДПЗ (рос.) — будинок попереднього ув'язнення. Ідеться про лікарню київської Лук'янівської тюрми, у спецкорпусі якої утримували Р. Левіка.

Ввиду того, что ЛЕВИК на следствии в 1934–1935 гг. скрыл ряд фактов проводимой им анти-советской деятельности, что в дальнейшем было установлено органами НКВД, 25 января 1937 г. против него снова было возбуждено уголовное преследование и он был привлечен к следствию.

На следствии в 1937 г. ЛЕВИК в предъявленном ему обвинении виновным себя не признал и показал, что ни в каких контрреволюционных организациях он не состоял и никакой преступной деятельности не проводил. Показания, данные им на допросах в 1934–1935 гг., являются ложными.

<...>

9 марта 1937 г. Военной коллегией Верховного суда СССР ЛЕВИК ... был осужден по ст. ст. 54-8 и 54-11 УК УССР к в[ысшей] м[ере] н[аказания], приговор приведен в исполнение.

В судебном заседании ЛЕВИК показал, что до 1918 г. являлся участником меньшевистской организации.

Свое участие в троцкистской организации ЛЕВИК отрицал.

Следователь следуправления КГБ
при Совете Министров УССР,
старший лейтенант [Підпис] /Серкин/

2 февраля 1955 г.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 12. Арк. 41–42. Оригінал. Машинопис.
Підкреслення — коричневим оцівцем. Підпис — автограф.

№ 5

Звернення Євгенії Левік, дружини Рувіма Левіка, до Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1956 р.

КОПИЯ

В Комитет партийного контроля

Изучение материалов XX съезда КПСС⁶⁷, статей, помещенных в газетах и журналах, и доклад товарища Н. С. Хрущева⁶⁸, с которым познакомили учителей на районном совещании 2 апреля⁶⁹, дают мне основание обратиться в Комитет партийного контроля с просьбой ознакомиться с делом моего мужа и моим и установит истину.

5 ноября 1934 г. муж мой, Левик Рувим Самойлович, в то время — ректор Киевского государственного университета, был арестован. После длительного пребывания в тюрьме был выслан в Северный край, в Чибью⁷⁰. В 1937 г. он был снова привезен в Киев, откуда, по словам работников НКВД, отправлен в Москву. С тех пор никаких сведений о нем я не имею. В чем его обвиняли, судили ли его, ничего об этом мне не известно.

Левик Р. С. родился в 1889 г. в семье служащего. В 1908 г. поступил в Киевский политехнический институт. С 1911 г. работал в Киевской городской организации РСДРП, сначала пропагандистом, а потом членом комитета — районного и городского. В Киевской организации тогда работали вместе большевики и меньшевики-партийцы; он был меньшевиком-партийцем. В 1914 г. был арестован и выслан в Нарымский край. В феврале 1917 г. был взят из ссылки в царскую армию, где сразу же связался с военной организацией. После февральской революции работал в полковом комитете и в совете солдатских депутатов в г. Томске⁷¹.

⁶⁷ XX з'їзд КПРС відбувся у Москві 14–25 лютого 1956 р.

⁶⁸ Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) — радянський партійний і державний діяч, перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр. Ідеться про виголошену ним на закритому засіданні делегатів XX з'їзду КПРС доповідь «Про культ особи та його наслідки», що містила викриття сталінського режиму та його злочинів і порушувала питання реабілітації жертв незаконних репресій часів сталінізму.

⁶⁹ За рішенням XX з'їзду КПРС доповідь Н. Хрущова була поширена в партійних і комсомольських осередках, а також серед деяких категорій безпартійних. Офіційне оприлюднення тексту доповіді відбулося лише в 1989 р.

⁷⁰ Засноване у 1939 р. селище Чиб'ю з 1943 р. є містом Ухтою (нині — у складі Республіки Комі, РФ).

⁷¹ Томськ — місто в Західному Сибіру, нині — адміністративний центр Томської області РФ.

С полком был в августе отправлен на западный фронт. В ноябре был по болезни (сыпной тиф и осложнения) освобожден от армии. Конец 1917 г. и 1918 г. провел сначала в Браилове (бывшей Подольской губернии)⁷², где работал его отец, а потом в Киеве. В то время он фактически порвал с меньшевиками, но вместе с тем отошел от политической жизни. В конце 1918 г. связался с партией интернационалистов.

С 1919 г. работает, будучи интернационалистом, в Киевском губпрофсовете⁷³. В начале 1920 г., когда партия интернационалистов влилась в коммунистическую партию, он был принят в партию с зачетом стажа с июня 1919 года. С начала 1920 г. работал в Киеве в партийной комиссии по работе в профсоюзах, которая имела тогда своей задачей изгнание меньшевиков из профсоюзов. В 1920–21 г. работал в Киевском губпрофсовете зав[едующим] орготделом.

Во время польской оккупации — в г. Екатеринославле⁷⁴, в губпрофсовете. После освобождения Киева его снова возвращают в Киев для работы в губпрофсовете.

В 1922 г. Левик получает командировку для окончания Политехнического института. С 1923 г. работал зав[едующим] агитпропом⁷⁵ Киевского обкома, потом зав[едующим] оргинстром⁷⁶ и далее снова зав[едующим] агитпропом Киевского окружкома до 1928 г. С 1926 г. совмещал с заведованием Киевской кафедрой марксизма-ленинизма при Всеукраинской академии наук⁷⁷. С 1928 г. (сентября) работал в агитпропе ЦК партии Украины заместителем заведующего. С марта 1930 г. — заместителем директора Украинского института марксизма-ленинизма, потом вице-президентом ВУАМЛИНа (Всеукраинской ассоциации марксистско-ленинских научно-исследовательских институтов), директором Института философии⁷⁸.

После переезда правительства в Киев был назначен ректором столичного университета⁷⁹.

Вот те краткие сведения, которые я могу сообщить о муже. Могу еще добавить, что в Киевском обкоме он работал при первом секретаре Постышеве П. П.⁸⁰ Был и такой период, когда в Киевском обкоме (или окружкоме, не помню точно) Левик работал зав[едующим] агитпропом, а Н. С. Хрущев — зав[едующим] оргинстром⁸¹. В ЦК КП(б)У в Харькове он начал работать при Л. М. Кагановиче⁸².

Сейчас его, по всей вероятности, уже и нет в живых. Но его честное имя должно быть восстановлено, если он ни в чем не повинен. Я считаю своим моральным долгом просить ознакомиться с его делом и установить истину.

В связи с арестом мужа по той, якобы, причине, что я не помогаю его разоблачать, меня в 1935 г. Киевский обком исключил из партии, а в июле 1937 г. вместе с двумя детьми выслали в административном порядке, как и многих других тысяч семей, в Челябинскую (ныне — Курганскую) область, в тогда рабочий поселок, ныне — г. Петухово.

Я была членом партии с 1920 г.

Родилась я в г. Александровске Екатер[инославской] губ., ныне — г. Запорожье, в 1890 г. в семье мелкого служащего (приказчик на лесном складе).

Моя девичья фамилия — Кравцова. Семья наша в большей своей части рабочая. Братья мои неоднократно подвергались арестам. 14 декабря (по старому стилю) 1905 г. во время восста-

⁷² Мистечко Браїлів нині є селищем Жмеринського району Вінницької області.

⁷³ Губпрофсовет (рос.) — губерньска рада професійних спілок.

⁷⁴ Нині — м. Дніпро.

⁷⁵ Див. прим. 23.

⁷⁶ Оргинстр (рос.) — організаційно-інструкторський відділ.

⁷⁷ Ідеться про науково-дослідну кафедру марксизму-ленінізму, що діяла при Всеукраїнській академії наук у 1926–1930 рр.

⁷⁸ Р. С. Левік очолював Інститут філософії та природознавства ВУАМЛІН у вересні 1931 р. Одночасно був віцепрезидентом ВУАМЛІН.

⁷⁹ Р. С. Левік обіймав посаду ректора Київського державного університету з серпня 1934 р. — до моменту арешту 5 листопада того ж року.

⁸⁰ Постышев Павло Петрович (1887–1939) — радянський партійний і державний діяч. Посаду першого секретаря Київського обкому ВКП(б) обіймав у червні 1934 — січні 1937 рр.

⁸¹ Ідеться про роботу в Київському окружному комітеті ВКП(б), де М. Хрущов обіймав посаду завідувача організаційно-інструкторського відділу в 1928–1929 рр.

⁸² Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) — радянський партійний і державний діяч, генеральний секретар ЦК КП(б)У у квітні 1925 — липні 1928 рр.

нія⁸³ погіб брат Яков Кравцов, другої — Арон — тоді ж був ранений і після лікування в тюрмі був сосланий, бежав із ссылки і безслідно пропав. В 1917 г. там же (в Александровске) погіб самий молодший брат Моисей Кравцов, активний партійний працівник. Погіб в боротьбі з махновцями.

В 1908 г. я завершила гімназію, даючи уроки і заробляючи на «правоучення»⁸⁴. Уїхала в Одесу на Вищіє жіночі курси⁸⁵. Оттуда за участь в студентському революційному русі була виключена. Возновила учебу в Києві. Не будучи офіційно членом партії, виконувала відповідальні поручення, багато з них давалися Євгенією Бош⁸⁶ (партійна кличка «Нина Павловна»). В 1914 г. уїхала уже тоді ж до чоловіка, Левику Р. С., в ссылку. Вернулася після фебруарської революції. С 1918 г. по 1925 г. працювала в губернських профсоюзах Києва, в 1925–1928 г. — на партійній роботі в Ленінському районному комітеті партії г. Києва, [була] членом бюро РПК⁸⁷, зав[едуючої] жінотделом⁸⁸. С 1928 по 1931 г., в зв'язі з переїздом в Харків, працювала во Всеукраїнських профсоюзах. С 1931–1933 гг. — в Наркомздраве⁸⁹ України зав[едуючої] сектором Охматдета⁹⁰. В 1934 г. до переїзду знову в Київ — інструктором районного комітету партії (Дзержинського району г. Харків).

В течение п'ятнадцятилітнього перебування в партії працювала там, куди мене партія посылала.

Здесь, в Петухова, я с 1938 г. непрерывно нахожусь на педагогической работе — учителем русского языка в 5–7 кл[ассах] средней школы. Здесь же закончили школу и мои дети. Несмотря на большие трудности, они смогли получить высшее образование. Сын, окончив в 1942 г. Свердловский индустриальный институт⁹¹, проработав инженером на Чусовском металлургическом заводе⁹² несколько месяцев, ушел добровольно на фронт и в 1945 г. погіб⁹³, будучи уже тоді ж членом партії. Награжден был орденами Красной Звезды и Отечественной войны 2-й степени.

В 1946 г., после смерти сына, с меня была снята высылка и разрешено было вернуться и проживать где угодно, кроме Киева. Но я никуда не уїхала. В положении исключенной из партии, бывшей высланной, морально подавленной, мне было тяжело возвращаться, и я решила остаться здесь, тем более, что педагогическая работа меня как-то морально поддерживала; в детском коллективе, в благородном труде учителя, воспитателя молодого поколения в коммунистическом духе, я находила удовлетворение и утешение в моих горестях.

В 1946 г. я была награждена медалью «За доблестный труд в Великую Отечественную войну».

Здесь же работает преподавателем иностранных языков и дочь моя, окончившая Харьковский педагогический институт иностранных языков.

Два раза я апелировала в Комиссию партийного контроля. Первый раз — в Києві (туда выезжала комиссия), до высылки. Мне было отказано в восстановлении. Второй раз — отсюда, когда я была еще в положении высланной. Но по этой причине мне было снова отказано в пересмотре моего дела. Теперь я снова обращаюсь к вам по вопросу о своем восстановлении в партии, а также и о реабилитации мужа, если вы найдете это возможным. Теперь во мне ожила надежда.

⁸³ Ідеться про збройне повстання робітників м. Александрівська (нині — м. Запоріжжя) під час революції 1905–1907 рр. Під час бою з жандармами та військовими підрозділами 14 грудня 1905 р. було вбито і поранено близько 50 робітників.

⁸⁴ Ідеться про здобуття юридичної освіти.

⁸⁵ У 1908 р. на Одеських вищих жіночих курсах було відкрито юридичний факультет.

⁸⁶ Бош Євгенія Богданівна (Готлібівна) (1879–1925) — радянська партійна і державна діячка. У 1911–1912 рр. була секретарем Київського комітету РСДРП(б).

⁸⁷ РПК — районний партійний комітет.

⁸⁸ Жінотдел (рос.) — відділ по роботі серед жінок.

⁸⁹ Наркомздрав (рос.) — народний комісаріат охорони здоров'я.

⁹⁰ Охматдет (рос.) — ідеться про Інститут охорони материнства та дитинства (Охматдит), головну дитячу лікарню установу України, відкриту в Києві у березні 1929 р.

⁹¹ Ідеться про Уральський державний індустріальний інститут імені С. Кірова (згодом — Уральський державний технічний університет), нині — у складі Уральського федерального університету імені першого президента Росії Б. М. Єльцина, м. Єкатеринбург РФ.

⁹² У м. Чусовому Пермського краю РФ.

⁹³ Гвардії молодший сержант Юрій Рувимович Левік (1922 року народження) загинув 5 лютого 1945 р. у бою поблизу с. Ловашберень (Угорщина).

При одной мысли, что меня, может быть, вернут в коммунистическую семью, которой я чисто-сердечно, всеми силами души служила, я ощущаю приток сил, энергии. Я терпеливо буду ждать вашего справедливого решения.

ЛЕВИК Евгения Григорьевна.

г. Петухово, Курганской области

Октябрьская улица, дом № 17

10.IV-1956 г.

копия верна [Підпис: Попов]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 12. Арк. 93–96. Копія. Машинопис. Підписи — машинопис, автограф. Підкреслення — червоним і синім олівцями.

Додаток 5

Матеріали до біографії Олександра МІЛОСЛАВІНА

№ 1

Анкета обвинуваченого Олександра Мілославіна від 14 січня 1935 р.

НКВД УССР

Ф. № 20/УСО

Отдел СПО

Рай(гор)отделения _____

За дачу ложных сведений обвиняемый несет уголовную ответственность

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

1. *Фамилия* Милославин
2. *Имя и отчество* Александр Филаретович
3. *Год рождения* 1898
4. *Место рождения* г. Москва
5. *Адрес* г. Киев ул. Короленко 42
6. *Профессия* научный работник
7. *Профсоюзная принадлежность* член союза «Робос»
8. *Место службы или род занятий* редактор партиздата при ЦК КП(б)У⁹⁴
9. *Социальное положение* служащий
10. *Социальное и политическое прошлое* - - -
11. *Гражданство и национальность* УССР, русский
12. *Образование* высшее
13. *Партийность* член КП(б)У с 1918 г.
14. *Категория воинского учета* 9 категория (политический состав)
15. *Имущественное положение* нет
16. *Состояние здоровья* здоров
17. *Сведения о прежних судимостях и нахождении под следствием* нет
18. *Члены семьи (степень родства, место службы и должность или род занятий и адрес) — перечисляются: отец, мать, сестры, братья, сыновья и дочери*
Евгения Федоровна — мать, иждивенка; Вера Филаретовна — сестра, замужем за военнотружачим, проживает где-то под Москвой; Филарет Филаретович — брат, артист, постоянного места жительства не имеет; брат Андрей — работает где-то в Донбассе; Екатерина Ивановна Лукьяненко — жена, студентка Харьковского машиностроительного института⁹⁵; сын Март — 9 лет, сын Гелий — 3,5 года.

Подпись обвиняемого: Милославин

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 1. Арк. 13–13 зв. Оригінал. Бланк. Заповнення фіолетовими чорнилами — від руки. Підпис — автограф.

⁹⁴ Ідеться про Видавництво політичної літератури в Україні («Політвидав України»).

⁹⁵ Ідеться про Харківський механіко-машинобудівний інститут (нині — у складі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»).

№ 2

Протокол допиту Олександра Мілославіна від 14 січня 1935 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Милославина Александра Филаретовича
от 14 января 1935 г.

Вопрос: Где и когда вы родились?

Ответ: Родился я в 1898 г. в г. Москве.

Вопрос: Чем занимался ваш отец?

Ответ: Отец мой был учителем рисования в начальных училищах г. Москвы. Умер он в 1915 году.

Вопрос: Где Вы получили образование?

Ответ: В 1906–07 г. я поступил в городское училище в Москве. Училище я окончил в 1909–10 г. В 1910 г. поступил в гимназию, где занимался 2–3 года и был исключен. В 1912 или 1913 г. поступил в Московское высше-городское начальное училище, в котором занимался 1 год. 1914 год пробыл дома при родителях и после смерти отца в 1915 г. поступил работать санитаром в поезд Всероссийского Земского Союза⁹⁶. Поезд этот обслуживал армию. В конце 1916 г. я от туда был уволен.

Вопрос: Что Вы делали после 1916 г.?

Ответ: В январе 1917 г. я был призван в армию. На фронте я пробыл до ноября 1917 г. и приехал домой. В декабре 1917 г. в Москве я поступил на работу санитаром в Лефортовский эвакуационный госпиталь. Летом 1918 г. из этого госпиталя я пошел в Красную армию.

В Красной армии я пробыл почти 8 лет и демобилизовался в 1925 г. из 4 Украинского полка войск ГПУ.

Вопрос: После демобилизации из Красной армии где вы работали или учились?

Ответ: После демобилизации из Красной армии я поступил на учебу в Ком[мунистический] университет им. Артема в Харькове⁹⁷ и закончил его в 1928 г. весной. Потом я работал в Журавлевском РПК⁹⁸ в качестве заведующего совпартшкол⁹⁹ до осени 1929 г. В конце 1929 г. я был командирован в Институт марксизма и пробыл в нем в качестве аспиранта до конца 1932 г. (в это время Институт марксизма был уже реорганизован в ВУАМЛИН¹⁰⁰). В марте 1933 г. я был командирован в аппарат ЦК КП(б)У и работал в нем до конца апреля 1934 г. Пять с половиной месяцев я был занят на чистке партии¹⁰¹, в качестве председателя райкомиссии¹⁰². С ноября месяца 1934 г. по день ареста¹⁰³ я работал редактором в партизидате при ЦК КП(б)У в Киеве.

Протокол мною прочитан, записан верно.

[Підпис:] Милославин

ДОПРОСИЛ: оперуполномоченный СПО НКВД /Борисов/

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 1. Арк. 104–105. Оригінал.

Рукопис фіолетовим чорнилом. Підписи — автографи.

⁹⁶ Всероссийский земский союз помощи хворим і пораненим воїнам (під патронатом великої княгині Єлизавети Федорівни) — громадське об'єднання гуманітарного спрямування, що опікувалося питаннями соціальної, медичної та благодійної допомоги (діяло у 1914–1917 рр.). Ідеться про один із численних санітарних поїздів, що діяли під егідою союзу.

⁹⁷ Див. прим. 23.

⁹⁸ Ідеться про Журавлівський районний партійний комітет у м. Харкові.

⁹⁹ Совпартшколи (рос.) — радянсько-партійні школи, навчальні заклади для політичної та загальноосвітньої підготовки державно-комуністичної номенклатури.

¹⁰⁰ Ідеться про Український інститут марксизму-ленінізму, реорганізований 1931 р. у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН).

¹⁰¹ «Чистка» членів і кандидатів у члени КП(б)У у 1933–1935 рр. здійснювалася поетапно в усіх областях УСРР. У Харківській області чистка тривала з травня 1934 р. до січня 1935 рр.

¹⁰² О. Мілославін очолював комісію з чистки партії у Вовчанському районі, колишній (1922–1920) адміністративній одиниці Харківської області.

¹⁰³ У матеріалах справи № 42098 вказано кілька дат арешту О. Мілославіна — 13, 14, 17 січня 1935 р. (найчастіше йдеться про 14 січня). Заарештований у Києві.

№ 3

Лист Катерини Лук'яненко, дружини Олександра Мілославина, керівництву УКДБ по м. Києву та Київської області від 29 листопада 1990 р.Л-2156
14.12.90

Уважаемое руководство УКГБ по Киеву и Киевской области!

Я, Лукьяненко Екатерина Ивановна, обращаюсь к Вам и прошу мне помочь узнать все, что произошло с моим мужем, Милославиным Александром Филаретовичем, который был репрессирован незаконно в 1935 г. и в 1938 г. умер¹⁰⁴. И никто не считает себя обязанным дать все исчерпывающие сведения о человеке его семье.

Я прошу Вас, сообщите все подробности об его аресте, суде и смерти с указанием всех тех лиц, которые вели его дело.

В 1937 г. я и была забрана органами КГБ ночью (в то время, когда я спала с 6-летним сыном) и засажена в тюрьму на продолжительное время, и после этого отправлена в лагеря Мордовской АССР на 5 лет¹⁰⁵.

В 1956 г. я и муж были реабилитированы за отсутствием состава преступления. Муж реабилитирован посмертно¹⁰⁶.

Прилагаю копии о реабилитации и свидетельство о смерти.

29 ноября 1990 г.
Лукьяненко

Адрес: 310144, г. Харьков-144
Лукьяненко Е. И.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 3. Арк. 80–80 зв. Оригінал.
Рукопис синім чорнилом. Підкреслення червоним олівцем. Підпис — автограф.

№ 4

Відповідь керівництва УКДБ по м. Києву та Київської області на лист Катерини Лук'яненко, дружини Олександра Мілославина. 28 грудня 1990 р.

28 декабря [19]90.
Л-2156 Заказное

Лукьяненко Екатерине Ивановне
310144, г. Харьков,
ул. Героев труда, 17, кв. 55

Уважаемая Екатерина Ивановна!

Сообщаем, что Ваш муж — Милославин Александр Филаретович, 8 июня 1935 г. рождения, уроженец г. Москвы, член ВКП(б) с 1918 по 1935 г., до ареста работал редактором партиздата при ЦК КП(б)У, был арестован 14 января 1935 г. УГБ НКВД УССР как активный член контрреволюционной троцкистской организации. По постановлению Особого совещания при НКВД СССР от 19 августа 1935 г. необоснованно подвергнут заключению в исправительно-трудовой лагерь сроком на 5 лет. Отбывая наказание на Соловецких островах¹⁰⁷, вторично был обвинен в

¹⁰⁴О. Мілославина було розстріляно 9 березня 1937 р. за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР.

¹⁰⁵Дружину Олександра Мілославина Катерину Лук'яненко заарештували співробітники Управління КВС Харківської області як члена родини зрадника батьківщини 22 жовтня 1937 р. Рішенням Особливої наради НКВС СРСР від 5 лютого 1938 р. заочно засуджена на 5 років виправно-трудових таборів. Покарання відбувала у табірному пункті с. Потьма Зубово-Полянського району Мордовії. Звільнена у 1942 р. Реабілітована за відсутністю складу злочину ухвалою Військового трибуналу Київського військового округу від 12 жовтня 1956 р.

¹⁰⁶У справі 1937 р. О. Мілославін реабілітований постановою Військової колегії Верховного суду СРСР від 4 квітня 1957 р.; у справі 1935 р. — реабілітований 16 квітня 1957 р.

¹⁰⁷О. Мілославін утримувався у Біломорсько-Балтійському виправно-трудовому таборі на станції Ведмежа Гора (м. Медвеж'єгорськ, нині — в Республіці Карелія РФ).

причастности к троцкистской организации, которая якобы существовала в исправительно-трудовом лагере¹⁰⁸. Обвинительное заключение 7 марта 1937 г. утвердил прокурор СССР Вышинский А. Я.¹⁰⁹ 9 марта 1937 г. Милославин Александр Филаретович необоснованно был приговорен к высшей мере наказания военной коллегией Верховного суда СССР. Приговор приведен в исполнение 9 марта 1937 г. в г. Москве. В материалах дела сведений о месте захоронения тела Вашего мужа не имеется¹¹⁰. Свидетельство о смерти мужа Вы получите из отдела ЗАГС г. Харькова, куда нами направлено заключение.

4 апреля 1957 г. определением Военной коллегии Верховного суда СССР приговор от 9 марта 1937 г. отменен, Милославин Александр Филаретович реабилитирован посмертно. Решение Особого совещания отменено 16 апреля 1957 г.

В материалах дела имеются сведения, что у Вашего мужа были изъяты облигация, носильные вещи и туалетные принадлежности, денежную компенсацию за которые Вы получите из финуправления Киевского горсовета народных депутатов, куда нами направлены соответствующие материалы.

Прилагаем справку для получения денежного пособия по последнему месту работы мужа, с которой Вам необходимо обратиться в Управление делами ЦК Компартии Украины (252009, г. Киев, ул. Орджоникидзе, 11).

В материалах дела писем, фотографий и личных документов не имеется¹¹¹.

Приложение: справка на одном листе.

С уважением к Вам

Начальник подразделения УКГБ А. Г. Бузина

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 4. Арк. 81. Копія. Машинопис. Підпис — машинопис.

Додаток 6

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ БОРИСА ПЕРОЦЬКОГО

№ 1

Анкета обвинуваченого Бориса Пероцького. Лютий 1935 р.

УГБ НКВД УССР

Ф. № 20/УСО

Рай(гор)отделения _____

« _____ » _____ 193 _____ г.

За дачу ложных сведений обвиняемый несет уголовную ответственность

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

1. *Фамилия* Пероцкий
2. *Имя и отчество* Борис Владимирович
3. *Год рождения* 1909¹¹² 4. *Место рождения* м. Холмич¹¹³ Речицкого уезда Минской губернии¹¹⁴
5. *Адрес* г. Харьков, ул. Сумская¹¹⁵ № 33, кв. 14
6. *Профессия* педагог
7. *Профсоюзная принадлежность* Работ[ников] прос[вещения]

¹⁰⁸ Заарештований у таборі 26 листопада 1936 р., етапований до Москви.

¹⁰⁹ Вишинський Андрій Януарович (1883–1954) — радянський юрист і державний діяч, генеральний прокурор СРСР у 1935–1939 рр., діяльність якого забезпечувала юридичний «супровід» масових репресій 1930-х рр.

¹¹⁰ Згідно з базами даних жертв політичних репресій, О. Мілославин був розстріляний у Москві, похований у братській могилі № 1 на Донському кладовищі.

¹¹¹ У п'ятому томі справи № 42098 зберігаються паспорт, військовий квиток і перепустка (з фото) до урядових лож культурно-мистецьких закладів м. Харкова.

¹¹² У паспорті Б. Пероцького зазначено інший рік народження — 1907.

¹¹³ Правильно — Холмеч.

¹¹⁴ Нині — село (агromістечко) Речицького району Гомельської області Республіки Білорусь.

¹¹⁵ Сумська — центральна вулиця Харкова, яка у 1919–1942 рр. мала назву вул. Карла Лібкнехта. Будівля № 33 по цій вулиці належала ВУАМЛІН та її структурам.

8. Место службы и должность или род занятий ВУАМЛИН — научный работник и заведующий издательским отделом; ХГУ¹¹⁶ — профессор диамата; работал в указанных местах до октября 1934 г.
9. Социальное положение служащий
10. Социальное и политическое прошлое служащий, ни в каких политических партиях не был
11. Гражданство и национальность УССР, еврей
12. Образование высшее
13. Партийность беспартийный, исключен из партии 27/Х– 1934 г
14. Категория воинского учета нет
15. Имущественное положение нет
16. Состояние здоровья парализована левая половина туловища
17. Сведения о прежних судимостях и нахождении под следствием не был
18. Члены семьи (степень родства, место службы и должность или род занятий и адрес) — перечисляются: отец, мать, сестры, братья, сыновья и дочери
 Отец — Владимир Эфраимович Пероцкий, сортировщик леса в одной артели г. Кирово на Одешине¹¹⁷; брат — Александр, 22 года, рабочий ХТГЗ¹¹⁸; сестра Сарра — студентка МГУ¹¹⁹.

Подпись обвиняемого: Пероцкий

Подпись лица, снявшего анкету: [Підпис нерозбірливо]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 1. Арк. 45. Оригінал. Бланк.
 Заповнення чорними чорнилами — від руки. Підписи — автографи.

№ 2

Лист Бориса Пероцкого до народного комиссара внутренних дел СРСР Миколи Єжова від 16 листопада 1936 р.

Председателю Комиссии партийного контроля
 при ЦК ВКП (б) и народному комиссару
 внутренних дел Союза ССР товарищу Ежову Н. И.¹²⁰
 бывшего члена ВКП(б), партбилет № 0729401,
 заключенного 8 Соловецкого отделения ББК НКВД¹²¹
 ПЕРОЦКОГО Бориса Владимировича

Дорогой Николай Иванович!

В феврале 1935 г. я в числе ряда работников марксистско-ленинских научно-исследовательских институтов Украины был арестован Управлением государственной безопасности. Нам предъявлены были органами следствия заведомо провокационные обвинения с целью «создать» фиктивную контрреволюционную троцкистско-террористическую организацию. Корыстно-карьеристские побуждения нескольких работников СПО¹²² НКВД УССР (Брук¹²³,

¹¹⁶ХГУ — Харківський державний університет.

¹¹⁷Кирово — назва сучасного міста Кропивницький у грудні 1934 — січні 1939 рр. (попередня назва — Зінов'євськ). У складі Одеської області перебувало в 1932–1939 рр. З січня 1939 р. — адміністративний центр Кіровоградської області України.

¹¹⁸ХТГЗ — Харківський турбогенераторний завод.

¹¹⁹МГУ — Московський державний університет.

¹²⁰Єжов Микола Іванович (1895–1940) — радянський партійний і державний діяч, нарком внутрішніх справ СРСР у 1936–1938 рр., генеральний комісар держбезпеки (1937, позбавлений звання у 1941).

¹²¹ББК НКВД (рос.) — Біломоро-Балтійський комбінат Народного комісаріату внутрішніх справ.

¹²²СПО (рос.) — секретно-політичний відділ.

¹²³Брук Соломон Соломонович (1896–1938) — співробітник органів держбезпеки УСРР у 1920–1930-х рр., оперуповноважений (з 1931) і один із керівних працівників (з 1936) секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР, капітан держбезпеки (1936). Заарештований у липні 1937 р. Розстріляний у січні 1938 р. у Москві.

Левин¹²⁴, Григоренко¹²⁵, Борисов¹²⁶ и Грозный¹²⁷), объективное значение которых (побуждений) состоит в том, чтобы заставить воспитанных партией честных советских людей оплевать себя и оклеветать друг друга, объясняют и беспринципную попытку соединить в одну мнимую контрреволюционную организацию лиц, связанных лишь общей работой в научных и педагогических учреждениях и подчас установивших формальное знакомство незадолго до ареста. (Так, например, Вайн¹²⁸ и Пероцкий при случайной встрече в кафе, положившей начало их знакомству, по протоколам допросов, обмениваются опытом антисоветской контрреволюционной работы.)

Злоупотребляя предоставленной им партией и советским государством властью, работники следорганов навязывали обвиняемым ими же предварительно выработанную схему (Брук, Левин, Григоренко, Грозный, Борисов), фиктивной, троцкистско-террористической организации, пресекая попытки арестованных опровергнуть позорящие большевика и советского патриота обвинения.

Принуждение арестованных к ложным показаниям, подтверждающим провокационные обвинения, достигалось средствами, противными большевистским принципам работы НКВД. Едва ли не наиболее возмутительным приемом, используемым названными работниками СПО, была узурпация права обращаться от имени центральных учреждений партии, для того, чтобы эксплуатируя партийность арестованных, заставить их давать ложные показания (было заявлено, что к подобным действиям призывает ЦК КП(б)У).

Таким образом, совокупными усилиями секретно-политического отдела (СПО) НКВД УССР и обвиняемых была «создана» никогда не существовавшая троцкистско-террористическая организация. Смысл этого преступного деяния заключается в издевательствах над революционной законностью, в дезинформации партии и правительства, в дискредитации вождей большевизма, в применении чуждых чекистским методам разоблачения контрреволюции провокационных приемов. Источниками этих, по существу, противо-государственных поступков служило доведенное до иступления политическое флагаеланство¹²⁹ обвиняемых и забвение некоторыми работниками НКВД требований большевистской объективности, т. е., подлинной партийной непримиримости.

Итоги следствия могут быть выражены в следующих, почерпнутых из показаний Вайна, Пероцкого и Милославина положениях.

- 1) Обвиняемые, разделявшие программно-тактические установки фашизма троцкистского типа, сплотились в контрреволюционную троцкистскую группу, добивавшуюся свержения

¹²⁴Левин (Євгенєв) Олександр Ігнатович (1899–1937) — співробітник органів держбезпеки УСРР у 1920–1930-х рр., з середини 1930-х — начальник секретаріату НКВС УРСР, капітан держбезпеки (1935). Заарештований у липні 1937 р. У жовтні 1937 р. розстріляний.

¹²⁵Григоренко Микола Олексійович (1903 — невід.) — співробітник органів держбезпеки УСРР у 1920–1930-х рр., у 1934–1939 рр. обіймав оперативні та керівні посади у секретно-політичному відділі Управління держбезпеки НКВС УСРР. Заарештований у липні 1937 р. У січні 1938 р. справу припинено. У лютому 1939 р. звільнений з органів держбезпеки.

¹²⁶Борисов (Коган) Борис Ізраїлевич (1904 — невід.) — співробітник органів держбезпеки у 1926–1947 рр., у 1934–1938 рр. обіймав посади оперуповноваженого і т. в. о. навчальника відділення секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР у званнях старшого лейтенанта (1936) та капітана (1937) держбезпеки. У лютому 1938 р. переведений на адміністративну роботу в системі Головного управління виправно-трудових таборів (ГУЛАГу) НКВС СРСР (з 1943 р. — у званні підполковника).

¹²⁷Грозный (Левчинський) Яків Лазаревич (1900–1951) — співробітник органів держбезпеки УСРР у 1920–1930-х рр., у 1936–1938 обіймав керівні посади у секретно-політичному відділі Управління держбезпеки НКВС УСРР у званнях старшого лейтенанта (1936) та капітана (1937) держбезпеки. У лютому 1938 р. переведений на адміністративну роботу в системі Головного управління виправно-трудових таборів (ГУЛАГу) НКВС СРСР (з 1942 р. — у званні підполковника).

¹²⁸Вайн Олександр Овсійович (1910–1937) — завідувач і в. о. професора кафедри економічної географії Харківського планового інституту Держплану УСРР, доцент низки провідних харківських вищих навчальних закладів. Заарештований 15 лютого 1935 р. у спільній з Б. Пероцьким та ін. справі «контрреволюційного троцькістського підпілля». Рішенням Особливої наради від 19 серпня 1935 р. засуджений на 5 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував на Соловках. Ухвалою Особливої трійки Управління НКВС у Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 2 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох (Республіка Карелія РФ).

¹²⁹Флагаеланство — релігійний рух XIII–XIV ст., прибічники якого практикували самобичування як метод умертвіння плоті.

сталинського керівництва ВКП(б) і радянського уряду. Це не було! Інспіратори нашого провокаційного справи краще нас знали, що цього ніколи не було! Невероятне перетворення групи членів партії Леніна–Сталіна в гайдуков Троцького–гестапо, потрібно було для прикриття мнимий революційний бдительності, кар'єризму і стяжательства групи працівників СПО.

- 2) Пресловута організація займалася систематичним шкідливістю на партійно-теоретичному фронті. Це не було! Інспіратори нашого справи краще нас знали, що цього ніколи не було! Вивчення класиків марксизму-ленінізму, розробка питань революційної пролетарської теорії без дальніших околичностей отождествилась, шляхом безстыдних підставок і передержек, з буржуазно-націоналістичської і троцькістської пропагандою.
- 3) Пресловута шайка троцькістських бело-бандитів докатилась до визнання необхідності фізичного знищення вождів радянського народу, до практичного рішення питання про вбивство більшовицьких вождів українського народу П. П. Постышева і С. В. Косіора¹³⁰. Це чудовищне злочинство не було! Злісні інспіратори нашого справи це знали краще нас, але їх беззастенливо цинічне ставлення до соратникам великого Сталіна привело їх до спроби використати імена улюблених керівників більшовиків України в творимій ними політичній мерзоті, являючись тягчайшим державним злочинством.
- 4) Визнання обвинюваним тезису про Клемансо¹³¹, т. є. утвердження троцькістського реставраторства і інтервенціонізму, обґрунтування шпionажа і диверсанства. Цей гнусності, викликаючий почуття священного негодування в серцях будівельників соціалізму нашої великої батьківщини, не було! Інспіратори нашого справи краще нас знають, що цього ніколи не було! Використання клички шпionа і диверсанта до радянському патріоту викликає сильне підозріння до дійсних мотивів, побудивши нам таке звинувачення.
- 5) Наявність у мнимих учасників міфологічної організації конспіративних квартир. Це не було! Інспіратори нашого справи краще нас знають, що цього не було! Учасники мнимого зборища шайки терористів не знають № будинку, в якому якби відбувалося обговорення їх «програмно-тактичних» постановок, крім «затрудняються» описати обстановку, кімнати і т. д. (див. протоколи допитів). Але не менше, я, в числі інших (Вайн, Милославин), підписав протоколи допитів і тим самим споспешествовав кар'єристичським побудженням групи працівників СПО, то є дав себе стукнути на позиції клеветника, і опозорив ряд радянських людей, обрив їх на страданні і позбавлення, які для когось закінчилися смертю (Вольнов). Це моя, разом з іншими, і тягчайша вина перед партією, за яку я повинен понести відповідальність по радянським революційним законам!

Ще не звільнившись від впливу софістических обґрунтувань своїх дій («так, де, вимагає партія»), я зробив робочий крок на шляху до відновлення істини, направив в березні поточного року заяву до внутрішніх справ Союзу ССР і Партколегії ЦК при ЦК ВКП(б)¹³². Оскільки в цій заяві не розкриті мої клеветнічні вигадки, що сприяли використанню репресій до радянським людям і дезінформацію партії, я розглядаю названий документ, як зразок політичній трусості. Зважаючи на всю повноту відповідальності звернення до органів партійного контролю, я заявляю, що на протязі 13 років (мені тепер 27 років) роботи в рядах партії і ВЛКСМ я не тільки не примыкав до яких-небудь антипартійних течій, але не тільки не розділяв ворожих лєнінізму поглядів, а виховував

¹³⁰Косіор Станіслав Вікентійович (1889–1939) — радянський партійний діяч, генеральний та перший секретар ЦК КПУ в 1928–1938 рр.

¹³¹Клемансо Жорж Бенжамен (1841–1929) — французький державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1906–1909 та 1917–1920 рр. Щодо «тези про Клемансо» — йдеться про обґрунтування Львом Троцьким думки про необхідність свободи критики як у мирний, так і у воєнний час, через апелювання до прикладу Ж. Клемансо, який під час Першої світової війни, попри близьку відстань фронту до Парижа, продовжував публічно викривати неадекватність дій чинного французького уряду, зрештою домігшись від парламенту його відставки, очоливши новий уряд і забезпечивши перемогу. Цю тезу Троцького, висловлену в липні 1927 р., перекурили і піддали нищівній критиці Сталін і його помічники, які представляли її як свідчення задумів троцькістської опозиції щодо державного перевороту і зміни партійного керівництва.

¹³²У матеріалах справи зазначеної заяви немає.

ясь в духе могучего своей истинностью великого учения Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина, принимал посильное участие в разоблачении врагов моей партии.

Зная, что партия справедливо не верит декларациям, зная, что зиновьевско-троцкистские головорезы, будучи фашистской агентурой, прикрывают свою звериную харю маской покорности партии, маской благочиния, чтобы переползти границы партии и найти поле для своего макиавеллизма¹³³ и азефовщины¹³⁴, зная, что малейшее доверие к фашистским выродкам есть тягчайшее преступление перед государственным строем моей родины, но безгранично веря в мудрость партии, беспредельно веря в то, что она узнает, где истина и где ложь, я позволяю себе обратиться к Вам с просьбой о назначении большевистски-объективного следствия, призванного реабилитировать честных советских людей и дать оценку людям, паразитирующим на борьбе с контрреволюцией, на осуществляемой органами пролетарской диктатуры, славным ОГПУ–НКВД, революционной расправе с врагами народа.

Два года суровой политической изоляции, тяжелых лишений, усугубляемых моими физическими недостатками (паралич левой половины туловища), два года отверженности и позора не укротили моей ненависти к подонкам буржуазной контрреволюции, к зиновьевско-троцкистским террористам — лазутчикам империализма и фашизма, к «волкам, свиньям и подлым псам старого общества»¹³⁵. За это время не только не иссякла, а еще больше усилилась моя сыновья любовь к «нашей великой матери ВКП(б)», за которую я готов жить и драться, вопреки превратностям судьбы.

Глубоко преданный Вам
Б. Пироцкий

Остров Соловки,
16 ноября 1936 г.

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 4. Арк. 2, 2 зв., 3, 4, 4 зв., 5, 6, 8, 10. Оригінал.
Рукопис фіолетовими чорнилами. Підкреслення червоним олівцем. Підпис — автограф.

№ 3

Из заявления Бориса Пекарева, двоюродного брата Бориса Пироцкого, до Комитета державной безопасности УРСР. 4 квітня 1989 р.

Киев, 4 апреля 1989 г.

Уважаемый Владимир Федорович!

Мой двоюродный брат, Пироцкий¹³⁶ Борис Владимирович, 1905(?) года рождения¹³⁷, <уроженец > г. Пинска¹³⁸, иваид с детства (одна нога укорочена, передвигался с помощью палки), в конце 20-х — начале 30-х гг. учился и успешно закончил Харьковский институт «красной профессуры», выступал с лекциями по вопросам внутренней и внешней политики СССР, член ВКП(б), был незаконно репрессирован в 1937–1938 гг., некоторое время находился под следствием в Киеве (моя мать неоднократно носила ему передачи), был осужден и сослан на север, откуда пришло одно письмо, других сообщений не поступало. Где он находился — я не знаю, предположительно, Соловки, Соловецкие острова.

Мне достоверно известно, что семья Пироцких, глава — Владимир Владимирович с двумя детьми, Александрой, 1910 г., и Владимиром, 1920 г. рождения, проживала перед войной в г. Кировограде, где Пироцкий работал много лет на заводе по производству сельскохозяйственных машин.

¹³³Макиавеллізм — тут у значенні нехтування моральними імперативами і виправдання допустимості будь-яких засобів заради досягнення політичних цілей.

¹³⁴Азефовщина (від імені Євно Азефа, 1869–1918, революціонера-провокатора, одного з керівників партії есерів і водночас таємного співробітника Департаменту поліції Російської імперії) — зрада, провокація, подвійна гра.

¹³⁵Цитата з листа Карла Маркса до Людвіга Кугельмана від 12 квітня 1871 р.

¹³⁶У документі помилково йменується як Піроцький. Правильно — «Пироцкий».

¹³⁷За матеріалами слідства, Б. Пироцкий народився у 1909 р.; згідно з паспортними даними — у 1907 р.

¹³⁸Згідно з паспортними даними і матеріалами слідства, Б. Пироцкий народився у м. Холмеч Речицького повіту Мінської губернії (нині — селище Речицького району Гродненської області Республіки Білорусь).

<...>

Я понимаю, что обладаю скудными сведениями, да и время неумолимо, ведь прошло более 50 лет, но для памяти народной, для торжества справедливости и гарантии того, что это варварство никогда более не повторится, пишу Вам с единственной надеждой помочь восстановить дорогие для потомков и незабвенные фамилии и имена.

С коммунистическим приветом
ветеран войны и труда
[Підпис] /Пекарев/

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 4. Арк. 72–72 зв. Оригінал.
Рукопис синіми чорнилами. Підпис — автограф.

№ 4

**Відповідь Комітету державної безпеки УРСР Борису Пекареву, двоюрідному брату
Бориса Пероцького. Червень, 1989**

КОМИТЕТ | КОМИТЕТ

Заказное державної безпеки | государственной безопасности
Экз. № 1
Української РСР | Украинской ССР

_____ июня 1989 г.

№ П-25

г. Киев

г. Киев-114,

ул. Дубровицкая, 5, кв. 8

Пекареву Б. В.

Уважаемый Борис Львович!

Ваше письмо, поступившее из военной прокуратуры КВО¹³⁹, КГБ УССР рассмотрено.

Сообщаем, что Пероцкий (а не Пироцкий) Борис Владимирович, 1909 г. рождения, уроженец м. Холмич Речицкого уезда Минской губернии, еврей, член ВКП(б) с 1927 по 1934 год, образование высшее (в 1931 г. окончил литературный факультет Одесского института народного образования¹⁴⁰), работал старшим научным сотрудником Института философии ВУАМЛИИНа (Всеукраинской ассоциации марксистско-ленинских научно-исследовательских институтов), проживал в г. Харькове по ул. Либкнехта, 33, кв. 14, арестован 15 февраля 1935 г. по обвинению в участии в контрреволюционной троцкистской организации и Особым совещанием при НКВД СССР от 19 августа 1935 г. приговорен к 5 годам лишения свободы в ИТЛ, наказание отбывал в Соловецкой тюрьме. Постановлением особого совещания при НКВД СССР от 20 ноября 1937 г. по необоснованному обвинению в шпионаже приговорен к высшей мере наказания. Приговор приведен в исполнение 23 ноября 1937 года в г. Киеве. Сведений о месте захоронения не имеется и установить его, к сожалению, не представляется возможным.

Определением Военной коллегии Верховного суда СССР от 16 апреля 1957 г. дела в отношении Пероцкого Б. В. прекращены за отсутствием состава преступления, он полностью реабилитирован.

<...>

Зам. начальника подразделения /Б. А. Выжак/

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 42098. Т. 4. Арк. 76. Оригінал. Машинопис.
Підпис — машинопис, автографа немає.

¹³⁹КВО (рос.) — Київський військовий округ.

¹⁴⁰Ідеться про літературний відділ факультету професійної освіти Одеського інституту народної освіти, що діяв з 1920 до початку 1930-х рр. на базі закритого більшовицькою владою Новоросійського (Одеського) університету (відновлення Одеського університету сталося у вересні 1933 р.).

Додаток 7

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ЕЛІ (ЕДУАРДА) ШТЕЙБЕРГА**№ 1****Протокол допиту обвинуваченого Елі (Едуарда) Штейнберга
від 2 листопада 1934 р.**

Ф. № 24/УСО

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО

1934 г., ноября месяца, 2 дня, уполномоченный секретно-политического отдела рай(гор)отдела УГБ НКВД УССР Грозный допросил в качестве обвиняемого гражданина Штейнберга Элю (Эдуарда), который дал о себе такие сведения:

1. *Фамилия, имя, отчество* Штейнберг Эля (Эдуард) Аронович
2. *Возраст* 1906 г.
3. *Место рождения г.* Житомир
4. *Социальное положение* служащий
5. *Имущественное положение* нет
6. *Гражданство* УССР
7. *Образование* высшее
8. *Национальность* еврей
9. *Семейное положение* женат
10. *Категория воинского учета* допризывник
11. *Профессия* преподаватель-научный работник
12. *Место службы и должность или род занятий* быв[ший] зам[еститель] зав[едующего] парт[ийным] отделом редакции газеты «Комуніст»
13. *Сведения о судимости и нахождении под следствием* не был
14. *Партийная принадлежность* быв[ший] чл[ен] КП(б)У с 1925 г., исключен в 1934 г.
15. *Состоит ли в профсоюзе* печатников с 1924 г.
16. *Точный адрес* Воровского, № 25, кв. 99
17. *Социальное и политическое прошлое* сын учителя-репетитора

Будучи допрошенным по существу дела обвиняемый показал следующее:

Родился я в г. Житомире, в семье учителя. Отец давал частные уроки, мать — портниха. Моя мать, Бася Нухимовна, с отцом разошлась и вторично вышла замуж за Моргуляна Исаака в г. Коростене¹⁴¹, где проживает по сей день. Отчим работает на каком-то складе упаковщиком. Родной отец, Штейнберг Арон, проживает в г. Житомире, чем занимается в настоящее время — я не знаю, так как с ним связи не имею. Братьев и сестер у меня нет. До 1918 г. я учился в г. Житомире в двухклассном училище, окончил 3 группы этой школы¹⁴². В начале 1918 г. я уехал к тете Блиндман, которая является сестрой моей матери. Проживали они в колонии Писаревке, Володарского района¹⁴³. Занимался я там вместе с родственниками сельским хозяйством, так как они были колонистами-землевладельцами. Кроме работы у родственников я батрачил у немец-колонистов, был погонщиком скота. Там я работал до лета 1922 г., когда мать вышла замуж и я перехал в г. Коростень к матери. По приезде в Коростень я поступил на работу в статистическое бюро, а затем фельдъегерем окружного исполкома¹⁴⁴. В 1923 г. я вступил в комсомол, а осенью 1923 г. был командирован в Новоград-Волынскую окружную совпартшколу¹⁴⁵. Совпартшколу я закончил в мае 1924 г. и был командирован в г. Олевск¹⁴⁶ на фарфоровый завод секретарем заводской ячейки комсомола. Одновременно я работал сначала в машинном отделе-

¹⁴¹Нині — адміністративний центр Коростенського району Житомирської області.

¹⁴²Ідеться про Житомирське міське двокласне начальне училище з підготовчим класом.

¹⁴³Ідеться про німецьку колонію Писарівська Гута, засновану на Житомирщині у 1860 р. Нині — с. Писарівка Житомирського району Житомирської області.

¹⁴⁴Тобто працював зв'язківцем у відділі спецзв'язку виконавчого комітету місцевої ради.

¹⁴⁵Окрсовпартшкола (рос.) — окружна радянська партійна школа, навчальний заклад для підготовки радянсько-партійних працівників, а також керівних кадрів колгоспів.

¹⁴⁶ Олевськ — місто у Коростенському районі Житомирської області.

нии молотобойцем, а затем в красильном цехе — красильщиком. На этом заводе я работал до осени 1926 г. Там же на заводе я в январе 1925 г. во время 2-го ленинского призыва¹⁴⁷ был принят в партию. Членом партии состоял с 1925 г., с ноября месяца. В течении трех созывов я избирался членом бюро райкома комсомола и членом I-го созыва окружкома, принимая активное участие в партийной, комсомольской и профессиональной работе. Осенью 1926 г. р[айонным] п[артийным] к[омитетом] был командирован в Одесский рабфак¹⁴⁸ на учебу. Рабфак я окончил в 1929 г. и перешел на исторический факультет ИНО. В институте не учился, так как был командирован Одесским окр[ужным] парткомом в Харьков, в Институт марксизма-ленинизма¹⁴⁹, а после <его> реорганизации продолжал учебу в И[нститут] к[расной] п[рофессуры] философии, состоя там аспирантом. В 1933 г. я окончил Институт красной профессуры философии, по направлению ЦК работал в редакции газеты «Комуніст»¹⁵⁰ и профессором по диалектическому материализму в Институте красной профессуры истории партии. Будучи аспирантом, я одновременно преподавал — <был> руководителем кафедры диамата при Институте кадров ИКП, на курсах партработников при ЦК КП(б)У, в высшей школе проф[союзного] движения и т. д.

В связи с переездом редакции газеты «Комуніст» в Киев в июне 1934 г.¹⁵¹ я также переехал в Киев и работал в редакции газеты «Комуніст» на должности зам[естителя] зав[едующего] партотделом. Примерно месяц тому назад я в связи с необходимостью отсрочки по призыву, договорившись с ректором госуниверситета¹⁵² Левиком Рувимом, был зачислен вр[еменно] и[сполняющим] д[олжность] доцента по кафедре ленинизма при университете. На этом основании я получил подтверждение дальнейшей отсрочки по призыву.

Вопрос: Какую партийную нагрузку вы выполняли в Одессе и Харькове за время учебы и преподавательской вашей деятельности?

Ответ: В Одесском ИНО я был оргинструктором партколлектива, а затем секретарем партколлектива с 1927 до весны 1930 г. В Харькове в Институте философии был секретарем партячейки Института с 1931 по 1932 г., затем я был только членом бюро ячейки и партийного комитета ВУАМЛИНа до сентября 1933 г., при чем членом парткома ВУАМЛИНа я был только в течении 1931 и 1932 гг.

Вопрос: Какие партвызыскания вы имели и за что?

Ответ: Будучи в Одессе, я получил на вид за неправильную организацию экскурсии в Среднюю Азию. В Институте философии в Харькове я получил весной 1933 г. выговор от бюро ячейки за то, что не реагировал на плагиаторство Юринца¹⁵³ в простаскивании буржуазного идеализма в своих статьях. Кроме того, в Киеве парторганизацией редакции «Комуніст» исключен из партии как троцкист-двурушник, написавший троцкистскую брошюру под названием «Троцкизм — передовой отряд буржуазной контрреволюции»¹⁵⁴.

Протокол читал, записано с моих слов верно, в чем и подписываюсь.

Э. ШТЕЙНБЕРГ

Допросил уполномоченный СПО [підпис: Грозний]

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 8. Арк. 6–7 зв. Оригінал. Рукопис фіолетовими чорнилами. Підписи — автографи.

¹⁴⁷ Ленинский призов — массовая кампания з приймання промислових робітників до лав РКП(б) / ВКП(б), розпочата після смерті В. Леніна. Перша хвиля тривала з 22 січня до 15 травня 1924 р. Другий призов було оголошено в січні 1925 р. з нагоди роковин з дня смерті вождя.

¹⁴⁸ Ідеться про робітничий факультет при Одеському інституті народної освіти, що готував робітничу молодь до здобуття до вищої освіти.

¹⁴⁹ Ідеться про Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ).

¹⁵⁰ «Комуніст» — щоденна газета, офіційний друкований орган ЦК КП(б)У. Заснована в 1918 р., виходила в Харкові російською (до 1926 р.) та українською (з 16 червня 1926 р.) мовами. Після перенесення столиці УСРР у 1934 р. редакція переїхала до Києва. Газета виходила до 11 вересня 1941 р. в Києві та Ворошиловграді (нині — Луганськ), а з 1 лютого 1943 р. була перейменована на газету «Радянська Україна».

¹⁵¹ У 1934 р. столицю Української РСР було перенесено з Харкова до Києва. З огляду на це центральні партійні, урядові та науково-освітні установи поступово перевели до Києва.

¹⁵² Ідеться про Київський державний університет (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

¹⁵³ Кампанія цькування Володимира Юринця як «лже-вченого», «плагиатора», прихильника «філософії фашизму» тривала у 1933 р. і завершилася його виключенням з партії та зі складу академіків ВУАН.

¹⁵⁴ Текст Е. Штейнберга із такою назвою було опубліковано двічі — як статтю в журналі «Прапор марксизму-ленінізму» (Штейнберг, 1932а) і як окрему брошюру обсягом 68 сторінок у харківському державному видавництві «Пролетар» (Штейнберг, 1933б).

№ 2

Довідка по справі Елі (Едуарда) Штейнберга від 25 жовтня 1989 р.

СПРАВКА

по делу Штейнберга Э. А.

ШТЕЙНБЕРГ Эля /Эдуард/ Аронович, 1906 года рождения, еврей, образование высшее, состоял членом ВКП/б/ с 1925 года, партбилет № 0766025 образца 1926 года. До ареста работал заместителем заведующего редакции газеты «Коммунист».

17 октября 1934 года Штейнберг Э. А. был арестован органами НКВД УССР и 1 апреля 1935 года особым совещанием при НКВД СССР по обвинению в контрреволюционной троцкистской деятельности осужден к трем годам ссылки.

5 ноября 1935 года Жовтневым райкомом партии г. Киева «как двурушник, скрытый троцкист, протаскивавший контрабанду в своей книге “Троцкизм — передовой отряд буржуазной контрреволюции”» из партии исключен.

8 апреля 1957 года Военный трибунал Московского военного округа постановлением особого совещания в отношении его отменил и дело прекратил за отсутствием состава преступления. В ходе проверки его местонахождение установить не удалось.

Дело изучено в соответствии с постановлением ЦК КПСС от 11 июля 1988 года.

Предложение. Учитывая, что сведений о местонахождении Штейнберга Э. А. после осуждения установить не удалось, полагал бы вопрос о его реабилитации в партийном отношении не вносить на рассмотрение ЦК Компартии Украины.

Инструктор Комиссии партийного
контроля при ЦК Компартии Украины [Підпис] /Г. Глазунов/

«25» октября 1989 года

1 октября 1989 года этот вопрос рассмотрен на заседании Комиссии партийного контроля ЦК Компартии Украины. Комиссия согласилась с внесенным предложением.

Референт рабочей группы [Підпис] /А. Романец/
2 ноября 1989 года

ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. № 43185. Т. 12. Арк. 290. Оригінал. Машинопис. Підписи — автографи.

Список посилань

- Адрианов, [О.] (1932). Основна закономірність переходового періоду. *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 15–47.
- Адрианов, О. (1933). Марксизм-ленінізм в дії. *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 17–23.
- Бервицький, О. (1928). Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму. *Прапор марксизму*, 2, 20–58.
- Бервицький, О. (1932а). Военна небезпека і завдання теоретичного фронту. *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 8–14.
- Бервицький, О. (1932б). Нотатки про Плеханова. *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 117–132.
- Бервицький, О. (1933а). Війна і военна умілість в роботах Маркса. *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 58–74.
- Бервицький, О. (1933б). На два фронти. *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 69–100.
- Бервицький, О. (1933с). Боротьба на філософському фронті України на новому етапі. *Прапор марксизму-ленінізму*, 4, 31–54.
- Бервицький, О., Левік, Р., Степовий, Т. & Юринець, В. (Ред.). (1932). *Діалектичний матеріалізм. Підручник для вишів і вишів*. Пролетар.
- Блудов, Я., Левік, Р., & Семковський, С. (1932). До 100-х роковин смерті Гегеля. *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 80–85.
- Галань, Н. В. (2015). *Філософсько-критичний дискурс у теоретичній спадщині крайніх радянських філософів 1920-х — початку 1930-х рр.* [Дис. канд. філос. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова].
- Гранкіна, О. В. (1997). Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. *Український історичний журнал*, 4, 49–57.
- Гранкіна, О. В., Омельчук, Д. В. & Московченко, Н. П. (1997). *Використання архівно-слідчих справ репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації*. Укр. держ. науково-дослід. ін-т архівної справи і документознавства, Центр. держ. архів громадських об'єднань України.
- Давіденко, І. (2024). Петро Демчук: останні роки життя. *Sententiae*, 43 (2), 130–141. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.130>.
- Левік, Р. (1931, травень 1). За марксо-ленінську філософію. *Самокритика*, 3.
- Левік, Р. (1932а). Основи марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції. *Прапор марксизму-ленінізму*, 5–6, 3–13.
- Левік, Р. (1932б, березень 20). Про наслідки реорганізації УІМЛУ на ВУАМЛІН. *За партійність науки*, 1.

- Левік, Р., Шахар, Г., & Шведов, Б. (1933, березень 5). До 50-річчя від дня смерті К. Маркса. *Комуніст*, 2.
- Мілославін, О. (1932a). До критики основних проблем філософії Канта. *Прапор марксизму-ленінізму*, 5–6, 98–132.
- Мілославін, О. (1932b, липень 1). Ленін і теорія матеріалістичної діалектики. *За партійність науки*, 2.
- Мілославін, О. (1933). Диктатура пролетаріату — вирішальне знаряддя боротьби за соціалістичне суспільство. *Прапор марксизму-ленінізму*, 5–6, 3–24.
- Обвинительное заключение. (1935a). *Обвинительное заключение по делу контрреволюционной троцкистской организации на Украине* (Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43185. Т. 2. Арк. 1–108). Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, Київ.
- Обвинительное заключение. (1935b). *Обвинительное заключение по делу 1170 по обвинению Милославина Александра Филаретовича, Пероцкого Бориса Владимировича, Вайна Александра Овсеевича, Абраменко Екатерины Харитоновны, Вольнова Юрия Симоновича и Андрианова Алексея Михайловича по ст. ст. 54–10, 54–11, 54–8 УК УССР* (Ф. 263. Оп. 1. Спр. 42098. Т. 2. Арк. 246–263). Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, Київ.
- Олійник, А. (Ред.-упоряд.). (2018). *Архіви КГБ для медіа*. К. І. С.
- Пероцький, Б. (1933). Марксизм-ленінізм і вчення Клаузевица про війну. *Прапор марксизму-ленінізму*, 4, 124–127.
- Піріг, Р. (1990). «Справа» Коцюбинського. У Ю. Шаповал (Упоряд.), *Маршрутами історії* (с. 318–328). Політвидав України.
- Піріг, Р. (Ред.). (1998). *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. Укр. держ. науково-дослід. ін-т архівної справи і документознавства, Держархів СБУ.
- Підсумки. (1933, листопад 26). Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь С. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. *Вісті ВУЦВК*, 1–2.
- План. (1933). План сесії, присвяченої 10-річчю з дня смерті Леніна (і 25-річчю видання «Матеріалізму та емпіріокритицизму») (по Інституту філософії). *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 124–127.
- Плян. (1932). Плян науково-дослідчої роботи Інституту філософії та природознавства на 1932 рік. *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 158–161.
- Поворот. (1932). *Поворот на філософському фронті. (Матеріали філософської дискусії 14–18 січня 1931 р. Пролетар*.
- Подкур, Р. Ю., & Ченцов, В. В. (2010). *Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ*. Збруч.
- Постанова. (2014). *Постанова ЦК КП(б)У «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів та пособництво їм з боку гнилих і ліберальних елементів»*. 3 листопада 1934 р. У *Реабілітовані історією. Харківська область: Книга друга* (с. 48–50). Оригінал.
- Протокол. (1934a). *Протокол допроса обвиняемого Левика Рувима Самойловича от 28 ноября 1934 г.* (Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43185. Т. 8. Арк. 175–186). Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, Київ.
- Протокол. (1934b). *Протокол допроса обвиняемого Левика Рувима Самойловича от 1 декабря 1934 г.* (Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43185. Т. 8. Арк. 217–230). Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, Київ.
- Семковський, С., Левік, Р., Степовий, Т., & Демчук, П. (Ред.) (1930). *Філософія та політика*. Державне видавництво України.
- Ткачук, М. (2010). Філософська освіта в радянській Україні: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів. *Філософська думка*, 6, 35–67.
- Шаповал, Ю. (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Наукова думка.
- Швець, Р. (2024). Зінаїда Лузіна на мапі філософії доби «Розстріляного відродження». *Sententiae 43(3)*, 161–169. <https://doi.org/10.31649/sent43.03.161>
- Шевченко, Л. (2007). «Контрреволюційна троцькістська група» в Інституті філософії в контексті «справи ВУАМ-ЛІНУ». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 34, 54–67.
- Шевченко, Л. (2008). Справа «контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні» (1937–1938 рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 35, 167–173.
- Шліхтер, О. (1931). ВУАМЛІН та його завдання. *Більшовик України*, 21–22, 61–70.
- Шовкопляс, М. (1935). Про шкідницьку контрабанду блоку націоналістів і троцькістів у галузі філософії. *Під марксо-ленінським прапором*, 3, 76–86.
- Штейнберг, Е. (1932a). Троцькізм — передовий загін буржуазної контрреволюції. *Прапор марксизму-ленінізму*, 1, 21–69.
- Штейнберг, Е. (1932b). Історичний матеріалізм як наука. *Прапор марксизму-ленінізму*, 2–3, 60–88; 4, 54–72.
- Штейнберг, Е. (1932c, січень 10). Попередні підсумки проробки листа тов. Сталіна. *За партійність науки*, 2.
- Штейнберг, Е. (1933a). Марксизм і повстання. *Прапор марксизму-ленінізму*, 4, 79–123.
- Штейнберг, Е. (1933b). *Троцькізм – передовий загін буржуазної контрреволюції*. Пролетар.
- Юринець, Я. (2010). Нові матеріали до життєпису Володирича Юринця: студентські роки у Львівському та Віденському університетах. *Філософська думка*, 6, 21–34.

References

- Adriianov, [O.]. (1932). Osnovna zakonornirnist perekhodovoho period [The Main Regularity of the Transition Period]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 15–47 [in Ukrainian].
- Adriianov, O. (1933). Marksyzm-leninizm v dii [Marxism-Leninism in Action]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 1, 17–23 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1928). Hegelivska krytyka ratsionalizmu, empiryzmu ta krytytsyzmu [Hegel's Critique of Rationalism, Empiricism, and Criticism]. *Prapor marksyzmu*, 2, 20–58 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1932a). Voienna nebezpeka i zavdannia teoretynohoho frontu [Military Danger and the Tasks of the Theoretical Front]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 8–14 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1932b). Notatky pro Plekhanova [Notes about Plekhanov]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 117–132 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1933a). Viina i voienna umilist v robotakh Marksa [War and Military Skill in Marx's Works]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 1, 58–74 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1933b). Na dva fronty [On Two Fronts]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 69–100 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O. (1933c). Borotba na filozofskomu fronti Ukrainy na novomu etapi [The Struggle on the Philosophical Front in Ukraine is at a New Stage]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 4, 31–54 [in Ukrainian].
- Bervytskyi, O., Levik, R., Stepovyi, T., & Yurynets, V. (Eds.) (1932). *Diialektychnyi materializm. Pidruchnyk dlia vyshiv*

- i vytyshiv [Dialectical Materialism: Textbook for Universities and Colleges]. Proletar [in Ukrainian].
- Bludov, Ya., Levik, R., & Semkovskiy, C. (1932). Do 100-kyh rokovyn smerti Hegelia [To the 100th Anniversary of Hegel's Death]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 1, 80–85 [in Ukrainian].
- Davidenko, I. (2024). Petro Demchuk: ostanni roky zhyttia [Petro Demchuk: The Last Years of His Life]. *Sententiae*, 43 (2), 130–141. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.130> [in Ukrainian].
- Halan, N. V. (2015). *Filosofsko-krytychnyi dyskurs u teoretychnii spadshchyni ukrainskykh radianskykh filosofiv 1920-kyh — pochatku 1930-kyh rr.* [Philosophical-Critical Discourse in the Theoretical Heritage of Ukrainian Soviet Philosophers of the 1920s – Early 1930s]. [Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences, National Pedagogical Drahomanov University, Kyiv] [in Ukrainian].
- Hrankina, O. V. (1997). Deiaki aspekty dzhereloznavchoho analizu arkhivno-slidchykh sprav u 1920–1950 rr. [Some Aspects of Source Criticism Analysis of Archival Investigative Files in the 1920s–1950s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 49–57 [in Ukrainian].
- Hrankina, O. V., Omelchuk, D. V., & Moskovchenko, N. P. (1997). *Vykorystannia arkhivno-slidchykhsprav represovanykh u 1920–1950-ti rr. Metodychni rekomendatsii* [The Use of Archival Investigative Files of Repressed Persons in the 1920s–1950s. Guidelines]. Ukr. derzh. nauково-doslid. in-t arkhivnoi spravy i dokumentoznavstva, Tsentr. derzh. arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [in Ukrainian].
- Levik, R. (1931, May 1). Za markso-leninsku filosofiiu [For Marxist-Leninist Philosophy]. *Samokrytyka*, 3 [in Ukrainian].
- Levik, R. (1932a). Osnovy marksystsko-leninskoï teorii proletarskoï revoliutsii [Fundamentals of the Marxist-Leninist Theory of the Proletarian Revolution]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 5–6, 3–13 [in Ukrainian].
- Levik, R. (1932a, March 20). Pro naslidky reorganizatsii UIMLU na VUAMLIN [On the Consequences of the Reorganization of the UIML into the VUAMLIN]. *Za partiinist nauky*, 1 [in Ukrainian].
- Levik, R., Shakhar, H., & Shvedov, B. (1933, March 5). Do 50-rychchia vid dnia smerti K. Marksa [To the 50th Anniversary of the Death of K. Marx]. *Komunist*, 2 [in Ukrainian].
- Miloslavin, O. (1932a). Do krytyky osnovnykh problem filosofii Kanta [Toward a Critique of the Main Problems of Kant's Philosophy]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 5–6, 98–132 [in Ukrainian].
- Miloslavin, O. (1932b, July 1). Lenin i teoriia materialistychnoi dialektyky [Lenin and the Theory of Materialist Dialectics]. *Za partiinist nauky*, 2 [in Ukrainian].
- Miloslavin, O. (1933). Dyktatura proletariatu — vyrishalne znariaddia borotby za sotsialistychne suspilstvo [The Dictatorship of the Proletariat is the Decisive Instrument of the Struggle for a Socialist Society]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 5–6, 3–24 [in Ukrainian].
- Obvinitel'noe zakliuchenie. (1935a). *Obvinitel'noe zakliuchenie po delu kontrrevoliutsionnoi trotskistskoï organizatsii na Ukraine* [Indictment in the Case of the Counterrevolutionary Trotskyist Organization in Ukraine]. (Fond 263. Op. 1. File 43185. Vol. 2. Fol. 1–108). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, Kyiv, Ukraine [in Russian].
- Obvinitel'noe zakliuchenie. (1935b). *Obvinitel'noe zakliuchenie po delu 1170 po obvineniiu Miloslavina Aleksandra Filaretovicha, Perotskogo Borisa Vladimirovicha, Vaina Aleksandra Ovseevicha, Abramenko Ekateriny Kharitonovny, Vol'nova Iurii Simonovicha i Andrianova Alekseia Mikhailovicha po st. st. 54–10, 54–11, 54–8 UK USSR* [Indictment in Case No. 1170 Against Miloslavina Alexander Filaretovich, Perotskyi Boris Vladimirovich, Vain Alexander Ovseevich, Abramenko Ekaterina Kharitonovna, Volnov Yuriy Simonovich, and Andrianov Aleksey Mikhailovich Under Articles 54–10, 54–11, and 54–8 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. (Fond 263. Op. 1. File 42098. Vol. 2. Fol. 246–263). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, Kyiv, Ukraine [in Russian].
- Oliinyk, A. (Ed.). (2018). *Arkhivy KGB dlia media* [KGB Archives for Media]. K. I. S. [in Russian].
- Perotskyi, B. (1933). Marksyzm-leninizm i vchennia Klauzevitsa pro viinu [Marxism-Leninism and Clausewitz's Theory of War]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, (4), 124–127 [in Ukrainian].
- Pidsumky. (1933, November 26). Pidsumky i naiblyzhchi zavdannia provedennia natsionalnoi polityky na Ukraini. Reziutsiia obiednanoho plenumu TsK i TsKK KP(b)U na dopovid S. Kosiora, ukhvalena 22 lystopada 1933 r. [Results and Immediate Tasks of Implementing National Policy in Ukraine: Resolution of the Joint Plenum of the Central Committee and the Central Committee of the CP(b)U on the Report of S. Kosior, Adopted on November 22, 1933]. *Visti VUTsVK*, 1–2 [in Ukrainian].
- Plan. (1933). Plan sesii, prysviachenoï 10-rychchiiu z dnia smerti Lenina (i 25-rychchiiu vydannia “Materializmu ta empirio-krytytsyzmu”) (po Instytutu filosofii) [Plan of the Session Dedicated to the 10th Anniversary of Lenin's Death and the 25th Anniversary of the Publication of Materialism and Empiriocriticism (Institute of Philosophy)]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 124–127 [in Ukrainian].
- Plian. (1932). Plian nauково-doslidchoï roboty Instytutu filosofii ta pryrodoznavstva na 1932 rik [Research Plan of the Institute of Philosophy and Natural Sciences for 1932]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 1, 158–161 [in Ukrainian].
- Podkur, R. Yu., & Chentsov, V. V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoi bezopasnosti USSR 1920–1930-kyh godov: istochnikovedcheskii analiz* [Documents of the State Security Organs of the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s: Source-Based Analysis]. Zbruch [in Russian].
- Postanova. (2014). Postanova TsK KP(b)U “Pro kontrrevoliutsiinu robotu zalyshkiv natsionalistiv i trotskistiv ta posobnytstvo yim z boku hnylykh i liberalnykh elementiv”. 3 lystopada 1934 r. [Resolution of the Central Committee of the CP(b)U “On the Counterrevolutionary Activities of the Remaining Nationalists and Trotskyists and the Assistance Given to Them by Rotten and Liberal Elements”, November 3, 1934]. In *Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast: knyha druha* [Rehabilitated by History. Kharkiv Region: Book Two] (pp. 48–50). Original [in Ukrainian].
- Povorot. (1932). *Povorot na filosofskomu fronti. (Materiialy filosofskoi diskusii 14–18 sichnia 1931 r.)* [The Turn on the Philosophical Front: Proceedings of the Philosophical Discussion, January 14–18, 1931]. Proletar [in Ukrainian].
- Protocol. (1934a). *Protokol doprosa obviniaemogo Levika Ruvima Samoïlovicha ot 28 notabria 1934 g.* [Protocol of the Interrogation of the Accused Levik Ruvim Samoylovich, November 28, 1934]. (Fond 263. Op. 1. File 43185. Vol. 8. Fol. 175–186). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, Kyiv [in Russian].
- Protocol. (1934b). *Protokol doprosa obviniaemogo Levika Ruvima Samoïlovicha 1 dekabria 1934 g.* [Protocol of the Interrogation of the Accused Levik Ruvim Samoylovich, December 1, 1934]. (Fond 263. Op. 1. File 43185. Vol. 8. Fol. 217–230). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, Kyiv [in Russian].
- Pyrh, R. (1990). “Sprava” Kotsiubynskoho [Kotsiubynsky's “Case”]. In Yu. Shapoval (Ed.), *Marshrutamy istorii* [Routes of History] (pp. 318–328). Politytydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Pyrh, R. (Ed.). (1998). *Arkhivno-slidchi spravyy represovanykh: nauково-metodychni aspekty vykorystannia* [Archival-Investigative Files of the Repressed: Scientific and Methodological Aspects of Use]. Ukr. derzh. nauково-doslid. in-t

- arkhivnoi spravy i dokumentoznavstva, Derzharkhiv SBU [in Ukrainian].
- Semkovskiy, S., Levik, R., Stepoviy, T., & Demchuk, P. (Eds.). (1930). *Filosofia ta polityka* [Philosophy and Politics]. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii* [Ukraine in the 1920s–1950s: Pages of Unwritten History]. Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (2007). “Kontrevoliutsiina trotskistska hrupa” v Instytuti filosofii v konteksti “spravy VUAMLINu” [“The Counterrevolutionary Trotskyist Group” at the Institute of Philosophy in the Context of the “VUAMLIN Case”]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 34, 54–67 [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (2008). Sprava “kontrevoliutsiinoi trotskistskoi terorystychnoi orhanizatsii na Ukraini” (1937–1938 rr.) [The Case of the “Counterrevolutionary Trotskyist Terrorist Organization in Ukraine” (1937–1938)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 35, 167–173 [in Ukrainian].
- Shlikhter, O. (1931). VUAMLIN ta yoho zavdannia [VUAMLIN and Its Tasks]. *Bilshovyk Ukrainy*, 21–22, 61–70 [in Ukrainian].
- Shovkopliias, M. (1935). Pro shkidnytsku kontrabandu bloku natsionalistiv i trotskistiv u haluzi filosofii [On the Sabotaging Contraband of the Bloc of Nationalists and Trotskyists in the Field of Philosophy]. *Pid markso-leninskym praporom*, 3, 76–85 [in Ukrainian].
- Shteinberh, E. (1932a). Trotskizm — peredovyi zahin burzhuaznoi kontrevoliutsii [Trotskyism as the Vanguard of the Bourgeois Counterrevolution]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 1, 21–69 [in Ukrainian].
- Shteinberh, E. (1932b). Istorychnyi materializm yak nauka [Historical Materialism as a Science]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 2–3, 60–88; 4, 54–72 [in Ukrainian].
- Shteinberh, E. (1932c, January 10). Poperedni pidsumky probokby lysta tov. Stalina [Preliminary Results of the Discussion of Comrade Stalin’s Letter]. *Za partiinist nauky*, 2 [in Ukrainian].
- Shteinberh, E. (1933a). Marksyzm i povstannia [Marxism and the Uprising]. *Prapor marksyzmu-leninizmu*, 4, 79–123 [in Ukrainian].
- Shteinberh, E. (1933b). *Trotskizm — peredovyi zahin burzhuaznoi kontrevoliutsii* [Trotskyism as the Vanguard of the Bourgeois Counterrevolution]. Proletar [in Ukrainian].
- Shvets, R. (2024). Zinaida Luzina: bili pliamy na mapi filosofii doby “Rozstrilianoho vidrodzhennia” [Zinaida Luzina: White Spots on the Map of the Philosophy of the “Executed Renaissance”]. *Sententiae*, 43 (3), 161–169. <https://doi.org/10.31649/sent43.03.161> [in Ukrainian].
- Tkachuk, M. (2010). Filosofska osvita v radianskii Ukraini: dosvid osmyslennia istorychnykh dokumentiv ta arkhivnykh materialiv [Philosophical Education in Soviet Ukraine: The Experience of Interpreting Historical Documents and Archival Materials]. *Filosofska dumka*, 6, 35–67 [in Ukrainian].
- Yurynets, Ya. (2010). Novi materialy do zhyttiepysu Volodymyra Yuryntsia: studentski roky u Lvivskomu ta Videnskomu universytetakh [New Materials for the Biography of Volodymyr Yuryntets: Student Years at the Universities of Lviv and Vienna]. *Filosofska dumka*, 6, 21–34 [in Ukrainian].

Maryna Tkachuk, Yaryna Yurynets

ARCHIVAL INVESTIGATIVE CASES OF THE REPRESSED AS A SOURCE OF BIOGRAPHICAL RECONSTRUCTION IN THE HISTORY OF SOVIET PHILOSOPHY IN UKRAINE IN THE 1920S–1930S

The article is devoted to one of the least explored stages in the history of philosophical thought in Ukraine – Soviet philosophy of the 1920s–1930s. Advocating for the need to transform research strategies and the source base of modern historical-philosophical analysis of perhaps the most tragic page in Ukraine’s intellectual history, the authors draw attention to numerous gaps and research errors in scholarly literature. Addressing these issues requires a systematic search and critical analysis of sources, clarification of conflicting information, and the refutation of prejudices and misconceptions. Using the example of a number of newly published documents from the fonds of the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, the authors highlight the significant biographical, historical, and cultural potential of the archival investigative files of the repressed in studying the history of Ukrainian philosophy of the 1920s–1930s and reconstructing the life paths and academic activities of its representatives. For the first time in historical and philosophical literature, a number of unique materials are presented for the biographies of Ruvim Levik (1889–1937), Oleksandr Bervytskyi-Varfolomeiev (1892–1937), Oleksii Andrianov (1901–1938), Oleksandr Miloslavyn (1898–1937), Elia Shteinberh (1906–1944), Borys Perotskyi (1909–1937), and Yurii Volnov (1908–before 1937), whose names are associated with the activities of the leading philosophical institutions of the early Soviet era.

Keywords: History of philosophy, Ukrainian philosophy, Soviet philosophy of the 1920s–1930s, Archival investigative cases of the repressed, Biographical studies.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Подано до редакції / Submitted: 17 квітня 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 5 травня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

УДК 111.6:27-9:378.4(477.411)

DOI: 10.18523/2617-1678.2026.17.73-84

Головащенко С. І.

<http://orcid.org/0000-0003-3416-6140>

ГОСПОДАРСЬКА ЕТИКА У СВИТОГЛЯДНОМУ КОНТЕКСТІ: Частина II: ВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО МОДЕРНУ ДО ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (Матеріали до курсу «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»)

У статті висвітлено еволюцію теоретичних рефлексій щодо зв'язку релігійних переконань та економічної активності людини від доби Модерну до викликів сучасності. Фундаментальним етапом стала доба Реформації, яка через концепцію «покликання» (*Beruf*) Мартіна Лютера та подальший розвиток протестантського етосу перетворила працю із засобу виживання на сакральну відповідальність. Це заклало підвалини західноєвропейської буржуазно-ліберальної парадигми, де успіх, ощадливість і професіоналізм стали ознаками божественного обранства. Класична рефлексія Макса Вебера остаточно закріпила розуміння прямого зв'язку між релігійною інтенцією та «духом капіталізму», що визначило домінування західної моделі розвитку на століття вперед. Важливим вектором роботи є звернення до православного культурно-конфесійного контексту господарювання, а також внесок Католицької церкви у відповідь на виклики модерності через формування власної соціальної доктрини та трудової етики. Проте центральною інтелектуальною інтригою рефлексій кінця ХХ — початку ХХІ ст. стає криза цієї західноцентричної моделі та її зіткнення з альтернативними світоглядами. На зміну універсалізму та монізму ліберальної парадигми приходить глобалістичний і мультикультуралістський погляд, що актуалізує досвід «третього світу». У тексті наголошується, що в умовах постколоніального розвитку країни, що не належать до «західного ядра», дедалі частіше звертаються до власних релігійно-культурних джерел. Це зіткнення парадигм виражається у переході від суто фінансових показників до якісних індикаторів людського розвитку: здоров'я, освіти, рівня щастя тощо. Важливим елементом сучасного дискурсу є реабілітація архаїчних форм господарювання, зокрема «економіки дарування» та «антиекономік», що ґрунтуються на солідарності та взаємодопомозі. Такий пошук альтернатив змушує сучасну економічну думку повертатися до живих нехристиянських традицій, розглядаючи їх не як переешкоди прогресу, а як унікальні ресурси для гармонізації глобального співіснування. Таким чином, стаття простежує шлях від легітимації капіталізму через християнський етос до сучасного синтезу теології, філософії та економіки, що намагається відповісти на виклики глобалізації через призму локальних культурних ідентичностей.

Ключові слова: релігієзнавство, релігія та економіка, господарська етика, європейський Модерн, протестантська етика, глобалізація, «економіка дарування», методика викладання.

Вступ

Цим текстом продовжуємо цикл публікацій, які міститимуть навчальні матеріали, створені на основі лекційної частини авторського курсу «Релігійні етоси господарювання

та підприємництва» (Головащенко, 2023), який викладається на Факультеті гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». Обставини та чинники, що викликали до життя цю навчальну дисципліну та зумовлюють потенціал її роз-

вितку, ми вже проаналізували (Головащенко, 2025). Там само обґрунтовувалася потреба у розширенні наявної джерельної бази для опанування цієї дисципліни. Власне, продовженням цієї справи і стане пропонований далі матеріал, представлений у формі другої частини вступної лекції до названого курсу.

Торкнемося тут низки питань, що завершують ініціацію лекційної частини усього курсу. Розглянемо, зокрема, етапні віхи теоретичної рефлексії проблем взаємодії релігії, етики та економіки — насамперед у контексті європейського цивілізаційного досвіду. Також не залишаться поза увагою еволюції осмислення ролі культури та релігії в економічному житті, викликані глобалізацією та взаємодією європейської й неєвропейських культур протягом минулого й початку теперішнього століть. Відповідно, буде представлено низку текстів і авторів, характерних у цьому сенсі та помітних за останні роки. Не претендуючи на повноту огляду, це стане принаймні тим, про що варто знати вже на мінімальному рівні університетської освіченості. Буде про:

- становлення релігійно-етичних моделей праці в контексті західного християнства, європейського Модерну та зародження політекономії як науки;
- відповіді на економічні виклики модерності з боку Католицької церкви та її внесок до формування релігійно зумовленої трудової етики;
- фундаментальний внесок Макса Вебера в осмислення зв'язку між релігією і економікою;
- православний культурно-конфесійний контекст осмислення праці та господарської етики — у минулому й теперішньому вимірах;
- синтез богослов'я, філософії та економіки у XX–XXI ст., включно з постмодерними концепціями «антиекономіки» та «економіки дарування»;
- про крайні за часом підходи до економіки та нові ідеї альтернативного господарського та соціального розвитку.

Саме таким змістом зумовлена структура основної частини цієї вступної лекції. У висновках же підіб'ємо підсумки, а також стисло схарактеризуємо когнітивну ситуацію, яка нині загалом визначає осмислення нашого предмета. Цим постараємося підготувати студентів до пізнавальних та ідейних викликів, із

якими вони можуть зустрітися, опановуючи різні теми і питання курсу.

Основна частина

Homo religiosus i homo economicus у контексті європейського Модерну. Дослідження мотивації економічної діяльності стало предметом рефлексії і змусило активізувати соціальну, політекономічну думку в лоні західноєвропейської цивілізації (власне, на цій підставі свого часу і виникла дисципліна «політекономія») насамперед у зв'язку з глобальними зрушеннями в економічній взаємодії великих спільнот, верств, «класів» людей, які зазнала європейська цивілізація у добу Модерну (починаючи з ранньомодерної доби). І тут насамперед маємо згадати Реформацію, яка вперше відверто актуалізувала питання єдності *homo religiosus* і *homo economicus*. Ця актуалізація фактично базувалася на залученні до сфери рефлексії і попереднього, середньовічного досвіду, який оформлювався нормативами, запропонованими західним християнством у його «католицькій» версії. Але Реформація, яка поставала на тлі цікавих економічних ранньомодерних ранньобуржуазних трансформацій, уперше спонукала говорити відверто про обов'язкову залежність людини як економічної істоти від людини як істоти релігійної.

У Новий час у європейській культурі дедалі більше усвідомлюється зв'язок між релігійним та економічним вимірами людського буття. Зрушення, започатковані добою Реформації, трансформують уявлення про працю як про сакральну активність. Уперше в історії західної цивілізації релігійна легітимізація економічної діяльності набуває явно вираженого характеру. Так, Мартін Лютер у своїй концепції «покликання» (*Beruf*) стверджує, що кожен фах, ремесло чи виробнича функція є покладеною Богом відповідальністю — отже, джерелом праведності й спасіння. Праця перестає бути лише засобом виживання, вона набуває сакрального змісту. Саме в такому мисленні, що згодом стане основою протестантської трудової етики, народжується моральне виправдання господарської ініціативи, підприємництва, ощадливості й професійної відповідальності.

В одному з досліджень останніх років (Etkind, 2023), промовистими є сюжети, пов'я-

зані з постанням світогляду М. Лютера як ідеолога Реформації. Там варто звернути увагу на соціально-економічні підстави позиції Лютера, пов'язані з його соціальним бекграундом — навіть із персональним зануренням в інтереси певних соціальних груп, класів на певній території в умовах певного типу виробництва, господарювання, економічних відносин. Це здатне буде значно прояснити те, на що згодом звернули увагу деякі західні дослідники, насамперед Макс Вебер (про якого далі йтиметься також). У цьому сенсі Реформація — не лише релігійний, а й економічний зсув. Вона спонукала до рефлексії над роллю людини-господаря як носія нової культурної інтенції.

На підставі осмислення економічного досвіду перших «буржуазних монстрів» XVII–XIX ст., серед яких були Нідерланди, Британія, північна Італія, почасти Франція, Іспанія, згодом Німеччина, низка мислителів зверталася до дослідження мотивації, у т. ч. етичної та релігійної, економічної діяльності. Яскравим виявився приклад одного з основоположників світової політекономії Адама Сміта. Той, серед іншого, схильний був розглядати економічну сферу суспільства з позицій етико-економічного синтезу. Теоретична рефлексія зв'язку етики та економіки знайшла своє оформлення в його працях «*Теорія моральних почуттів*» (1759) та «*Дослідження про природу і причини багатства народів*» (1776). Саме там мислитель намагався поєднати етику з економікою, вбачаючи у «невидимій руці ринку» не лише механізм саморегуляції, а й простір для морального вибору (Smith, 2010; Сміт, 2019).

Коли йдеться про XIX ст., не можемо пройти повз Карла Маркса, з його «*Капіталом*» і низкою раніших праць, де у філософському, соціологічному й політекономічному аспектах розкривалися ідеальні аспекти людської праці та мотиви економічної діяльності як провідного чинника соціально-історичної еволюції людства в цілому. Ґрунтований на матеріалістичному розумінні соціальних процесів етико-економічний підхід Маркса, поставши специфічно ідеологізованим, усе ж таки надав праці статус засадничого принципу людської історії. У цій концепції праця — це вияв родової сутності людини, основа всього соціального буття, джерело відчуження — і водночас шлях до його подолання (Marx, 1975, 1976).

Таким чином, упродовж XVII–XIX століть відбувалася глибока інтелектуальна артикуляція праці як центрального феномена взаємодії людини з реальністю. І релігійні, і світські мислителі визнавали, що саме в праці реалізується взаємодія тілесного, духовного й соціального начал. Це, з одного боку, складні речі для дослідження. А з іншого боку, їх не можна обминути — адже саме вони ініціювали бурхливий ідейно-політичний поступ європейської цивілізації, починаючи з другої половини XIX століття. Цей імпульс відгукнувся і на велику частину століття наступного.

Соціальна доктрина християнства: від енциклік до цілісного етосу. Одним із наслідків такого імпульсу стали, починаючи з 1870-х рр., соціально зумовлені ініціативи Католицької церкви — у відповідь на зростання соціалістичного робітничого руху. Напруга між капіталом і працею, що зростала в умовах індустріальної модернізації, спонукала церкву до формування відповіді, яка охопила моральний, релігійний і соціально-економічний вимір. Ці відповіді, починаючи з Першого Ватиканського собору, уперше стали принциповою підставою для формування церквою т. зв. соціальної (або соціально-економічної) доктрини — системи принципів, що поєднують християнську етику з проблематикою справедливості, праці та господарювання.

Визначальним моментом у формуванні католицького економічного етосу стала енцикліка *Reum Novarum* (1891), яка започаткувала низку офіційних документів, присвячених взаємодії релігії та економіки. У них праця розглядається як шлях реалізації людської гідності, як обов'язок і форма служіння ближньому, а не лише джерело прибутку. Церква, реагуючи на зростання соціалізму та пролетарського руху, прагнула запропонувати альтернативу марксистському світогляду, зосереджену на синтезі духовного і матеріального, індивідуального й суспільного, справедливості й власності.

Виникнувши спочатку в лоні саме світового католицизму, цей феномен зберігає актуальність. І досі кожна папська енцикліка, яка за визначенням є зверненням до усього католицького світу, і опосередковано, до цілого людства, містить важливі моменти рефлексії з приводу взаємодії «людини економічної» та «людини релігійної» (Pontifical Council for

Justice and Peace, 2004; Benedict XVI, 2009; Francis, 2015, 2020). Так католицизм — через релігійно осмислені концепти гідної праці, субсидіарності, спільного блага — намагається запропонувати світові систему, де економіка має бути не самоціллю, а засобом розвитку людини в її цілісності¹.

Макс Вебер: протестантська етика як матриця капіталізму. На початку ХХ ст. з'являються праці відомого німецького соціолога Макса Вебера, які змінили тодішні уявлення як про походження сучасного капіталізму, так і загалом про характер культурно-релігійного впливу на економічну діяльність людства. У своїй знаковій праці «*Протестантська етика і дух капіталізму*», неодноразово перекладеній і перевиданій (Weber, 1930; Вебер, 1994), М. Вебер твердив, що європейський капіталізм своїм походженням і розвитком зобов'язаний трудовій етиці аскетичного протестантизму, передусім кальвінізму, який сутнісно сприяв формуванню особливого типу трудової мотивації. Цей тип дослідник визначив як носія «духу капіталізму».

Зокрема, саме ця етика високо піднесла працю, сакралізувала, освятила її, розуміючи людську працю як священний обов'язок — відповідь на Божественне покликання, як діяльність на Землі, заповідану Богом. Причому тут праця не лише позитивно забарвлюється, базується на вимогах чесності, наполегливості. Тут також формується специфічна мотивація — у тому сенсі, що успішність, продуктивність, прибутковість праці має стати підставою розвитку й саморозвитку самої людини, а не спрямовуватися лише на задоволення власних базових потреб чи отримання лише насолоди, — бо завжди є відповіддю на Божественне покликання. Економічна успішність стала не просто ознакою світської вправності, а знаком «обраності» — підтвердженням Божественного благословення. Така етика формувала людину дисципліновану, ощадливу, відповідальну, котра працює не заради розкоші чи гедонізму, а заради покликання. Прибуток при цьому не є метою сам по собі, а лише наслідком праведного служіння.

¹ Враховуючи відому символічність папських титулатур у католицизмі, також можна припустити можливість цікавих відсилань титулу нещодавно обраного понтифіка — Роберта Прево (Лева XIV) — до постаті та політико-економічної позиції Лева XIII (той був відомий як «папа робітничого класу»).

Цікаво, що Вебер дійшов багатьох своїх висновків не тільки як теоретик, а й як емпіричний дослідник. Аналізуючи (як один з перших у Європі економічних соціологів) умови праці в різних регіонах Німеччини, він помітив: у протестантських районах люди при зростанні заробітку працювали більше, а в католицьких — навпаки, віддавали перевагу вільному часу. Ці спостереження спонукали Вебера до гіпотези про глибинний зв'язок між релігійною культурою та економічною поведінкою. І, попри дискусії, чи існує тут узагалі лінійний зв'язок (врешті, сам Вебер ніколи не наполягав тут на лінійному зв'язку), його вихідні емпіричні дані створили можливість для побудови цікавого дискурсу, з позицій якого взаємодія «людини релігійної» і «людини економічної» була розглянута в новому — й досі актуальному та продуктивному аспекті.

М. Вебер так само був відомий не лише тим, що він говорив про протестантську етику в контексті розвитку капіталізму. Він спробував продовжити екстраполяцію своїх спостережень про зв'язок людини економічної і людини релігійної на досвід інших релігійних традицій. У подальших своїх дослідженнях, зокрема у серії нарисів під загальною назвою «Господарська етика світових релігій» (Weber, 1946, 1951, 1952, 1958, 2002; Вебер, 1998a, 1998b), німецький дослідник спробував вийти за межі західнохристиянського світу й дослідити, чи існували подібні зв'язки в інших культурах. Він проаналізував, зокрема, соціальні інститути та етоси господарювання в буддизмі, конфуціанстві, індуїзмі, юдаїзмі та ісламі — намагаючись зрозуміти, чому саме протестантський світ став ґрунтом для модерного капіталізму.

Таким чином, Вебер, поєднавши емпірію з філософською глибиною, сформував інтелектуальну основу для сучасної економічної соціології. Його концепція вивела на перший план питання: які духовно-культурні чинники формують економічну раціональність?

Православний етос господарювання: від богословських і атеїстичних рефлексій до сучасних розмірковувань над стратегіями цивілізаційного вибору. Згадавши про Макса Вебера, який започаткував рефлексію взаємодії релігійних, етичних та економічних чинників у мотивації до праці, рефлексії трудової етики і ширше — певних ідеальних «культурних

типів», які визначають ставлення людини до економічного буття, ми мали б сказати кілька слів про внесок православних мислителів.

Пошук відповідей на виклик модерності відбувався не лише в межах західнохристиянської традиції. У православному світі важливу роль у формуванні християнської економічної думки відіграв Сергій Булгаков — спершу економіст «марксоїдного» типу, а згодом богослов, філософ, священник. Відповідно, його світоглядна еволюція робить цікаві як його релігійно-філософські та апологетичні праці, так і праці, де він намагався залишатися філософом, який формулював певні політико-економічні ідеї. Унаслідок його інколи називають «православним Максом Вебером» — через свідому відповідь виклику, який створив німецький соціолог. Булгаковим, імовірно, рухала потреба проаналізувати, як саме у східнохристиянському, православному культурному полі проявлялися подібні феномени й відбувалися аналогічні процеси. Адже це ставало важливим саме в контексті розвитку капіталізму в православному світі.

Зокрема, у працях «Народне господарство та релігійна особистість» (1909) та «Філософія господарства» (1912) С. Булгаков намагався синтезувати православну етику з соціально-економічними питаннями початку ХХ ст. Критикуючи вузький матеріалізм, він стверджував, що господарство має релігійний зміст. Праця розглядалася не лише як засіб існування, а і як релігійно-творчий акт, спосіб перетворення світу. Тож релігійна особистість повинна звеличувати працю через творчий підхід, убачаючи в господарюванні поле для реалізації вищого покликання. Адже для Булгакова господарська діяльність є формою соціологічної активності — способом освячення світу, реалізацією людського покликання у творенні. Тут людина виступає як співтворець, що через працю реалізує «логос» — розумну, божественно спроектовану структуру світу. Булгаков, полемізуючи з Марксом, вбудовує духовну тематику в саму суть економічного буття. Це ідея, в якій господарювання є продовженням духовного життя (Булгаков, 1909, 1912, 2011; Bulgakov, 2000).

Маємо обов'язково пам'ятати, що усі такі рефлексії мали виразно антисоціалістичний (антимарксистський) характер, що часто виявлялося через відверту полеміку з соціалістичними (у марксистській версії) ідеями та прак-

тиками. І релігійна ціннісна парадигма обґрунтування буття людини — економічного, соціального, політичного — висувалася як альтернатива соціалістичній ідеї.

Окрім власне православного офіційно-церковного етосу праці і господарювання у зв'язку з працями Булгакова важливими є матеріали, які (вже на марксистських, атеїстичних засадах) розкривали еволюцію етосів господарювання в рамках неортодоксальних рухів православного коріння. Йшлося, з одного боку, про старообрядництво (особливо у т. зв. безпопівських формах), а з іншого — про різні «сектантські» течії «духовного християнства» (молокан, духоборів тощо). Буде показано, як саме в умовах православної цивілізації, панування православного етосу господарського життя ці релігійні групи відіграли дуже своєрідну роль у модернізаційних процесах (Никольський, 1985, с. 165–250; Клибанов, 1960, с. 180–210, 320–350).

Для нашого культурно-цивілізаційного поля це теж є цікавим питанням. Бо тут також проявилися досить парадоксальні речі — зокрема, той факт, що модернізаційні процеси у соціальному, економічному житті, у трансформації згаданих старообрядницьких і «сектантських» спільнот відбувалися у зовні архаїчних, консервативних релігійних формах. Ці, здавалося б, консервативні спільноти часто виявляли якості потужної модернізаційної динаміки: підприємництво, ощадність, взаємодопомогу, трудову дисципліну. Вони виявилися носіями модернізації, у т. ч. модернізації буржуазного типу більшою мірою, ніж офіційна православна церква, яка у церковних формах демонструвала навіть нібито меншу архаїчність. Урешті, ці неортодоксальні рухи православного коріння продемонстрували багато аналогічного з протестантським етосом господарського життя. Такий «парадокс модерності» свідчить про «конвергентну еволюцію» — різні конфесійні форми відповідали на схожі соціальні виклики схожими етичними та господарськими моделями.

Така коеволюція старообрядництва, низки течій «духовного християнства» і деяких течій західного протестантизму (який спочатку вважали явищем скоріше «інвазивним»), створила передумови для дифузії, злиття, синтезу — на підставі близькості етосів праці, господарської діяльності, релігійного осмислення економічного буття людини. Наслідком стало

постання на постправославному ґрунті своєрідно тутешнього євангельського християнства та баптизму — куди були інкорпоровані як ті громади, які генетично походили від західних протестантів, так і ті, які виростили з місцевого неортодоксального християнства. У цих субкультурах етос праці не лише адаптувався до нової економічної динаміки, а й задав їй моральну рамку.

Таким чином, у православному світі теж сформувалися етоси господарювання, які, попри інституційну інертність офіційної церкви, іноді випереджали її в реалізації трудової етики як екзистенційного покликання. Тож, звертаючи увагу на внесок М. Вебера, маємо звертати увагу і на внесок локальних мислителів і дослідників початку ХХ ст.

Пізніший досвід цього століття — особливо у зв'язку з постанням та розпадом комуністичної системи, відбився у цікавих кейсах аналізу впливу східного православ'я на економічний розвиток, рівень щастя та соціальний капітал у деяких посткомуністичних країнах. Ідеться, зокрема, про *Communism as the Unhappy Coming* (2018) — резонансне дослідження, виконане в Лондонській школі економіки Симеоном Дянковим і Еленою Николовою, де аналізується, як православна теологія та культура вплинули на сприйняття ринкової економіки та державних інститутів у Болгарії. Автори досліджують, як саме православні чинники зумовили специфічний шлях розвитку країни порівняно з католицьким чи протестантським світом — у контексті перспектив посткомуністичної модернізації. Вони намагаються мовою цифр та статистики пояснити, як візантійська та православна спадщина сформувала сучасний болгарський менталітет (Djankov & Nikolova, 2018).

Нові горизонти: пропозиції та синтезу посткласичної філософії. Однією з особливостей сучасного теоретизування з нашої теми вже у ХХ ст. став синтез філософії та богослов'я з економічними теоріями в осмисленні економічного буття людини. І цей синтез, з одного боку, був спричинений актуалізацією конфесійно зумовленої рефлексії — насамперед тривалої католицької, початої це з останньої третини ХІХ століття, — і вона ініціювала і протестантське осмислення християнських економічних етосів, які і до сьогодні є найпотужнішими. Але, окрім цього конфесій-

но спрямованого синтезу філософії, богослов'я та економічної теорії, такий синтез був пов'язаний і з філософською еволюцією — зокрема з традиціями постмодернізму, постструктуралізму. На які — і на це теж не варто заплішувати очі — справила певний вплив пост- і неомарксистська «ліва» філософська та економічна думка.

Наслідком стала філософська й культурна критика економічного раціоналізму. «Авангардний» тип рефлексії — як, наприклад, постмодернізм — принципово унікав властивого традиційному раціоналізму різко негативного ставлення до «архаїчних» форм практики та рефлексії — у тому числі і до релігійних. І у зв'язку з цим імпульс для християнської теології теж був натхненний постмодернізмом.

Так, ще в середині ХХ століття одним із найвідоміших авторів цього тренду, які так чи інакше інтерпретували зв'язки економічних теорій і практик із релігією, став Жорж Батай — зокрема у праці «Проклята частка» 1949 року, яку неодноразово перекладали й перевидавали (Bataille, 1988). Французький філософ запропонував там концепцію «загальної економіки», де важливим компонентом є «сакральний надлишок», який обов'язково має стати предметом витрати, дарунка, жертви. Він інтерпретує економічну діяльність як включену в культурний контекст ритуалу — насамперед дарунка та офіри — як «сакралізованих транзакцій». Тож він розглядав світ матеріальних речей не як лише обмежений процесом виробництва, а й альтернативно — як «економіку витрат», «економіку дарування». Така своєрідна «антиекономіка» кидала виклик утилітаризму, підкреслюючи роль надлишку, безкорисливості, трансцендентної, сакралізованої надпродуктивності.

Цей виклик ініціював у ХХ столітті (і на початку ХХІ) підвищення інтересу до проблематики «економіки даріння» як своєрідно «альтернативної» економіки, до дослідження її від архаїчних форм до сучасних. Зокрема, у своєму фундаментальному «*Есеї про дар*» (1925, так само перекладеному й перевиданому) Марсель Мосс стверджує, що подарунки ніколи не бувають «безкоштовними», а є частиною обов'язкового, циклічного соціального обміну, що передбачає своєрідні «три зобов'язання»: дарувати, отримувати і взаємність. Дарування ініціює соціальні стосунки та зміцнює союзи. Забороненою є відмова від подарунка,

адже її вважають відмовою від соціальних зв'язків та дружби. А оскільки подарунки містять духовну силу, це змушує одержувача кожного разу повернути щось рівної або більшої цінності, забезпечуючи продовження обміну на підставі постійно добровільно відтворюваного «взаємного боргу». Ця система створює та зміцнює соціальні зв'язки. Не обмежуючись простим альтруїзмом, вона водночас не є просто економічною транзакцією; дарування подарунків впливає на всі аспекти суспільства — як економічні, так і релігійні, правові та моральні (Mauss, 1966). «Дар» ініціював не лише розуміння обміну з погляду ринкового капіталізму, а й визнання глибокої соціальної, ритуальної та символічної важливості взаємного обміну як дару в різних культурах.

Деякі пізніші тексти, присвячені характеристиці «економіки дарування», продовжують традицію, започатковану Ж. Батаєм та М. Моссом (Hunt, 2005; Yan, 2005). І тут повною мірою спостерігаємо відбиття архаїчних, на перший погляд, мотивів взаємодії «людини економічної» та «людини релігійної».

Раціоналістичні рефлексії щодо ідеальних чинників прогресу націй і людства: конкуренція парадигм і дискурсів. Водночас у цей період розвивалися й раціоналістичні рефлексії зв'язків релігії, культури, етики з економічними процесами — саме як базовою підставою суспільного поступу. Зауважимо, що ці рефлексії виникали в лоні різних (як «правих», так і «лівих») парадигм соціального та економічного мислення — відбиваючи складність і нерівномірність глобального розвитку. Тож буде корисним представити, бодай стисло, палітру позицій, що були артикульовані протягом останніх десятиліть та навіть років і стали предметом як академічного, так і суспільного інтересу.

Своєрідну концепцію «економіки релігії» (або ж «релігійної політекономії») репрезентував відомий американський соціолог релігії Родні Старк у статті *Economics of Religion* (Stark, 2006). У спробі запропонувати нове соціо-економічне бачення релігії (зокрема, виявити причини й закономірності успішності чи неуспішності тих чи інших релігійних організацій), Старк виходив із кількох базових засновків. Серед них: підхід до функціонування релігії як «пропозиції» на духовному «ринку», де попитом є потреба релігійності та панує відповідна конкуренція; погляд на релі-

гійну поведінку й вибір людей як на цілковито раціональні, в тому числі в умовах обміну на ринку. Вибір того чи іншого типу релігійних практик розглянуто з позицій оптимізованого обміну для максимального задоволення релігійних потреб. Класичні ідеї А. Сміта про взаємодію попиту та пропозиції тут застосовані до релігійних груп як колективних підприємств, які опікуються надприродним. Запропонована Старком картина претендує на пояснення глобальних релігійних процесів. Зокрема різна секуляризація в Європі й Америці, де релігійність суспільства залежить саме від того, наскільки активним є релігійний ринок. Окрім своєрідного методологічного підходу, відзначимо тут виразний саме «західний» фокус бачення і радше буржуазно-ліберальний дискурс. Це є важливим з огляду на своєрідність текстів, які розглянемо далі.

Приблизно у цьому ж «правому» спектрі поглядів опиняються для нас тексти з аналізом контексту ширшого — взаємодії економіки та культури як чинників прогресу цілих народів як у локальному, так і глобальному масштабах. Відзначимо тут насамперед досі цитовану працю Девіда С. Ландеса *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor* (Landes, 1998). Автор пояснює економічне зростання або застій тих чи інших країн складною взаємодією культурних цінностей, технологічних інновацій та історичних обставин. Ключовим фактором розвитку постає не географія і навіть не інституції самі по собі — а саме культура, трудова етика. Так, європейські країни добилися успіху завдяки раціоналізму, дисципліні та повазі до праці (які, зокрема, були складовими протестантської трудової етики). Відзначивши важливість для досягнення сталого успіху технологічних інновацій, необхідності адаптації інституцій до мінливих обставин та навіть вплив географії та клімату, Ландес вважає саме культуру найважливішим чинником. Водночас він критикує культурний релятивізм: не усі культури однаково сприяють розвитку. Для прогресу потрібна наука, вільне підприємництво, якісна освіта, повага до приватної власності та справедливі закони. Тож багатство націй є результатом історичних рішень, сформованої власної культури та створених на цьому ґрунті політичних інститутів.

Перегукується з цим книжка Дарона Асе-моглу та Джеймса Робінсона *Why nations fail:*

The origins of power, prosperity and poverty (Acemoglu & Robinson, 2013). Успіх чи невдача націй залежать не так від географії чи культури, чи ресурсної бази — як від якості політичних інститутів. Так, існують т. зв. інклюзивні інститути, що забезпечують участь громадян у економіці, насамперед через захист прав власності; саме вони стимулюють інновації та розвиток. Тимчасом як т. зв. ексклюзивні, або екстрактивні інститути контролюються корумпованими елітами, які використовують владу заради власної вигоди; саме вони обмежують свободу, гальмують зростання та породжують нерівність. Щоб нація процвітала, потрібні інклюзивні інститути. Втім, їх неможливо насадити ззовні, примусом чи за чийось зразком; вони можуть розвинутися зсередини через боротьбу за політичні права та політичну залученість громадян. Тож важливими є політична конкуренція, сильне громадянське суспільство та контроль за владою через її підзвітність.

На іншому фланзі постає критика західної моделі економічного зростання як редукціоністської з боку відомого економіста Амартії Сена, зокрема у праці *Development as Freedom* (Sen, 2001). У концепції А. Сена важливими стають не лише традиційні кількісні показники (як-от ВВП на душу населення), а й індекси людського розвитку, соціального щастя, доступу до базових благ та реалізація широкого спектра свобод (зокрема, свободу жити за власним вибором цінностей, не зосереджуючись на пошуку доходів) та можливостей (сюди він відносить соціальний та економічний захист від крайньої бідності).

Співзвучною є позиція одного із стовпів концепції мультикультуралізму Бхікху Пареха у книжці *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory* (Parekh, 2006). Автор стверджує, що західна політична філософія не враховує сучасне культурне різноманіття належним чином, пропонуючи критику ліберального монізму. Він виступає за «діалогічно сформований» підхід, де міжкультурний діалог створює спільну, плюралістичну політичну структуру, засновану на взаємній повазі, а не на асиміляції.

Цей підхід став популярним у так званому третьому світі — як альтернатива західній парадигмі зростання — у своєрідному, але також передбачуваному антибуржуазному ключі. Тож проблеми, породжені сучасною

капіталістичною економікою, спричинили пошуки альтернативних підходів — як для вимірювання та оцінювання економічних процесів та їхніх наслідків, так і для розбудови моделей сталого розвитку різних культурних кластерів планети.

Нарешті, дещо компромісною видається позиція, представлена у книжці Пола Кольєра *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it* (Collier, 2007). Тут досліджується, чому найбідніші країни світу не можуть досягти прогресу, незважаючи на допомогу та підтримку. Автор стверджує, що ці країни застрягли в циклі бідності та конфліктів, бо кілька взаємопов'язаних факторів перешкоджають їхньому зростанню. У праці визначено чотири основні «пастки», які заважають цим країнам отримати вигоду від глобалізації: громадянська війна, залежність від природних ресурсів, географічний чинник (немає виходу до моря) та слабе управління.

Чому це є важливим для нашого предмета. Попри тематичне розмаїття запропонованих до уваги текстів, роль і значущість релігії як невід'ємної складової культури людства для суспільно-економічного розвитку вимальовується за їх допомогою доволі прозоро. Як бачимо, проблематика взаємодії «людини релігійної», «людини етичної», «людини економічної», яка наприкінці XIX — на початку XX століття базувалася на антисоціалістичному імпульсі, часто у полеміці з марксистською версією соціалізму, наприкінці XX — на початку XXI століття дедалі трансформує свою парадигмальну платформу й відповідні дискурси висловлювання.

З одного боку, зберігається й розвивається традиційний буржуазно-ліберальний дискурс з акцентом на унікальну цивілізаційну роль європейської (в релігійному аспекті юдео-християнської) культури — з відповідною тредовою етикою та політичною культурою. З іншого — ідея взаємодії традиційної економіки (нині з домінуванням капіталістичного укладу) та різних форм «антиекономіки» виразно пов'язується з критикою капіталізму.

Але «стара» критика капіталізму, що базувалася на традиційних соціалістичних ідеях як породженні європейської інтелектуальної культури, тут зустрічається з такою антибуржуазною критикою, яка вже виростає з досві-

ду країн «третього світу» — з їхнім колоніальним і постколоніальним досвідом взаємодії з глобальною капіталістичною системою. Зокрема, з такими її вимірами, як принципово неунікненна (і, можливо, об'єктивно зумовлена) нерівномірність економічного, соціального, політичного розвитку. Звідси пошук альтернативних шляхів розвитку економіки, які передбачали би реалізацію не лише матеріальних чи фінансових критеріїв, а й інших якісних показників людського розвитку: здоров'я, якість освіти, задоволення життям, рівень щастя.

Саме в умовах проблематичності «вирівнювального» розвитку, усвідомленої неможливості наздогнати «старих» лідерів глобальних капіталістичних перегонів шукають шляхів забезпечити необхідний гуманітарний потенціал локальних економік країн «третього світу». У цьому пошуку поживається інтерес до архаїчних форм, зокрема до «економіки дарування». Від досліджень М. Мосса до сучасних концепцій солідарної економіки й соціального підприємництва йдеться про відновлення моделей обміну, що ґрунтуються на довірі та взаємодопомозі. Така взаємодія традиційної економіки і «антиекономік», на перший погляд, альтернативних, із необхідністю зверталася до власного, локального релігійно-культурного досвіду. І це досвід не лише архаїчних культур, а й актуальних досі індуїзму, буддизму, конфуціанства, ісламу тощо. Таким чином, посткапіталістичні уявлення про економіку дедалі більше враховують духовний, культурний, релігійний потенціал — шукаючи нові підстави для людського розвитку в глобальному світі.

Висновки

Проаналізовані підходи — від теологічних енциклік до постмодерних «антиекономік» — засвідчують, що людина економічна ніколи не існувала поза сферою смислів, вірувань, моральних уявлень. Праця — це завжди і матеріальний акт, і духовна дія. А релігія — не лише форма символічного освоєння світу, а й джерело мотивації, структурованої дисципліни та господарського покликання.

У Новий час відбулось артикулювання глибинного зв'язку між господарською активністю та моральними установками. Протестантизм сформував модель, у якій праця — це від-

повідь на Божественне покликання. Водночас політекономія (від Адама Сміта до Карла Маркса) намагалася поєднати аналіз економіки з філософським осмисленням праці як сили історичного поступу. Праця постає як і виробництво, і моральна подія.

Соціальна доктрина християнства постала як альтернатива модерним ідеологіям. Католицька церква розробила системну доктрину, яка запропонувала моральну рамку для економічної поведінки. Трудова гідність, справедливість, загальне благо — базові принципи католицького господарського етосу, що протистоїть як диктатові ринку, так і утопіям радикального соціалізму.

Концепція «протестантської етики» показала, що тип трудової мотивації глибоко зумовлений релігійною культурою. Економічна поведінка не є універсальною чи біологічно заданою — вона виникає в контексті духовного уявлення про працю, успіх, призначення. М. Вебер виявив, що ціннісні системи (аскетизм, ощадливість, самодисципліна) визначають структуру господарської раціональності.

Православна традиція також запропонувала свою візію праці й господарювання — як форми взаємодії людського й Божественного. Через твори С. Булгакова та дослідження неортодоксальних рухів (старобрядництва, духовного християнства) було виявлено, що навіть у зовні консервативних формах можуть виникати модернізаційні імпульси. Підприємництво, відповідальність, взаємна підтримка — ключові риси цього господарського етосу.

У ХХ–ХХІ ст. зріс інтерес до інтеграції економіки з соціологією, філософією, теологією й етикою. Окрім традиційної конфесійної рефлексії, формувалася також позаконфесійна філософська й культурна критика буржуазного економічного раціоналізму, особливо в межах постмодернізму та постструктуралізму. З одного боку, зберігається й розвивається традиційний буржуазно-ліберальний дискурс із його акцентом на унікальну цивілізаційну роль європейської (в релігійному аспекті юдео-християнської) культури — з відповідною трудовою етикою та політичною культурою. З іншого — ідея взаємодії традиційної економіки (нині з домінуванням капіталістичного укладу) та різних форм «антиекономіки» виразно пов'язується з критикою капіталізму.

Але «стара» критика капіталізму, що базувалася на традиційних соціалістичних ідеях як породженні європейської інтелектуальної культури, тут зустрічається з такою антибуржуазною критикою, яка вже виростає з колоніального та постколоніального досвіду країн «третього світу». Звідси пошук альтернативних шляхів розвитку економіки, які відповідали би не лише матеріальним чи фінансовим критеріям, а і якісним показникам людського розвитку — таким, як індекс щастя чи задоволення життям. У цьому контексті релігія повертається як джерело сенсових регулятивів економічного життя.

У ХХІ столітті, в добу глобалізації, посткапіталістичних криз і викликів нерівності, дедалі актуальнішою стає потреба в нових формах осмислення економіки — таких, що враховуватимуть не лише виробництво і прибуток, а й гідність, щастя, солідарність. І саме тут релігійні системи — як джерело духовної

етики та альтернативної логіки взаємодії — постають не архаїкою, а ресурсом майбутнього. Історія демонструє, що локальні етоси — християнський (у різних конфесійних версіях), юдаїстський, ісламський, індуїстський, буддистський, конфуціанський — не просто легітимували працю, а задавали їй нормативну структуру, естетику й онтологічну вартість. Мотивація до праці формувалася на стику тілесного й трансцендентного, розрахунку і служіння, індивідуального успіху і соціальної відповідальності.

Історичний і сучасний досвід свідчить: розвиток економіки не може ігнорувати культурну, релігійну та етичну базу суспільств. У світі глобальної нерівності та ідейного плюралізму потрібні локальні етоси господарювання, здатні поєднувати матеріальний розвиток і гуманітарний потенціал. Релігія тут виступає не антагоністом секулярної економіки, а її можливим союзником у справі гідного розвитку людини.

Список посилань

- Булгаков, С. (1909). Народное хозяйство и религиозная личность. *Московский еженедельник*, 23, 26–38; 24, 17–24.
- Булгаков, С. (1912). *Философия хозяйства: Ч. 1: Мир как хозяйство*. Путь.
- Булгаков, С. М. (2011). Філософія господарства (С. П. Пахомов, Пер. з рос.). УБС НБУ.
- Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Основи.
- Вебер, М. (1998a). Господарська етика світових релігій. Вступ. У М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (О. Погорілий, Пер.) (с. 397–436). Основи.
- Вебер, М. (1998b). Напрями і шаблі релігійного заперечення світу. У М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (О. Погорілий, Перекл.) (с. 437–478). Основи.
- Головащенко, С. І. (2023). *Силабус з навчальної дисципліни «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»*. НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735>.
- Головащенко, С. І. (2025). Господарська етика у світоглядному контексті: Вступ. Частина I. Праця як метапроблема людського буття (Матеріали до курсу «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 16, 75–85.
- Клибанов, А. И. (1960). Реформационные движения в России в XIV — первой половине XIX вв. Наука.
- Николюкский, Н. М. (1985). *История русской церкви*. Политиздат.
- Сміт, А. (2019). *Дослідження про природу і причини багатства народів*. Наш формат.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2013). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. Profile Books.
- Bataille, G. (1988). *The Accursed Share: An Essay on General Economy. Volume I. Consumption*. Zone Books.
- Benedict XVI. (2009). *Encyclical Letter Caritas in Veritate of the Supreme Pontiff Benedict XVI*. Libreria Editrice Vaticana.
- Bulgakov, S. (2000). *Philosophy of Economy: The World as Household* (C. Evtuhov, Transl.). Yale University Press.
- Carrier, J. G. (Ed.). (2005). *Handbook of Economic Anthropology*. Northampton.
- Collier, P. (2007). *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford University Press.
- Djankov, S., & Nikolova, E. (2018). *Communism as the Unhappy Coming*. GLO Discussion Paper № 192. Global Labor Organization (GLO), Maastricht.
- Etkind, A. (2023). *Nature's Evil: A Cultural History of Natural Resources*. Wiley. John Wiley & Sons.
- Francis. (2015). *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on care for our common home*. Libreria Editrice Vaticana.
- Francis. (2020). *Encyclical Letter Fratelli tutti of the Holy Father Francis on fraternity and social friendship*. Libreria Editrice Vaticana.
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple Univ.
- Hunt, R. C. (2005). One-way Economic Transfer. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 290–301). Northampton.
- Landes, D. S. (1998). *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor*. W. W. Norton.
- Mauss, M. (1966). *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West Ltd. 68-74 Carter Lane.
- Marx, K. (1975). Economic and Philosophic Manuscripts of 1844. In *Marx & Engels Collected Works, Vol. 3*. International Publishers.
- Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume 1* (B. Fowkes, Transl.). Penguin Classics. (Reprinted 1990, 1992).
- Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Red Globe Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace. (2004). *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. Libreria Editrice Vaticana.
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*. Oxford University Press.

- Smith, A. (2010). *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Classics.
- Stark, R. (2006). Economics of Religion. In R. A. Segal (Ed.), *The Blackwell Companion to the Study of Religion* (pp. 47–67). Blackwell Publishing Ltd.
- Weber, M. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (T. Parsons, Transl.). Allen & Unwin.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. Gerth & C. Wright Mills, Transl., Eds.). Oxford University Press.
- Weber, M. (1951). *The Religion of China: Confucianism and Taoism* (H. H. Gerth, Transl., Ed.; C. K. Yang, Introduction). Free Press.
- Weber, M. (1952). *Ancient Judaism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1958). *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (2002). The Economic Ethics of the World Religions: Introduction. In M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*. Oxford University Press.
- Yan, Y. (2005). The Gift and Gift Economy. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 246–261). Northampton.

References

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2013). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. Profile Books.
- Bataille, G. (1988). *The Accursed Share: An Essay on General Economy. Volume I. Consumption*. Zone Books.
- Benedict XVI. (2009). *Encyclical Letter Caritas in Veritate of the Supreme Pontiff Benedict XVI*. Libreria Editrice Vaticana.
- Bulgakov, S. (1909). Narodnoe khoziaistvo i religioznaia lichnost' [National Economy and Religious Personality]. *Moskovskii ezhenedel'nik*, 23, 26–38; 24, 17–24 [in Russian].
- Bulgakov, S. (1912). *Filosofia khoziaistva: Ch. I: Mir kak khoziaistvo* [Philosophy of Economy. Part 1: The World as Household]. Put' [in Russian].
- Bulgakov, S. (2000). *Philosophy of Economy: The World as Household* (C. Evtuhov, Transl.). Yale University Press.
- Bulhakov, S. M. (2011). *Filosofia hospodarstva* [Philosophy of Economy] (S. P. Pakhomov, Transl.). UBS NBU [in Ukrainian].
- Carrier, J. G. (Ed.). (2005). *Handbook of Economic Anthropology*. Northampton.
- Collier, P. (2007). *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford University Press.
- Djankov, S., & Nikolova, E. (2018). *Communism as the Unhappy Coming*. GLO Discussion Paper № 192. Global Labor Organization (GLO), Maastricht.
- Etkind, A. (2023). *Nature's Evil: A Cultural History of Natural Resources*. Wiley. John Wiley & Sons.
- Francis. (2015). *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on care for our common home*. Libreria Editrice Vaticana.
- Francis. (2020). *Encyclical Letter Fratelli tutti of the Holy Father Francis on fraternity and social friendship*. Libreria Editrice Vaticana.
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple Univ.
- Holovashchenko, S. (2023). *Sylabus z navchal'noi dystsypliny "Relihiini etosy hospodariuvannia ta pidpriemnyctva"* [Syllabus for the Study Discipline "Religious ethos of Economic Activity and Management"]. NaUKMA. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735> [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. (2025). Hospodarska etyka u svitohliadnomu konteksti: Vstup. Chastyna I. Pracia jak metaproblema liudskoho buttia (Materialy do kursu "Relihiini etosy hospodariuvannia ta pidpriemnyctva") [Economic Ethics In A Worldview Context. Introductory Lecture. Part I: Labor as a Meta-problem of Human Existence. (Materials for the Course "Religious Ethoi of Economic Activity and Management")]. *NaUKMA Research Papers. Philosophy and Religious Studies*, 16, 75–85 [in Ukrainian].
- Klibanov, A. (1960). *Reformatsionnye dvizheniia v Rossii v XIV — pervoi polovine XIX vv.* [Reformation Movements in Russia in the 14th — First Half of the 19th Centuries]. Nauka [in Russian].
- Hunt, R. C. (2005). One-way Economic Transfer. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 290–301). Northampton.
- Landes, D. S. (1998). *The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor*. W.W. Norton.
- Mauss, M. (1966). *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West Ltd. 68-74 Carter Lane.
- Marx, K. (1975). Economic and Philosophic Manuscripts of 1844. In *Marx & Engels Collected Works, Vol. 3*. International Publishers.
- Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume 1* (B. Fowkes, Transl.). Penguin Classics. (Reprinted 1990, 1992).
- Nikolskiy, N. (1985). *Istoriia russkoi tserkvi* [History of the Russian Church]. Politizdat [in Russian].
- Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Red Globe Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace. (2004). *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. Libreria Editrice Vaticana.
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Smith, A. (2010). *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Classics.
- Smith A. (2019). *Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv* [The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations]. Nash Format [in Ukrainian].
- Stark, R. (2006). Economics of Religion. In R. A. Segal (Ed.), *The Blackwell Companion to the Study of Religion* (pp. 47–67). Blackwell Publishing Ltd.
- Weber, M. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (T. Parsons, Transl.). Allen & Unwin.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. Gerth & C. Wright Mills, Transl., Eds.). Oxford University Press.
- Weber, M. (1951). *The Religion of China: Confucianism and Taoism* (H. H. Gerth, Transl., Ed.; C. K. Yang, Introduction). Free Press.
- Weber, M. (1952). *Ancient Judaism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1958). *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism* (H. H. Gerth & D. Martindale, Transl., Eds.). Free Press.
- Weber, M. (1994). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu* [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism] (O. Pohorilyi, Transl.). Osnovy [in Ukrainian].

- Weber, Max. (1998a). *Hospodars'ka etyka svitovykh religij. Vstup* [The Economic Ethics of the World Religions: Introduction]. In M. Weber, *Sociolohiia. Zahal'noistorychni analizy* (O. Pohorilyi, Transl.) (pp. 397–436). Polityka [in Ukrainian].
- Weber, Max. (1998b). *Napriamy i shchabli relihiinoho zaprechennia svitu* [Religious Rejections of the World and Their Directions]. In M. Weber, *Sociolohiia. Zahal'noistorychni analizy* (O. Pohorilyi, Transl.) (pp. 437–478). Polityka [in Ukrainian].
- Weber, M. (2002). The Economic Ethics of the World Religions: Introduction. In M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*. Oxford University Press.
- Yan, Y. (2005). The Gift and Gift Economy. In J. G. Carrier (Ed.), *Handbook of Economic Anthropology* (pp. 246–261). Northampton.

Serhii Holovashchenko

ECONOMIC ETHICS IN A WORLDVIEW PERSPECTIVE. PART II: FROM EUROPEAN MODERNITY TO GLOBAL CHALLENGES (MATERIALS FOR THE COURSE “RELIGIOUS ETHOSES OF ECONOMIC LIFE AND ENTREPRENEURSHIP”)

The article explores the evolution of theoretical reflections regarding the connection between religious beliefs and human economic activity, spanning from the era of Modernity to contemporary challenges. The Reformation served as a fundamental stage, during which Martin Luther's concept of “vocation” (Beruf) and the subsequent development of the Protestant ethos transformed labor from a mere means of survival into a sacred responsibility. This laid the groundwork for the Western European bourgeois-liberal paradigm, in which success, thrift, and professionalism emerged as signs of divine election. Max Weber's classical analysis solidified the understanding of a direct link between religious intention and the “spirit of capitalism”, defining the dominance of the Western development model for centuries. An important focus of the article is the exploration of the Orthodox cultural and confessional context of economic life, as well as the Catholic Church's contribution to addressing the challenges of modernity through the formation of its social doctrine and work ethics. However, the central intellectual concern of scholarly reflections in the late 20th and early 21st centuries is the crisis of this Western-centric model and its encounter with alternative worldviews. The universalism of the liberal paradigm is being replaced by globalist and multicultural perspectives that highlight the experiences of the “Third World”. The article emphasizes that, amidst post-colonial development, countries outside the “Western core” increasingly turn to their own religious and cultural roots. This clash of paradigms is expressed in a shift from purely financial metrics to qualitative indicators of human development: health, education, levels of happiness, and trust. A crucial element of modern discourse is the rehabilitation of archaic economic forms, specifically the “gift economy” and “anti-economics” based on solidarity and mutual aid. Such a search for alternatives compels modern economic thought to return to living non-Christian traditions, viewing them not as obstacles to progress but as unique resources for harmonizing global coexistence. Thus, the article traces the trajectory from the legitimation of capitalism through the Christian ethos to a modern synthesis of theology, philosophy, and economics that seeks to respond to the challenges of globalization through the prism of local cultural identities.

Keywords: religious studies, religion and economics, economic ethics, European Modernity, Protestant ethic, globalization, gift economy, anti-economics, teaching methodology.

Подано до редакції / Submitted: 6 березня 2026 р.

Схвалено до публікації / Accepted: 15 квітня 2026 р.

Опубліковано / Published: 31 травня 2026 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондаренко Олександр Сергійович — магістр прикладної економіки, аспірант відділу філософської антропології, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Головащенко Сергій Іванович — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА

Почепцов Нікіта Олександрович — студент бакалаврської програми НаУКМА з філософії

Стахів Андрій Любомирович — магістр філософії, аспірант кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА

Ткачук Марина Леонідівна — доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА, заслужений діяч науки і техніки України

Циба В'ячеслав Миколайович — кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА

Юринець Ярина Ігорівна — старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА

NOTES ABOUT AUTHORS

Olexandr Bondarenko — Master of Applied Economics, PhD student, Department of Philosophical Anthropology, H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine

Serhii Holovashchenko — Dr. Habil., Associate Professor, Professor, Department of Philosophy and Religious Studies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

Nikita Pocheptsov — Bachelor's Student in Philosophy, National University of Kyiv-Mohyla Academy

Andrii Stakhiv — Master of Philosophy, PhD student, Department of Philosophy and Religious Studies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

Maryna Tkachuk — Dr. Habil., Professor, Department of Philosophy and Religious Studies, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Honored Science and Technology Figure of Ukraine

Viacheslav Tsyba — PhD, Professor, Head of Philosophy and Religious Studies Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy

Yaryna Yurynets — Senior Lecturer, Department of Philosophy and Religious Studies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ

<i>Циба В. М., Почепцов Н. О.</i> Про «онтологічний мінімум» як фундамент філософії та доведення необхідності існування вічного сущого.....	3
<i>Бондаренко О. С.</i> Форма форм Арістотеля як підхід до людської природи з погляду тези Протагора про людину як міру	10
<i>Стахів А. Л.</i> Фільм як нестабільна подія: феноменологія амбівалентного досвіду.....	23

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

<i>Ткачук М. Л., Юринець Я. І.</i> Архівно-слідчі справи репресованих як джерело біографічних реконструкцій з історії радянської філософії в Україні 1920–1930-х років	33
--	----

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

<i>Головащенко С. І.</i> Господарська етика у світоглядному контексті: частина II: від європейського модерну до викликів глобалізації (Матеріали до курсу «Релігійні етноси господарювання та підприємництва»).....	73
Відомості про авторів	85

CONTENTS

PHILOSOPHICAL STUDIES: HISTORY AND CONTEMPORARY APPROACHES

<i>Tsyba V., Pocheptsov N.</i> About “Ontological Minimum” as the Foundation of Philosophy, and the Proof of the Necessity of the Existence of an Eternal Being	3
<i>Bondarenko O.</i> Aristotle’s Form of Forms as an Approach to Human Nature from the Viewpoint of Protagoras’ Man-Measure Statement	10
<i>Stakhiv A.</i> Film as an Unstable Event: A Phenomenology of Ambivalent Experience.....	23

HISTORY OF PHILOSOPHICAL THOUGHT IN UKRAINE

<i>Tkachuk M., Yurynets Y.</i> Archival Investigative Cases of the Repressed as a Source of Biographical Reconstruction in the History of Soviet Philosophy in Ukraine in the 1920s–1930s.....	33
--	----

RELIGIOUS STUDIES

<i>Holovashchenko S.</i> Economic Ethics in a Worldview Perspective. Part II: From European Modernity to Global Challenges (Materials for the Course “Religious Ethoses of Economic Life and Entrepreneurship”).....	73
Notes about Authors.....	85